

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

РЕЖИМ ПУТІНА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЧАСУ

Аналітична доповідь

Київ – 2017

УДК 327:35.073.511(470)

Р 34

*За повного або часткового відтворення матеріалів цієї публікації
посилання на видання обов'язкове*

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Автори:

Розумний М. М. (заг. ред.), Бережний Я. В., Валюшко І. В., Власенко Р. В., Горелов Д. М., Караваєв В. С., Павленко І. А., Семененко В. О., Снігир О. В.

Режим Путіна перед викликами часу : аналітична доповідь / М. М. Розумний, Я. В. Бережний, Р 34 І. В. Валюшко, Р. В. Власенко [та ін] ; за заг ред. М. М. Розумного. – К. : НІСД, 2017. – 84 с.

ISBN 978–966-554-278–0

Розглянуто актуальний стан внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації. Проаналізовані наявні ресурси для збереження нинішнього керівництва РФ при владі, основні тенденції соціально-економічного та внутрішньополітичного життя Росії, її зовнішньополітичні інтереси та засоби досягнення геополітичних цілей. Визначено основні сценарії розвитку ситуації, пов'язаної з реалізацією курсу Кремля на відновлення імперського статусу, в тому числі – реінтеграцію пострадянського простору, конфронтацію із Заходом, розширення присутності Росії в стратегічно важливих регіонах світу.

Доповідь підготовлено в Центрі досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень.

Для науковців, політологів, широкого кола читачів, що цікавляться актуальною суспільно-політичною проблематикою.

УДК 327:35.073.5Н(470)

ISBN 978-966-554-278-0

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	5
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СФЕРА	11
Соціальна база режиму	11
Деадаптація населення	11
Криза соціальної організації	12
Неефективна модель економіки	13
Експортно-нафтова залежність	13
Державний корпоративний монополізм	14
Ресурсні обмеження режиму	15
Виснаження резервів виробників і споживачів	15
Обмежений фінансовий ринок	16
Ризики дестабілізації	17
Непередбачувані зовнішні потрясіння	17
Внутрішня дестабілізація режиму	18
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА СФЕРА	20
Культ Путіна	20
Сконструйована харизма Путіна	20
Підготовка до президентських виборів 2018 р.	21
Фасадна демократія	22
Політичні опори режиму	22
Інкубатори ліберальної опозиції та джерела соціального протесту в РФ	24
Контроль над свідомістю	27
Відтворення імперської ідентичності	27
Роль РПЦ у консолідації режиму	27
Ідейні засади російського фундаменталізму	29
Медійна підтримка режиму	31
Інституційна основа режиму	33
Силові структури на службі режиму	33
Монополізм влади в РФ	34
Централізована федерація	35
Домінування центру у відносинах з регіонами	35
Протестний потенціал регіонів РФ	37

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СФЕРА	41
Геополітична гра Путіна	41
Антизахідна політика Росії	41
Протистояння Росія – НАТО	44
Протистояння Росія – США	44
Антиєвропейська політика РФ	47
Цілі антиєвропейської політики	47
Засоби антиєвропейської політики	48
Європейська протидія російській агресії	52
Контроль над пострадянським простором	53
Методи встановлення контролю над пострадянським простором	53
Реінтеграційні ініціативи Москви	55
Інтереси Росії в ближньому зарубіжжі	57
Обмежена інтеграція та російський неоколоніалізм	58
Гібридна агресія проти України	61
Цілі російської агресії проти України	61
«Досягнення» політики дестабілізації	62
Методи утилізації геополітичних трофеїв	63
Сфери російських інтересів	65
Стратегічне партнерство Росія – Китай	65
Інтереси РФ на Близькому Сході та в Північній Африці	69
Інтереси РФ у регіоні Західних Балкан	73
Інтереси РФ у Арктиці	74
ВИСНОВКИ	77

ВСТУП

Спроба відновлення колишнього статусу наддержави впливає з імперської сутності російської державності, логіки її історичного розвитку, об'єктивних характеристик її соціально-економічного, політичного, культурного та ідеологічного життя.

Як з'ясувалося в підсумку періоду горбачовсько-ельцинської лібералізації, російське суспільство, російська влада і російська економіка не спроможні на альтернативний спосіб існування. Для того щоб це зрозуміти, Росії потрібно було пройти шлях від Біловезької угоди 1991 р. до економічної кризи 1998 р., випробувавши на собі рецепти ліберальних трансформацій, ослаблення центральної влади і потепління відносин із Заходом.

Володимир Путін уже на посаді президента РФ отримав нову місію – його прийняла на службу імперія, що, здавалося, залишилася в минулому. Йому належало повернути Росію на колишній шлях її цивілізаційного розвитку. Новий російський лідер став лише інструментом самовідтворення імперського механізму, що лежить в основі традиційної ідентичності Росії, до якої політичний клас і населення країни повернулися в результаті невдалої модернізації.

Шлях імперського реваншу, пройдений Росією Путіна, включав кілька етапів.

У початковому періоді реконструкції була відновлена внутрішня управлінська структура імперії. Було повернуто всевладдя силових органів, ліквідовані будь-які передумови реальної політичної конкуренції, відсторонений від участі в управлінні країною приватний капітал, взято під контроль медійний простір, ліквідовано осередки регіонального самоврядування. Найважливішим напрямом стало ресурсне забезпечення імперської політики. Ставка була зроблена, як і в часи пізнього СРСР, на розвиток експорту сировини, насамперед вуглеводнів.

Відновлена таким чином дієздатність імперського центру була спрямована на вирішення головної проблеми – небезпеки територіального розпаду Російської Федерації. Друга Чеченська війна була

покликана не тільки повернути бунтівну республіку до складу Росії, а й дати урок усім бажаючим повторити її досвід «відокремлення».

Повернувшись до базової моделі, російська державна машина відновила таким чином свою адміністративну та економічну стабільність, а культ Путіна, тісно пов'язаний з ностальгією за СРСР, створив нову легітимність Кремля.

Так звана «загадковість» російської політики, її претензія на особливу «цивілізацію» випливає з простого факту: Росія і більшість країн Європи (Заходу) належать до різних видів держав. Росія, незважаючи на всі метаморфози епохи модерну та постмодерних трансформацій, була і залишається «природною державою» (Д. Норт). Залишатися в цьому стані їй дозволяє сировинна рента, яка також обумовлює екстенсивний характер розвитку, що, своєю чергою, детермінує імперську форму державної організації, її внутрішню і зовнішню політику. Феномен Путіна полягає в тому, що під його керівництвом Росія відверто повернулася до своєї архаїчної сутності та почала реалізовувати переваги такого становища в політичній сфері.

Основою путінської моделі є монополія на владу, що забезпечується:

- 1) домінуванням силових органів (мілітаризм);
- 2) фіктивною роллю демократичних (конкурентних) політичних інститутів;
- 3) контролем над громадською думкою;
- 4) контролем над економічними ресурсами країни.

На верхівці владної піраміди перебуває одноосібно президент Путін, який відповідає за реалізацію стратегічного завдання відновлення імперської величі та забезпечення національних інтересів Росії на міжнародній арені. Нижче розташований величезний апарат центральної влади, що включає дві головні складові – силові структури і адміністративно-господарський комплекс. Їх сфера відповідальності – добробут російського народу і його безпека, що досягаються шляхом

«освоєння» символічних і матеріальних ресурсів, здобутих завдяки успіхам політики В. Путіна.

Декоративним додатком до блоку «реальної політики» є функціонування демократичних інститутів: парламентаризму, партійної системи, діяльності ЗМІ, громадянської активності, місцевого і регіонального самоврядування. Призначення цієї інституційної складової режиму – інтерфейс між владою і населенням, збалансування суперечностей внутрішньої та зовнішньої політики, визначення «винних» і «відповідальних», формальна легітимація режиму для упередження зовнішньої і внутрішньої критики.

Нарешті на третьому рівні інституційної системи (влади) в РФ перебувають керівники регіонального і місцевого рівнів, а також керівники державних підприємств, пов'язаний з ними бізнес і монополісти. Саме на них лягає основний тягар відповідальності за соціально-економічне становище в конкретних населених пунктах та регіонах. Отримавши сферу для свого паразитування і гарантований мінімум забезпечення власних потреб із центру, вони повинні взяти на себе оперативне вирішення проблем та місію персональної відповідальності.

Путін у цій схемі є донором легітимності для всієї піраміди і гарантом надходження ресурсів для її функціонування. Усі нижчі рівні повинні, в разі необхідності, жертвувати власною репутацією та інтересами для збереження панівного становища ієрархії. Таке «служіння» винагороджується елітним статусом, гарантіями захисту і доступом до корупційного ресурсу (структурованого відповідно до місць в ієрархії).

Власне, ця конструкція влади і відповідає, головним чином, поняттю «режим Путіна». Така ідентифікація впливає з чіткого розділення влади і народу в сучасній Росії, що повернулася до архаїчної імперської моделі, в якій відсутня політична (громадянська) нація як суб'єкт влади, а натомість функціонує мілітарно-адміністративний апарат примусу і зовнішньої експансії, що забезпечує, зокрема, потреби лояльної до нього маси.

Опорою режиму є чисельно і культурно домінуючий клас «бюджетників» – людей, які перебувають у повній залежності від держави, успішності дій її керівництва та «справедливості» запроваджених ним форм перерозподілу колективних благ. Суспільна свідомість більшості росіян та їхні настрої визначаються такими чинниками:

- а) установкою на безумовну лояльність до влади;
- б) панівною ідеологією «русского мира» та уявленнями про особливу культурно-історичну місію Росії;

в) програмуванням суспільних уявлень та настроїв за допомогою медіа.

Функціонування будь-якого політичного режиму обумовлюється набором чинників інституційного розвитку суспільства – нормами, правилами та соціальними структурами, що визначають соціальну взаємодію. Тому первісну роль відіграють особливості формування суспільної свідомості, ціннісних орієнтацій, очікувань та поведінкових реакцій населення. Вони визначають ключові соціальні очікування та запити громадян кожної держави.

У вимірі масової свідомості соціальні очікування, як правило, не завжди конкретно визначені, оскільки перебувають під постійним впливом чинників зовнішнього середовища і внутрішнього поведінково-психологічного індивідуального сприйняття реальності у певний час. Громадяни, скоріше, реагують на те, що їх не влаштовує, ніж знають, чого вони дійсно прагнуть.

Тому в сучасному світі, де інформаційні потоки суттєво перевищили спроможність їх адекватного опрацювання пересічним громадянином, моделювання поведінки населення та його соціальних очікувань будь-якою, переважно авторитарною, владою досягається через інтенсивне насичення суспільної свідомості мотиваційним змістом та його неодноразове відтворення у різноманітних засобах масової інформації.

Ці маніпуляції роблять суспільство вразливим, а влада втрачає зворотний зв'язок із ним та здатність до генерування адекватних орієнтирів і рушіїв суспільного розвитку. Коридор формування соціального капіталу і набуття соціальної легітимності інститутів влади звужується до меж відтворення певних типових шаблонів і стереотипів та постійного оновлення форм їх подання. Суспільство консервується та накопичує низку невирішуваних проблем організації свого життя.

Загрози існуванню такої моделі актуалізувалися на початку третього терміну президентства В. Путіна. Стало зрозуміло, що ресурс зростання, сформований на сировинній та інфраструктурній базі СРСР, вичерпано, а сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура втрачена, ймовірно, назавжди. Спроба модернізації країни, переведення її на більш динамічні принципи в політичній, виробничій, культурній сферах, пунктирно накреслена як намір у період президентства Д. Медведева, зазнала фіаско.

Разом із тим зародки середнього класу, орієнтоване на західні стандарти життя населення російських мегаполісів могли, в разі загострення соціально-економічних проблем, перейти до активних форм протесту. Хисткою залишалася й ситуація на Кавказі.

Щоб зламати цей інерційний сценарій, команда Путіна перейшла до технологій кризового менеджменту, створюючи нову легітимність влади в умовах зростаючого хаосу зовнішнього і безпекового середовища, мобілізуючи своїх прихильників та дискредитуючи своїх противників у ситуаціях безперервних конфліктів і зростаючого пропагандистського тиску ЗМІ.

Так виникли передумови для більш активної реалізації політики реваншу – відновлення втрачених після розпаду СРСР позицій у світовій політиці, що пов'язано в першу чергу зі встановленням контролю над пострадянським простором і досягненням силового паритету із Заходом. Перед неминучою кризою чинної в Росії системи владарювання Путін зробив відверту ставку на агресію, динаміку, інстинкти, егоїзм і створив тим самим альтернативу щодо, здавалося б, безальтернативного тренду глобалізації західного зразка.

Імперська свідомість вимагає перманентної мобілізації, концентрації всіх сил на розв'язання «історичних» завдань. Зовнішня агресія є індикатором дієздатності імперського організму, вона сигналізує громадянам про те, що необхідні для життєдіяльності соціуму ресурси будуть здобуті й належний статус знову буде підтверджено.

Джерелом легітимності влади, достатку еліт і лояльності мас у Росії є насильство, здійснюване як державна політика. Тільки це насильство обіцяє в майбутньому хоч якийсь добробут народу (що, втім, характерно для всіх імперій). Тому пробудження хижацького інстинкту в поведінці власної держави викликає сплеск його підтримки суспільством на тлі майже ейфорійних настроїв мас. Саме такими сплесками активності супроводжувалися початки майже всіх воєн, що з власної волі починалися Росією в XIX–XX ст.

Нова суб'єктність Росії формується на основі агресивної зовнішньої політики, що спирається на внутрішню консолідацію та посилене продукування і нав'язування медійними засобами власної картини дійсності.

Сприятливою для реалізації такої стратегії і тактики РФ виявилася і зовнішня ситуація, що позначена втратою орієнтирів глобального розвитку, ослабленням авторитету Заходу, пробудженням локальних егоїзмів та їх агресивним протистоянням. Росія увійшла в період глобальної турбулентності як активний гравець, який прагне отримати максимальну вигоду із загальної невизначеності та переоцінки цінностей.

Геополітичний виклик Росії Заходу сформувався ситуативно, але, разом із тим, цілком закономірно. Він випливає із самої логіки постановки й утвердження режиму Путіна в РФ. Для політики

імперського реваншу зовнішня експансія є такою ж органічною складовою, як і внутрішній централізм та реакційність свідомості.

Точкою відліку для формування зовнішньополітичної стратегії Путіна є уявлення про розпад Радянського Союзу як про «найбільшу катастрофу XX століття». При цьому відповідальність за цю «катастрофу» несе саме Захід, який свідомо підірвав економіку СРСР (передовсім – шляхом зниження світових цін на нафту та ескалації гонки озброєнь), за допомогою своїх інформаційних та культурних ресурсів змінив свідомість радянських людей, чим роззброїв офіційну пропаганду, а потім ще й обдурив колишнє імперське керівництво, даючи гарантії ненаближення НАТО до кордонів Росії і обіцяючи надати «план Маршалла» для переходу СРСР до демократії.

Отже, замість визнання того, що Радянський Союз виявився економічним, ідеологічним, культурним, військовим, інформаційним і політичним банкрутом, який просто впав від власної неспроможності, путінський режим сформував міф про «золотий вік» імперії та її підступних ворогів. Побудована на цій основі ідентичність сучасних росіян та офіційна риторика Кремля сформувала публічну легітимність режиму, яка, своєю чергою, вимагала підкріплення слова ділом. Перелік образ, які Путін висловив Заходу у Мюнхені 2007 р., спонукав його партнерів до певних рефлексій і, можливо, став стимулом для «перезавантаження» відносин з Москвою. Але західні політики не зрозуміли, що йдеться про початок імперського реваншу, і в російському уявленні вони вже не партнери, а вороги-суперники.

Однією з причин такого нерозуміння було те, що Захід і Росія рухалися на той момент зустрічними курсами. На протигагу Заходу, який входив у період чергової структурної кризи 2007–2008 рр., Росія досягла вершини розквіту пострадянського періоду. Вона, поряд з іншими регіональними державами світу (Туреччиною, Саудівською Аравією, Індонезією тощо), з мінімальними втратами зустріла економічні негаразди у світі. Її економічна потуга здавалася російській еліті й суспільству непохитною. Це додавало впевненості у власних силах і стимулювало режим до нових рішучих кроків.

Так визріли умови для переходу РФ до нової самоідентифікації та амбіційної заявки на зміну власного статусу на міжнародній арені. Щоправда, у тій світ-системній ситуації, що склалася в посткризовий період, об'єктивних передумов для російського «Мюнхенського» повороту не існувало. Росія займала свою природну нішу в світовому поділі праці. Вона користувалася можливостями значної сировинної ренти, впевнено почувалася на ринку озброєнь, отримала доступ до передових західних технологій та

кредитних ресурсів. Її військова безпека не викликала сумнівів, а в таких стратегічних галузях, як космічна, кібернетична, транспортна, країна мала цілковите сприяння для реалізації власних інтересів.

Захід практично крізь пальці дивився на консолідацію режиму Путіна і переслідування внутрішньої опозиції. Збройне придушення національно-державного самовизначення Республіки Ічкерія так само не викликало надто гострої реакції і вважалося внутрішньою справою Росії та її керівництва.

Тобто відбувся природний процес, коли неспроможна мегасистема СРСР розпалася і на її місці утворилася менша система РФ, усередині якої відбулися процеси самоорганізації та стабілізації.

При цьому Росія фактично перейшла зі статусу одного зі світових лідерів у статус регіональної держави з деякими глобальними функціями (ресурсними, транзитними, космічними, ядерного стримування). Членство в Раді Безпеки ООН і неформальному клубі провідних держав світу G8 цілком відповідало амбіціям такого члена світового співтовариства.

Тим часом суб'єктивні чинники формування російської політики підштовхували режим до дій та генерували нові виклики для світу. Найголовніший із них полягав у тому, що тільки особлива історична місія відродження величч імперії в конкретних обставинах початку XXI ст. могла бути достатньою підставою для збереження монополії на владу особисто Путіним і очолюваною ним корпорацією. Слід врахувати й те, що лише збереження монополії на владу є гарантією збереження усіх інших активів і статусів у тій системі відносин, яка утвердилася на пострадянському просторі. Політична влада в пострадянських режимах нероздільна з силовим і економічним ресурсом. Той, хто її втрачає, одночасно втрачає і гарантії безпеки, й економічні активи, що першим довів саме Путін у Росії справою Ходорковського.

Вимушена ротація В. Путіна з Д. Медведевим на посаді президента була надто анекдотичним політичним кроком, аби його повторювати в майбутньому. Російська влада мала спиратися на пафосну легітимність «власного шляху», «вставання з колін» та історичної місії Путіна, а не на маніпуляції з демократичними процедурами.

Протистояння із Заходом, передусім із США, є для росіян головним доказом того, що Путін відродив величч Росії і повернув їй статус світової наддержави. А тому в мільйонів його виборців не може бути й думки про те, щоб замінити Путіна на посаді президента чи бодай розглянути якісь інші кандидатури.

До відкритого протистояння із Заходом спонукала й інша суб'єктивна обставина – страх перед «кольоровими» революціями, джерелом яких російська еліта вважає саме вплив США та їхніх європейських союзників. Ця загроза тяжіє над Кремлем вже понад десятиріччя і, як показали останні заяви російського лідера, її актуальність не зменшується¹.

Особливо загострилося відчуття небезпеки в Кремлі після «арабської весни», результатом якої стало падіння режимів уже не в умовах пострадянського транзиту та пов'язаного з ним світоглядно-інституційного хаосу, а в патріархальних суспільствах Близького Сходу і Північної Африки зі стійкими світоглядними та інституційними системами.

«Арабська весна» була сприйнята у Кремлі як свідчення непереможності західного впливу та неможливості ефективно йому протидіяти. Саме тому для Путіна важливий режим Башара Асада. Його збереження – той Рубікон, який у внутрішній картині світу російського лідера дозволить зупинити процес поширення оксамитових революцій на далеких підступах до Москви.

Крім того, Путін послідовно намагається «виправити» помилки і втрати минулого. Так, після фактичної поразки у першій Чеченській війні він починає другу Чеченську війну. Після вимушеної «здачі» режиму Мілошевича у Сербії він намагається компенсувати цю поразку Росії збереженням режиму Асада у Сирії. Кульмінацією цього процесу «виправлення помилок» мало б стати відновлення СРСР як акт подолання «катастрофи» 1991 р.

Сприятливе вікно можливостей для реінтеграції пострадянського простору виникло для Москви у другій половині 2000-х років. Зупинка в розширенні НАТО і ЄС на Схід, що стала очевидною після Бухарестського саміту НАТО 2008 р. і започаткування програми «Східного партнерства» в рамках Європейської політики сусідства (2009), створила стратегічний вакуум для європейської частини СНД. Економічна криза 2008–2009 рр. стала додатковим стресогенним чинником для країн, що залежали від російського ринку, російського газу і російських фінансів.

За цих умов мало хто міг відмовитися від ініціатив Кремля щодо створення спільного митного простору, зони вільної торгівлі та гарантій безпеки (не стільки від зовнішніх загроз, скільки від внутрішніх потрясінь для місцевих режимів), які надавало членство в Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ). Зрозуміло, що ці кроки мали б поглиблювати залежність

¹Путин заявил, что не допустит революции в России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.unian.net/world/1874094-putin-zayavil-chto-ne-dopustit-revolutsii-v-rossii.html>

економік і соціальних систем пострадянських країн від Москви та врешті мали привести їх до суттєвих поступок у сфері національного суверенітету.

До активного просування власних інтересів і відвертого реваншистського курсу керівництво РФ підштовхувала також слабкість Заходу. Вона стала наслідком низької ефективності втручань у конфлікти на Близькому Сході (Ірак, Афганістан) та сумнівних результатів «арабської весни». Під керівництвом президента США Б. Обами відбувалася переоцінка пріоритетів американської зовнішньої політики в напрямі відмови від силового компонента і зменшення глобальних амбіцій.

Зростали суперечності в ЄС, який не лише відмовився від політики розширення, але й опинився на межі внутрішньої інституційної кризи та втрати європейської солідарності (відмова від ратифікації конституції ЄС у Франції та Нідерландах, боргова криза в Греції, наростання боргового тиску в Італії, Іспанії, Португалії та інших країнах). Усе це негативно позначилося на стабільності світових фінансових ринків та призвело до загострення економічної конкуренції між розвиненими країнами у світі (у т. ч. за дешеві ресурси і ринки).

Невиправдані очікування, брак адекватних рішень сформували нову кризову реальність, яка стала живильним середовищем для появи нових і відродження за давнених конфліктів. Розпочалися процес руйнування складної системи глобалізованого світу та перехід до спрощених форм взаємодії на світовій арені.

Проявами цих тенденцій стали:

– розморожування та/або поширення конфліктів у ключових регіонах світу за сприяння регіональних держав та їх союзників (наприклад, громадянська війна у Сирії та Ємені);

– зростання напруженості між регіональними державами та їх західними союзниками і партнерами (Саудівська Аравія – США – Ізраїль; Туреччина – ЄС – США; Китай – Японія – США та ін.);

– перші ознаки економічного спаду в регіональних державах.

Дефіцит лідерства в сучасному світі призвів до зростання егоїзму основних геополітичних гравців та поширення практики нехтування міжнародним правом, загострення конкуренції за ресурси і пріоритети. Ці фактори спричинили зростання конфліктності та втрату керованості глобальної системи загалом.

Таким чином, домінування Заходу в міжнародній політиці опинилося під знаком питання. Дедалі

більше оглядачів вказували на початок формування багатопольярного світу, в якому зростає альтернативний центр впливу – КНР, розвивається співробітництво в рамках БРІКС тощо. Для виходу на арену нових амбітних лідерів склалися майже ідеальні умови.

Крім того, на початок 2012 р. виникло кілька факторів, які змусили російську владу перейти до нового, досить агресивного позиціонування на міжнародній арені. До такого рішення спонукав цілий комплекс внутрішніх і зовнішніх передумов:

1. Обрання В. Путіна президентом Росії (вже втретє) і очевидний намір правлячої корпорації зберегти монополію на владу, що вступив у пряму суперечність із пробудженням ліберальної опозиції (протести на Болотній площі тощо).

2. Усвідомлення загрози дестабілізації режиму за сценарієм «кольорової» революції, підтриманої Заходом.

3. Усвідомлення переходу до менш сприятливої кон'юнктури на енергетичних ринках і вичерпання ресурсів модернізації Росії на нинішньому історичному етапі.

4. Пікові накопичення вільних ресурсів, які могли бути витрачені на зовнішню експансію.

Результуючим вектором цих чинників і мотивацій російського керівництва стало рішення вступити у відкрите протистояння із Заходом одразу на кількох шахових дошках геополітики.

2017 р. має дати відповідь на запитання, наскільки виграною виявиться карта Путіна у грі на підвищення ставок, розпочатій ним десять років тому знаменитою промовою на Мюнхенській конференції з безпеки.

Ця аналітична розвідка покликана сприяти розумінню загальної логіки путінського режиму та з'ясувати її основні чинники – цілі та завдання, ресурси й технології, тактику і стратегію, культуру й меседжі. Оскільки зовнішні (публічні) репрезентації політики Путіна є достатньо суперечливими та, з високою часткою ймовірності, маніпулятивними, наш аналіз буде просуватися від найбільш об'єктивних чинників, що найменшою мірою допускають свободу дій і довільність тлумачень, до більш суб'єктивних і таких, що використовуються для спекуляцій. У такій послідовності ми розглянемо соціальні, економічні, внутрішньополітичні та зовнішньополітичні аспекти функціонування діючого режиму РФ у його динаміці та перспективах.

Слід розрізнити три площини аналізу режиму Путіна та траєкторії його розвитку.

Перший – це реальні прагнення та наміри Кремля, які він часто приховує або прикриває пропагандистськими деклараціями, відволікальними маневрами або фіктивними політичними сюжетами.

Другий – це, власне, публічна репрезентація російської політики, сукупність її офіційних і неофіційних тлумачень, що доноситься до різних цільових аудиторій у різний час і з різною метою.

Третій – це дійсний стан справ, об'єктивні результати реалізації політики режиму, якими визначаються її основні тренди та перспективи.

Тільки зіставлення цих трьох площин в аналітичній реконструкції дозволяє адекватно розуміти природу режиму Путіна і прогнозувати його майбутнє.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СФЕРА

Соціальна база режиму

Соціальна система РФ містить цілий комплекс проблем структурного, організаційного та комунікативного характеру. Ці проблеми виявляються у площині міжособистісної взаємодії, на рівні відносин між великими соціальними групами та у взаєминах між владою і народом.

Деадаптація населення

На базовому рівні соціальних відносин після розпаду СРСР спостерігаються масові явища соціальної деадаптації та втрати соціального капіталу. Прояви кризового стану фіксуються на рівні соціальної поведінки, панівних реакцій та ідентичності. У російському суспільстві переважають дезорієнтація та панування постійної тривоги. Наприклад, росіяни масово (69 %) не готові до акцій протесту попри зростання відчуття застою (41 %) і наростання соціальних проблем². Тривала емоційна зневіра більшості населення чинить постійний гнітючий тиск на відносно активних громадян, які становлять до 15 % населення³. Зокрема, будь-які реформи у Росії підтримує не більше третини населення, проте більшість із цієї третини покладається на зміни «згори».

За такого стану соціально-психологічного середовища переважна частина суспільства (60 % жителів РФ) практично позбавлена національної ідентичності⁴. Зокрема, у масовій свідомості росіяни ототожнюють себе з певною соціальною групою під впливом зовнішніх негативних образів (етнофобії

та мігрантофобії)⁵. Тобто кожен окремих громадянин не розуміє, що пов'язує його з іншими. Тому в країні переважає повсюдний егоїзм мешканців і недбале ставлення до суспільних справ та/чи інтересів їхнього найближчого оточення у побуті. Колективна солідарність та взаєморозуміння викликають у понад половини росіян, скоріше, роздратування та підозри, ніж прагнення до кооперації⁶.

Крім того, накопичення демографічних⁷ та соціальних⁸ дисбалансів і перманентного стресу у традиційному російському суспільстві позначилося на погіршенні самопочуття та тривалості життя насамперед чоловічого населення країни у титульній етнічній групі. Тому непропорційно зросла роль жіноцтва, особливо старшого віку, у вихованні та догляді за молоддю (дітей та підлітків) та у суспільстві загалом. Суспільство набуло вираженого «жіночого» психотипу (інфантильності, дратівливості, легковірності, жалісливості щодо негараздів окремих людей тощо).

У підсумку виникає хвороблива депресія суспільства, у громадян відсутнє чітке усвідомлення власного місця у житті та починається пошук компенсаційних засобів цієї внутрішньої неоднозначності, роздвоєння, розладів і страхів. Російське суспільство, навіть активні громадяни, покладається на державу без застережень і не готове брати на себе ініціативу щодо суспільних перетворень.

Нагнітання такого сукупного психологічного напруження за відсутності громадянської активності поряд із переважанням егоїстичних меркантильних цінностей та інфантильного сприйняття світу

² *Мухаметшина Е.* Россияне по-прежнему не готовы протестовать [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2016/09/16/657201-rossiyane-ne-gotovi-protestovat>

³ *Протестный потенциал* [Електронний ресурс] // Левада-Центр. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/09/16/protestnyj-potentsial-4/>

⁴ У російському суспільстві сформовано чотири нерівнозначні групи: 20 % громадян мають громадянську самоідентифікацію (умовно – це представники політичної нації); 20 % – етнічну; 30 % – дезінтегровану (низькоінтегровані у суспільство та позбавлені суспільної солідарності); 30 % – змішану (вважають важливими і громадянські, й етнічні критерії для ідентифікації себе із росіянами).

⁵ *Пипия К. Д.* Идентификационные портреты россиян (на данных The ISSP и Левада-Центра) // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. – 2016. – № 3. – С. 38–50.

⁶ *Лейбин В., Вакарюк В., Руднев М.* Братья или чужаки? [Електронний ресурс] // Русский репортер. – Режим доступу : http://expert.ru/russian_reporter/2014/41/bratya-ilichuzhaki/

⁷ *Андреев Е., Вишневский А.* Ближайшие демографические перспективы России [Електронний ресурс] // Демоскоп Weekly. – 2014. – № 601–602. – Режим доступу : <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0601/tema04.php>

⁸ *Kolotak E.* Urbanization and Economic Development in Russia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/e120821aFinal00084.pdf>

більшістю росіян сформувано передумови для високої сприйнятливості суспільством інформаційно-пропагандистського впливу. Колективну свідомість і суспільну поведінку визначають штучні інформаційні стимули з яскраво вираженим емоційним забарвленням, зневагою до спільнот людей, поблагливістю до корупції тощо.

Криза соціальної організації

Соціально-групова взаємодія в Росії також перебуває під постійним впливом значних деструктивних чинників. Мережі горизонтальних зв'язків між громадянами руйнуються, базові соціальні інститути втрачаються⁹. Більшість росіян (64 %) вказують на страх один перед одним, у т. ч. майже кожен шостий громадянин (17 %) сприймає інших співгромадян вороже. Міжособистісна довіра руйнується¹⁰. При цьому в суспільстві поширилися національна нетерпимість, насамперед до співгромадян – мешканців Північного Кавказу та мігрантів із країн Центральної Азії¹¹. Спостерігаються чималі побоювання росіян (до 25 %) щодо виникнення конфліктів на національному ґрунті та зростання етно-націоналістичних та шовіністичних ідей (до 40 % прихильників від усього населення)¹².

Російське суспільство залишається висококодифікованим за цінностями, якими керуються громадяни у повсякденні¹³. Проте більшість населення (47 %) прагне соціальної справедливості. І, водночас, отожднює справедливість із поверненням до національних традицій та відродженням Росії як імперії¹⁴, зокрема більшість населення прагне «твердої руки» у державному управлінні (66 %). Водночас, ця ж більшість не готова жертвувати власним добробутом для досягнення надцвілей держави. 96 % громадян РФ розраховують, що, у разі виникнення кризової ситуації, держава повинна забезпечити населення усім необхідним.

⁹ *Россия – 2020: Сценарии развития* / под ред. М. Липман и Н. Петрова – Моск. Центр Карнеги. – М. – Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 447.

¹⁰ Понад 46 % з них не довіряють нікому із співгромадян, а 17 % переконані у наявності певних прихованих злих намірів у потенційних співрозмовників.

¹¹ *Интолерантность и ксенофобия* [Електронний ресурс] // Левада-Центр. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/10/11/intolerantnost-i-ksenofobiya/>

¹² «Русский марш» и шествие «Мы едины!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2015/11/24/russkij-marsh-i-shestvie-my-ediny/>; 14 *слов Русского марша* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rmarsh.info/novosti/14-slov-russkogo-marsha.html>

¹³ *Мареева С. В. Ценностная палитра современного российского общества* // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2015. – № 4. – С. 50–65.

¹⁴ Характер цінностей залежав від оцінок громадян щодо: опори на власні сили чи державу; орієнтації на зміни чи статус-кво; прагнення до особистої незалежності чи примирення із зовнішніми обставинами; схильності до активності та підприємництва або традиції, що склалися.

Самостійно до негараздів громадяни не готуються: 48 % розраховують виключно на владу¹⁵.

Натомість суспільство не довіряє інститутам держави¹⁶. Так, кожному політичному інституту (уряду, парламенту, регіональній та місцевій владі) довіряють 20–30 % громадян. Найвищу підтримку демонструє інститут президента (офіційно 86 %), функціонування якого беззастережно персоналізується у вигляді харизматичного лідерства Володимира Путіна. Найменше – 11 % громадян – довіряють великому бізнесу (олігархам) і підприємцям. Кожен другий громадянин не довіряє офіційним російським ЗМІ щодо соціально-економічного стану у країні¹⁷. Тому дотримуватися процедур виконання громадянського обов'язку (наприклад, платити податки із зарплати) готові лише 20 % росіян.

Такі тенденції накладаються на тривалу демографічну кризу у країні для титульної етнічної групи¹⁸, зокрема, кількість етнічних росіян лише у 2002–2010 рр. зменшилась на 3,7 % (або понад 4 млн осіб)¹⁹. Нерівномірне територіальне розміщення населення створює соціально-економічні дисбаланси та стимулює відцентрові тенденції у державі²⁰. Знижується взаємопроникнення титульного та інших етносів РФ, зростає відчуженість між населенням регіонів і столичною агломерацією тощо.

Таким чином, у соціальному середовищі Росії фіксується неоднозначне роздвоєння відчуття причетності громадян до власної держави та належності до російської спільноти. З одного боку, вони ледь не абсолютно покладаються на державу та залежать від неї, з іншого – відчужені від формування держави як такої та не прагнуть брати відповідальність за її діяльність. При цьому переважна кількість мешканців РФ почуваються розрізненими та незахищеними в оточуючому середовищі. Відчуття незахищеності доповнюється тиском різношвидкісного відтворення різних етнічних груп у РФ. Руйнується цілісність суспільного простору

¹⁵ *Ударим запасами по санкциям и изоляции* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ng.ru/regions/2016-07-08/5_sanktsii.html

¹⁶ *Институциональное доверие* [Електронний ресурс] // Левада-центр. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/10/13/institutsionalnoe-doverie-2/>

¹⁷ *Россияне стали меньше доверять сообщениям СМИ о ситуации в экономике страны* [Електронний ресурс] // Интерфакс. – Режим доступу : <http://www.interfax.ru/business/532690>

¹⁸ *Население большей части регионов России сократилось в 2015 году* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/society/02/02/2016/56af54e99a79470373d0bd7d>

¹⁹ *Национальный состав России* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.statdata.ru/nacionalnyj-sostav-rossii>

²⁰ *Неприятный западный дрейф* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://demoscope.ru/weekly/2003/095/tema02.php>

країни, коли титульна етнічна група втрачає свою формотворчу ініціативу.

Це природно підштовхує росіян до низки форм індивідуальної агресії та формування локальних агресивних спільнот. Внутрішня нетерпимість і страх проєктуються у зовнішнє середовище – поширюється ізоляціоністське сприйняття світу²¹. Між владою і суспільством втрачено прямий зворотний зв'язок у системі управління та нівелюються соціальна взаємодія і соціальні ліфти в організації суспільства, що було характерно для домодерних суспільств («природних держав»), зокрема імперій.

Відтак, беззахисність у суспільстві перетворює харизматичне лідерство на уособлення довіри населення певному «сюзерену» і вимагає його постійного підтвердження шляхом демонстрації агресивного (наприклад, воєнного чи безпекового) лідерства щодо задоволення соціальної справедливості, яка сприймається у формі задоволення шовіністичних рефлексій.

Отже, після розпаду СРСР у російському суспільстві накопичуються суспільні ціннісно-психологічні та соціальні суперечності, що свідчать про системну кризу сучасної російської держави і суспільства та наростання колективного психологічного виснаження.

Внутрішня беззахисність мешканців, у т. ч. еліти, та втрата державою зворотного зв'язку із суспільством надає їй патримоніальних ознак. Реальна влада концентрується в одних руках і орієнтується виключно на потреби силового апарату держави. Харизматична легітимація влади передбачає, що військовій невдачі чи особисті політичні поразки правителя розглядаються «васалами» і «підданими» як втрата харизми і, як правило, призводять до зміни правителя.

Стійкість режиму залежить від того, які засоби він обирає для підживлення рефлексій минулого та свого агресивного лідерства у середині країни. Реставраційна стратегія Путіна передбачає, серед іншого, ігнорування тих реальних проблем радянської моделі державного патерналізму та централізму, що призвели до її банкрутства. Тому і в нинішніх умовах реальні проблеми й запити населення залишаються без відповіді. Вони були виведені на периферію суспільної уваги, що спричинило втрату балансу між соціальною, політичною та економічною сферами життя суспільства. Це руйнує основу для якісного відновлення і зростання ресурсних можливостей суспільного організму.

Тому гарантувати монополію на владу для чинної «корпорації» може лише стабільне ресурсне

забезпечення основних суспільних потреб. Відповідно, згортання ресурсної бази вимагає задіяння додаткових механізмів соціального управління для компенсації внутрішніх дисбалансів. Внутрішнє реформування є надто ризикованим шляхом для авторитарної влади (що показав досвід «перебудови» в СРСР). За цих умов у суспільстві (насамперед у титульній етнічній групі) та в еліті природним чином зростає і свідомо підігривається владою запит на соціальну справедливість у формі колективної агресії, переважно зовнішнього спрямування.

Неефективна модель економіки

Поява негативних трендів у світовій економіці та конфлікт з Україною і міжнародною спільнотою істотно вплинули на підтримання і відтворення ресурсної бази для соціально-економічної системи Російської Федерації. Так, із реставрацією соціально-економічної та політико-ідеологічної моделі СРСР у кордонах сучасної Росії нова російська влада відтворила і пріоритетність джерел підтримання економічної спроможності країни.

Експортно-нафтова залежність

Від моменту падіння СРСР Російська Федерація вбудовувалася у міжнародний поділ праці. Проте вона не спромоглася відійти від використання переваги, що не одне десятиліття забезпечувала радянську економіку зовнішніми фінансовими ресурсами, – видобування природних ресурсів для реалізації на зовнішніх ринках.

Рушієм зростання економіки РФ залишається цінова кон'юнктура на світовому ринку сировинних товарів, насамперед сирової нафти та пов'язаних продуктів. Так, ВВП країни у 1997–2012 рр. зріс у 7 разів (до 1,9 трлн дол. США) на тлі п'ятиразового розширення російського експорту (до 474,9 млрд дол. США), тоді як до 70 % усього експорту формувалося за рахунок продажу нафти, нафтопродуктів та природного газу (ціна на російську сирову нафту *Urals* у ці роки зросла у понад 6 разів, до 110,5 дол. США/бар.) на тлі значного погравлення попиту на них у світі²². Сировинний експорт у цілому становив 93 % від усього експорту.

Росія щороку отримувала 100–164 млрд дол. США вигоди від зовнішньої торгівлі. Як наслідок, міжнародні резерви РФ зросли у 72 рази (з 6,5 млрд дол. США у 1995 р.)²³. Також погашено більшість боргових зобов'язань попередніх періодів.

Установилася пряма залежність між зростанням доходів від продажу сирової нафти на зовнішніх

²¹ Привычка к конфронтации [Електронний ресурс] // Левада-Центр. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/09/21/privychka-k-konfrontatsii/>

²² OPEC. Data download [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://asb.opec.org/index.php/data-download>

²³ На початок 2016 р. міжнародні резерви Росії становили 368,4 млрд дол. США.

сировинних ринках і економічним зростанням у Росії. До світової економічної кризи внесок секторів економіки, не пов'язаних з енергетикою, становив не більше 10 % у ВВП РФ²⁴. При цьому поєднання традиційних запасів сирої нафти і природного газу давало довгострокові переваги на світовому енергетичному ринку лише двом країнам – РФ та Ірану²⁵.

Оскільки темпи зростання доходів від сировини були незрівнянно вищі від будь-яких інших джерел, влада зміцнювала власне переконання в тому, що реальних альтернатив сировинним рушіям для РФ у найближчій перспективі не існує. РФ, як і СРСР, зосередилася на розширенні власної сировинної бази як запоруки отримання швидких надприбутків від експорту енергоресурсів.

Увага до інших секторів економіки була епізодичною та доволі непродуктивною. Так, після розпаду СРСР Росія здійснила низку спроб вибудувати замкнуті промислові ланцюги у технологічних сферах (у т. ч. для усунення імпортозалежності в комплектуючих від країн США), подолати переваженість економіки низькотехнологічними виробництвами й усунути вади неповноцінної логістичної системи (низька пропускна спроможність портів і панросійської залізниці, брак логістичних центрів тощо). Державні видатки на такі цілі становили до 15 % від ВВП країни за останнє десятиліття та потребували розширеного надання державних гарантій (накопичення внутрішніх боргів до рівня 12 % ВВП країни).

Було використано широкий набір інструментів прямого державного інвестування²⁶ та заохочення власної промисловості²⁷. Проте проекти високотехнологічного імпортозаміщення почасти залишаються незавершеними²⁸, і зорієнтовано їх здебільшого на підтримку паливного експорту країни²⁹. Натомість відзначається стійке зростання залежності від імпорту високотехнологічних

продуктів. Понад 50 % російського імпорту – це машини та обладнання з-за кордону.

Незважаючи на значні зусилля, структурна перебудова в економіці так і не відбулася. Економіка Росії зберегла ознаки «уламка» цілісної радянської економіки минулого, але економічна потужність такого «уламка» істотно поступається колишній спроможності «радянської держави» з тією різницею, що цей «уламок» більш залежний від експорту енергоресурсів, ніж свого часу СРСР.

Російська влада через власні управлінські прорахунки та недалекоглядність потрапила у «радянську» ресурсну пастку уразливості від потрясінь на нафтовому ринку.

Державний корпоративний монополізм

Дотримання «радянських» традицій та експлуатація попередньої структури економіки врешті спровокували загострення базової системної хвороби рентної економіки – обмеження конкуренції. Підприємницька ініціатива окремих громадян та їхня здатність до самостійного ведення господарської діяльності перебуває під постійним тиском інтересів наближених до влади підприємств та підприємців.

Російська економіка за 10 років (2005–2015 рр.) набула тотального монопольного характеру і на федеральному, і на місцевому рівнях. Упродовж згаданого часу участь держави в економіці країни зросла до 70 % ВВП³⁰. Виникли державні чи напівдержавні корпорації і природні монополії (Газпром, Ростех, Роснефть, РЖД тощо)³¹. При цьому державні підприємства, як правило, використовують підприємства-посередники (т. зв. «прокладки»), що дозволяють непропорційно розподіляти переважну кількість прибутків між заінтересованими сторонами, у т. ч. учасниками «владної корпорації», і державним бюджетом. Крім того, перманентного поширення набуло виникнення державних (регіональних) монополістів на локальних конкурентних ринках за рахунок адміністративного ресурсу.

Відбувається жорсткий поділ власності та ринків між федеральними та регіональними органами влади, що «управляють» відповідними

²⁴ Мовчан А. Коротко о главном: российская экономика в XXI веке. – М.: Центр Карнеги, 2016. – С. 3–4.

²⁵ *Global Trends 2025: A Transformed World*. National Intelligence Council [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html

²⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://government.ru/docs/22637/>

²⁷ *Медведев: автопредприятия получат 23 млрд рублей для снижения себестоимости машин* [Електронний ресурс] // ТАСС. – Режим доступу: <http://tass.ru/ekonomika/3246795>

²⁸ *За 10 лет ОЭЗ так и не стали действенным инструментом поддержки экономики* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://audit.gov.ru/press_center/news/26369

²⁹ *Доклад Дениса Мантурова о мерах по реализации планов импортозамещения в промышленности в 2016 году и о ходе разработки и реализации планов импортозамещения в топливно-энергетическом комплексе* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://government.ru/news/22797/>

³⁰ *Мереминская Е.* Государство и госкомпании контролируют 70 % российской экономики. ФАС признала государство главным врагом конкуренции [Електронний ресурс] // Ведомости. – Режим доступу: <http://www.vedomosti.ru/economics/articles/2016/09/29/658959-goskompanii-kontroliruyut-ekonomiki#/galleries/140737492947104/normal/1>

³¹ Процес формування державних корпорацій часто супроводжувався «боротьбою» з олігархами – встановленням контролю над великими приватними підприємствами. Найвідоміший приклад – найбільша нафтова компанія ЮКОС, яка після відчуження була трансформована у «Роснефть».

монополістами. Російська економіка консервується та стає цілком залежною від розподілу державних ресурсів. При цьому розподіл ресурсів відбувається за прямої участі «владної корпорації».

Чиниться значний тиск на малий бізнес та, відповідно, на ринок праці. Державно-монополістичний капіталізм набув тотального характеру. Із середини 2000-х років основним генератором зростання доходів росіян стали бюджетні видатки на федеральному і регіональному рівнях. Через зайнятість у бюджетному секторі, державних корпораціях, соціальну допомогу³² ресурси бюджету формують доходи понад 70 % населення³³.

Діяльність містоутворюючих підприємств³⁴ у приватному секторі, більшості малих і мікропідприємств також часто пов'язувалася з функціонуванням державного і бюджетного секторів. Тобто загалом видатки держави впливають на добробут ледь не 90 % громадян.

Ринок праці та ділова активність у підприємницькому середовищі безпосередньо залежать від наповнення федерального і місцевих бюджетів. Тобто здатність російської економіки до самостійного розширення внутрішнього ринку нівелюється, державні ресурси надмірно обтяжуються соціальними зобов'язаннями перед громадянами та стримують ініціативне розширення добробуту мешканців країни. Однак зміна такої системи загрожує втратою доступу до державних ресурсів «владної корпорації» та влади як такої, оскільки вимагатиме демонополізації економічного життя і, відповідно, перерозподілу власності та впливу в країні.

Ресурсні обмеження режиму

Звуження можливостей національних виробників на зовнішньому і внутрішньому ринках чинить значний тиск на фінансову стійкість держави і добробут пересічних громадян. Крім того, висока відкритість та інтегрованість фінансових ринків РФ у міжнародний фінансово-кредитний простір поєднується із функціонуванням внутрішньої недостатньо еластичної податково-бюджетної системи. Спекулятивний характер зовнішніх ринків тисне на жорстку бюджетну організацію у країні.

³² *Занятость и безработица в Российской Федерации в сентябре 2016 года* [Електронний ресурс] // Росстат. – Режим доступу : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d01/216.htm

³³ *Мовчан А.* Коротко о главном: российская экономика в XXI веке. – М. : Центр Карнеги, 2016. – С. 4.

³⁴ *Сайт* Фонда развития моногородов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.frms.ru/>

Виснаження резервів виробників і споживачів

Національне господарство втрачає здатність генерувати ресурси, зокрема, більшість національних компаній інтенсивно вичерпують джерела самостійного інвестування. Зовнішні та внутрішні інвестиції в реальний сектор економіки майже зупинилися на рівні, необхідному лише для підтримання виробничих процесів³⁵. Третій рік триває стагнація у промисловості³⁶.

На цей час, за оцінками російських експертів та об'єднань промисловців, виробнича інфляція (зміна вартості товарів для виробничих потреб) перевищує офіційну у понад 3 рази (щорічна виробнича інфляція – до 15 %), рентабельність промисловості РФ у середньому не перевищує 5 %. Зростає загроза масового закриття чи призупинення діяльності промислових підприємств. При цьому фіксуються рекордні для країни дані щодо видобутку сирої нафти³⁷. У вартісному вираженні і внутрішній, і зовнішній попит на російські продукти, передусім експортну сировину, залишається відносно низьким.

Поступово зростає безробіття³⁸, переважно у різних прихованих формах (неповна зайнятість, відпустки за власний рахунок, зростання заборгованості з оплати праці тощо)³⁹. Попри рекордну інтенсивність роботи енергетичного сектору економіки, загальний стан господарства перебуває у глибокій стагнації з тенденцією до погіршення.

У країні зростає соціально-економічне напруження та тиск соціальних зобов'язань на державні фінанси. Так, за узагальненими оцінками російських експертів, дійсний середній добробут домогосподарств у Росії за три роки скоротився на

³⁵ *Оценка ключевых агрегатов платежного баланса РФ за январь–сентябрь 2016 г.* Статистика внешнего сектора ЦБ РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cbr.ru/statistics/?Prtd=svs>

³⁶ *О промышленном производстве в январе–сентябре 2016 года* [Електронний ресурс] // Росстат. – Режим доступу : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d01/209.htm

³⁷ Обсяги продажу нафти у фізичних величинах зростають на тлі зниження вивезення нафтопродуктів та збереження фізичних обсягів видобутку природного газу.

³⁸ Традиційно високе безробіття у національних утвореннях (8,5–30 %): Сибірського, Північно-Кавказького і Південного (включно з окупованим Кримом і м. Севастополь) ФО: наприклад, в Інгушетії (30 %), Чечні (16 %), Тиві (19,2 %), Бурятії (9,5 %) та Адыгеї (9 %). У Криму офіційне безробіття не перевищує 6 %. *Див.: Занятость и безработица в Российской Федерации* [Електронний ресурс] // Росстат. – Режим доступу : http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d01/150.htm

³⁹ *Число безработных в России снизилось до минимума с осени 2015 года* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/economics/23/08/2016/57bc614b9a794747a5086219>

третину. Чисельність збіднілих громадян постійно зростає⁴⁰. З урахуванням фактичних видатків мешканців на споживання⁴¹ та рівня доходів⁴², у РФ до бідного населення країни належить 51,1 % громадян, або понад 75 млн осіб⁴³. Крім того, до 77 % (112 млн осіб) болісно сприймають будь-яке зростання цін у країні.

Також відбулося знецінення та зниження рівня заощаджень громадян і скорочення числа тих, хто має такі заощадження. Зростає кількість «безнадійних» боргових зобов'язань населення⁴⁴. Зокрема, кількість прострочених платежів (понад 3 місяці) та їх обсяг за 2014–2016 рр. зросли майже у 5 разів (з 5,8 до 23–25 % від загальної кількості виданих кредитів)⁴⁵.

У 2015–2016 рр. 35,7 % домогосподарств, або 59 % економічно активного населення⁴⁶, мали непогашені банківські кредити, і, за різними оцінками, для погашення кредитів вони щомісяця виплачували 25–40 % (у 2015 р. – 25,5 %; у 2016 р. – 37 %) свого сукупного місячного доходу. Водночас кількість громадян, які мали заощадження, за 2015–2016 рр. впала у понад 2,5 раза (до 27 %)⁴⁷. Заощадження та сукупні доходи залишаються на відносно низькому рівні.

Відбувається поступове, проте повсюдне скорочення ресурсної бази населення і підприємств, що посилює потребу залучення зовнішніх запозичень (обмежених санкціями) та/або перегляду внутрішньої соціально-економічної політики.

⁴⁰ *Население России в 2016 году: доходы, расходы и социальное самочувствие. Мониторинг НИУ ВШЭ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://isp.hse.ru/monitoring>

⁴¹ *Экономият все больше: исследование* [Електронний ресурс] // Исследовательский холдинг Ромир. – Режим доступу : http://romir.ru/studies/823_1473195600/

⁴² *Информация о социально-экономическом положении России, январь–июнь 2016 года* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gks.ru/free_doc/doc_2016/info/oper-06-2016.pdf

⁴³ *Экономический кризис и потребление* [Електронний ресурс] // Левада-центр. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/07/13/ekonomicheskij-krizis-i-potreblenie-2/>

⁴⁴ *Ежемесячные тенденции экономического развития России* [Електронний ресурс] // Всемирный банк. – Режим доступу : <http://pubdocs.worldbank.org/en/396191465998672912/Russia-Monthly-Economic-Developments-June-2016-rus.pdf>

⁴⁵ *Кредитная карта России: где люди отдают банкам большую часть доходов* [Електронний ресурс] // РБК. – Режим доступу : <http://money.rbc.ru/news/572a09649a7947bcbf0340a1?from=main>

⁴⁶ *Индекс ОКБ. Кредитная нагрузка регионов России. Итоги 2015 г.* [Електронний ресурс] // Объединенное кредитное бюро. – Режим доступу : http://www.bki-okb.ru/sites/default/files/report_documents/kreditnaya_nagruzka_regionov_rossii_itogi_2015_0.pdf

⁴⁷ *Исследовательский холдинг Ромир. Сбережения на грани исчезновения* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://romir.ru/studies/773_1459371600/

Обмежений фінансовий ринок

За роки трансформації у Росії сформувався повноцінний фінансовий (у т. ч. фондовий) ринок, що досяг тісної інтеграції та взаємодії зі світовими фінансовими інститутами, глобальними учасниками світового ринку капіталів. Зокрема, активно використовується більшість сучасних фінансових інструментів⁴⁸. Проте структура фінансового сектору економіки набула ознак державної олігополії з появою конфлікту інтересів у банківській діяльності (корупційних ризиків)⁴⁹.

Так, російська влада виступає і регулятором, і найбільшим учасником ринку⁵⁰. До 87 % банківських установ у країні є державними чи мають значну частку участі держави (зокрема регіональних урядів). Понад 80 % усіх фінансових ресурсів Росії перебувають у державних фінансових установах⁵¹.

Така концентрація сформувала умови обмеженого доступу російських виробників до дешевого кредитного капіталу⁵². Банківські, передусім державні, установи зловживають високою спекулятивністю на ринку і, донедавна, – гонитвою за споживчим кредитуванням⁵³ на основі дешевих позик,

⁴⁸ *Статистика* [Електронний ресурс] // Центральный банк РФ. – Режим доступу : <http://www.cbr.ru/statistics/>

⁴⁹ У РФ набули поширення нелегальні розрахунки та приховування капіталу. За різними оцінками, у 1990–2012 рр. з країни вивезено від 798 млрд дол. США до 1,3 трлн дол. США. При цьому інтенсивність втечі капіталу постійно зростала. За межами країни опинився російський капітал, зіставний із середнім обсягом ВВП Росії у 2005–2011 рр.

⁵⁰ Центральный банк РФ – ключовий акціонер найбільшого російського банку «Сбербанк России». Показовим наслідком цього є зростання прибутковості «Сбербанка России» у кризові 2015–2016 рр. у три рази на тлі загального зниження прибутків або збитковості інших фінансових установ.

⁵¹ На перших п'ять банків РФ припадають 55 % усіх фінансових активів у країні, а на ТОП-50 банківської системи – 87 % (загалом у країні до кризи 2008–2009 рр. було 700 фінансових установ).

⁵² Підтримання завищеної вартості рубля, високі податкові зобов'язання і накопичення значної частини валютних доходів у резервах підвищувало вартість капіталу на внутрішньому ринку та обтяжувало внутрішнє виробництво – строкові капіталоемні проекти чи інвестування у сфери, що повільно розвиваються, втрачали інвестиційну (кредитну) привабливість.

⁵³ *Национальное бюро кредитных историй. НБКИ: наибольшая долговая нагрузка в России приходится на работников медицины, образования и социальной сферы* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbki.ru/press/pressrelease/?id=20331>; *Статистика. Банковский сектор. Показатели рынка жилищного (ипотечного жилищного) кредитования. Аналитический материал «О состоянии рынка ипотечного жилищного кредитования в 2015 году»* [Електронний ресурс] // Центральный банк РФ. – Режим доступу : http://www.cbr.ru/statistics/ipoteka/am_2015.pdf

залучених на зовнішньому ринку капіталу⁵⁴. Тому інвестиції у виробництво, як правило, здійснювалися підприємствами за власний рахунок (понад 50 % інвестицій від усіх залучених).

Кризові явища у економіці країни у 2014–2016 рр. спричинили швидке розбалансування державних фінансів та взаємодії між центром і регіонами. За цей час основний розрив у забезпеченні добробуту мешканців різних регіонів РФ виник унаслідок падіння обсягу безповоротних трансфертів вирівнювання із федерального бюджету⁵⁵. Тобто уряд в умовах централізованого збору і розподілу податків спробував перекласти соціальні зобов'язання на фактично фінансово неспроможні місцеві бюджети.

Наповнення федерального та регіональних бюджетів та заощадження у резервних фондах країни (Резервний фонд і Фонд національного добробуту) істотно скоротилися; фінансові санкції не дозволяють повноцінно скористатися «маневровими» ресурсами. Вже до початку 2020 р. очікується ледь не повне вичерпання усіх суверенних заощаджень (за оцінками влади, залишиться не більше 10 % від усіх накопичених за 15 років ресурсів)⁵⁶. Також «тануть» міжнародні золотовалютні запаси країни⁵⁷.

Водночас збільшення податкового тиску на непаливні сектори економіки та масштаб разових вилучень нафтогазових доходів державних енергетичних корпорацій досягає своєї межі⁵⁸.

Фінансова система країни набула монопольного характеру, її зростання майже повністю базувалося на зовнішніх запозиченнях та фінансових операціях з державними корпораціями і бюджетними установами чи регіональними бюджетами. При цьому загалом швидке використання резервів посилює інфляційний тиск, насамперед для виробничих та імпортованих товарів. Посилюються ризики неплатежів та порушення рівноваги на ринку фінансових послуг у країні. Зростає напруження

між центром і регіонами на соціальному ґрунті. Потенціал внутрішніх механізмів міжрегіонального та фінансово-кредитного збалансування фінансових ринків вичерпується.

Ризики дестабілізації

Непередбачувані зовнішні потрясіння

Унаслідок невизначеності на світових фінансових ринках на російський ринок, поряд із національними банками та інвесторами, інтенсивно виходять глобальні інвестиційні фонди зі значним спекулятивним капіталом. Це істотно зміцнює національну валюту і, подеколи, робить її менш залежною від ситуації на сировинних ринках⁵⁹. Наприклад, російський рубль на валютному ринку часто зміцнюється на тлі зниження чи коливань цін на нафту.

За таких умов та/або локального стрімкого зростання напруження довкола Росії, поточна спекулятивна мобільність капіталу (умовно – віртуальність) здатна практично в будь-який момент спровокувати згорання фінансового ринку РФ та спричинити динамічне знецінення національної валюти з наступними негативними наслідками для економіки країни.

Між тим на світових фінансових ринках посилюються побоювання щодо повторення чи виникнення найближчим часом нових негараздів через вичерпання існуючих монетарних інструментів контролю центральних банків провідних країн світу⁶⁰.

Міжнародні організації ЮНКТАД ООН⁶¹ і ОЕСР⁶² вказують на наближення початку третьої фази фінансово-економічної кризи з огляду на потрапляння світового економічного розвитку в пастку «низького зростання» розвинених країн, а також накопичення боргових і дефляційних проблем у країнах, що розвиваються.

⁵⁴ О динамике развития банковского сектора Российской Федерации в августе 2016 года [Електронний ресурс] // Центральный банк РФ. – Режим доступу : http://www.cbr.ru/analytics/print.aspx?file=bank_system/din_razv_16_08.htm&pid=bnk_syst&sid=ITM_1155

⁵⁵ Федеральні трансферти вирівнювання у регіональних бюджетах становлять у середньому 30 % усіх міжрегіональних трансфертів. До них додається ціла низка субсидій і субвенцій з федерального бюджету, що не завжди залежить від реальних соціальних потреб у певному регіоні.

⁵⁶ У випадку успішності запозичень уряду. Проте такі очікування цього року переважно не справджуються.

⁵⁷ Суверенные фонды. Статистика [Електронний ресурс] // Министерство финансов РФ. – Режим доступу : <http://minfin.ru/ru/statistics/fonds/index.php>

⁵⁸ Предварительная оценка исполнения федерального бюджета 2016 г. [Електронний ресурс] // Министерство финансов РФ. – Режим доступу : <http://minfin.ru/ru/performance/budget/index.php#ixzz4I9WYbVs6>

⁵⁹ Adams-Heard R., Summers J. Oil Enters Bull Market as OPEC Output-Freeze Optimism Heats Up [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-08-17/oil-holds-longest-winning-streak-in-over-a-year-as-glut-eases>

⁶⁰ Gilbert M. The Fed Is Losing Control of Monetary Conditions. Bloomberg. Economy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bloomberg.com/view/articles/2016-08-05/the-fed-is-losing-control-of-monetary-conditions; ECB negative rates at limit, should focus on asset buys, IMF economists say> [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reuters.com/article/us-ecb-policy-imfidUSKCN10M0Q1>

⁶¹ Trade and development report. Structural transformation for inclusive and sustained growth [Електронний ресурс] // UNCTAD. – 2016. – Режим доступу : http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdr2016_en.pdf

⁶² OECD warns weak trade and financial distortions damage global growth prospects [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/economy/oecd-warns-weak-trade-and-financial-distortions-damage-global-growth-prospects.htm>

Очікується низка обвалів фінансових ринків. Для РФ це означає тривалу непевність на сировинних ринках і зниження дохідності цінних паперів США та інших країн у Фонді національного добробуту країни.

На цей час залишається високою ймовірність розгортання таких негативних процесів у світовій економіці через загострення вад уповільнення економіки Китаю. Зокрема, зростання боргу китайських корпорацій викликає у Міжнародного валютного фонду побоювання щодо довгострокової стійкості економіки цієї держави⁶³. Економіка КНР на цей час демонструє найгірші показники зростання за минулі сім років, наростають прояви кризи на її фінансовому ринку⁶⁴.

Крім загального негативного ефекту від нової кризи у світовій економіці, РФ перебуває під загрозою прямих негативних наслідків погіршення економічної кон'юнктури у Китаї. КНР залишається одним з основних торговельних партнерів Росії (на цю країну припадають 12 % загального товарообороту). При цьому у структурі торгівлі РФ на китайському ринку переважає сира нафта (51,6 % від усього експорту РФ до Китаю).

За оцінками ЦБ РФ, уповільнення ВВП Китаю на 1 % тягне за собою сповільнення економіки РФ на 0,5 % ВВП. Водночас розрахунки міжнародного рейтингового агентства *Standard & Poor's* свідчать, що різке сповільнення зростання китайської економіки до 3,4 % (очікується у 2017–2020 рр.) може спричинити падіння цін на нафту до 20–30 дол. США/бар. і додатковий обвал ВВП РФ на 5,5 %. На сьогодні в економіці Китаю спостерігаються ті самі процеси, що й у США напередодні світової фінансово-економічної кризи 2007–2008 рр.⁶⁵

Як наслідок, фінансова система Росії перебуває на межі власної стійкості – будь-які істотні потрясіння на міжнародних ринках та/або довкола Російської Федерації можуть миттєво її зруйнувати та спричинити соціально-економічне напруження (наприклад, через обвал національної валюти у разі).

Внутрішня дестабілізація режиму

Сучасні адміністративно-територіальні одиниці у РФ не співмірні та не однорідні за внутрішньою спроможністю. Розрив між бідними і багатими

суб'єктами федерації постійно збільшується⁶⁶. Так, у 2016 р. 20 % «багатих» регіонів мають надходження до дохідної частини бюджету у 6,8 раза вищі, ніж у 20 % «бідних». При цьому, за висновками російських аналітиків, можливості для розширення податкової бази у регіонах уже у 2016 р. вичерпано, додаткових податкових джерел за існуючою бюджетної моделі вони не мають.

Прикметно, що до кризи місцева влада намагалася компенсувати недоліки системи державних фінансів у РФ за допомогою розширеного банківського перекредитування, у т. ч. соціальних видатків. Комерційні боргові зобов'язання регіональних бюджетів становлять до 49 % усіх боргів регіонів. 60 % регіонів застосовують систему перекредитування за рахунок погашення комерційних кредитів державними.

Як наслідок, згадане вище згортання державних (федеральних) кредитів і трансфертів посилює боргове навантаження на бюджети і знижує соціальні стандарти у суб'єктах федерації. Борги перманентно формують брак ресурсів у регіонах. На сьогодні дефіцит коштів відчувають понад 90 % регіональних бюджетів⁶⁷.

Також уперше з 2012 року у РФ зафіксовано швидке зростання соціальної нерівності, що і до цього часу залишалася на високому рівні⁶⁸. Зростання нерівності – характерна риса нинішньої кризи у РФ⁶⁹. Так, 20 % найбіднішого населення отримують 5,6 % сукупного доходу суспільства, а 20 % заможного – 45,9 %. Насамперед від зубожіння потерпають російські пенсіонери⁷⁰. Крім того, до 75 % економічно активних громадян не задоволені своєю заробітною платою, і до 40 % з них не вистачає заробленого протягом місяця⁷¹.

⁶⁶ *Отчет АКРА: разрыв между богатыми и бедными регионами России будет расти* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ria.ru/economy/20160906/1476243772.html>

⁶⁷ *Две трети регионов погрузились в дефицит. Нехватка бюджетных средств становится повсеместной* [Електронний ресурс] // Независимая газета. – Режим доступу : http://www.ng.ru/economics/2016-08-30/4_regions.html

⁶⁸ *Уровень жизни населения. Социально-экономическая дифференциация населения (без учёта сведений по Республике Крым и г. Севастополь)* [Електронний ресурс] // Росстат / Социально-экономическое положение России. – 2016. – Январь–июнь. – Режим доступу : http://www.gks.ru/bgd/regl/b16_01/Main.htm

⁶⁹ *Biryukov, A. Inequality Is Key to Making Sense of Russian Consumer Plight* [Електронний ресурс] // Bloomberg. – Режим доступу : <http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-07-27/inequality-is-the-key-to-making-sense-of-russian-consumer-plight>

⁷⁰ *Пенсионный фонд исчерпал средства на доплаты пенсионерам* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/economics/07/09/2016/57cf01539a7947a337abee82>

⁷¹ *Удовлетворенность зарплатой. Довольны ли люди своей зарплатой? Опасаются ли ее снижения?* [Електронний ресурс] // Фонд общественного мнения. – Режим доступу : <http://fom.ru/Ekonomika/12588>

Стрімко зростає борговий тягар населення для широкого кола неоднорідних регіонів: у 78 російських регіонах боргове навантаження становить понад 30 % номінального доходу громадян, які мають кредитні зобов'язання; у 22 регіонах – понад 50 %. Зокрема, значна частка потенційних кредитних неплатежів припадає на низку дотаційних національних республік (де від 76 до 91 % економічно активного населення мають кредити).

Найгірша ситуація у густозаселених Південному і Північно-Кавказькому ФО, де мешканці сплачують у межах від 40 до 75 % від власного доходу і понад 60 % економічно активного населення мають кредитні зобов'язання. Схожа ситуація спостерігається у республіках Тива, Алтай, Чувашія, Марі Ел, Алтайському і Забайкальському краях, а також у низці областей Центрального і Уральського ФО.

Загострюється проблема нерівномірного розподілу національного багатства. Упродовж 2015–2016 рр. різко – на тлі інших локальних спільнот – зростає соціально-економічне напруження у мономістах (у т. ч. на містоутворювальних підприємствах)⁷². Третина мономіст перебувають на межі соціального перенапруження⁷³. Натомість спроби уряду РФ попередити такі процеси у ці роки зазнали невдачі.

Насамперед ідеться про міста зі значним промисловим виробництвом у сфері металургії, хімії та лісового господарства, а також боеприпасів (та їх компонентів)⁷⁴. У РФ функціонують 319 мономіст у 22 суб'єктах федерації із населенням до 14 млн осіб (до 8 млн осіб працездатного віку)⁷⁵.

Обсяг виробництва у таких містах знижується на 30 % швидше, ніж в економіці загалом, зокрема через падіння попиту на продукцію великих підприємств, значне боргове навантаження та непередбачуваність внутрішньої тарифної політики на енергоресурси (як правило, електроенергію та природний газ). Також до двох разів швидше, ніж по країні загалом, зростає безробіття (нині третину всіх робітників із неповною зайнятістю у країні становлять мешканці мономіст).

⁷² ФСО зафіксувала ухудшение ситуации в моногородах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/economics/17/05/2016/573b493e9a7947a4eefec46b>

⁷³ *Моногорода*. Интервью с Директором региональных проблем РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsargrad.tv/opinion/2016/05/23/monogoroda-russkij-otvet>

⁷⁴ *Моногорода*: некоторые важные результаты и показатели [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://government.ru/info/22707/>

⁷⁵ Мономіста РФ зосереджені у регіонах Уралу, Поволжя, Прибайкалля, Далекого Сходу і старопромислових районах Центрального ФО. Прикметною є концентрація таких міст у Карелії, Татарстані, Башкортостані, Кемеровській, Челябінській, Свердловській, Оренбурзькій областях, Пермському краї.

Поєднання загальних негативних процесів на федеральному та регіональному рівнях постійно тисне на соціально-економічну ситуацію у національних республіках, особливо в тих, що мають більшу чи меншу мережу мономіст. За таких умов попередити чи стримати можливий соціальний вибух та його поширення на широкому просторі з втягуванням часто «національних» особливостей суб'єктів федерації стає надскладним завданням для влади.

Таким чином, у РФ склалася типова рентна економіка, де основні вигоди отримує влада через широку мережу державних корпорацій та посередницьких структур (у т. ч. фінансових та управлінських). Установлення повсюдних державних (зокрема регіональних) монополій створило умови, за яких більшість доходів громадян залежать від «успішності» наповнення федерального бюджету країни, а отже, сприятливої зовнішньої кон'юнктури. Водночас виникли значні угруповання (умовно – клани наближених до влади у країні олігархів) з власними інтересами в економіці.

Сукупність соціальних та економічних основ функціонування РФ сприяє формуванню соціально-економічної кризи, що обумовлюється виникненням дилеми між тотальною залежністю існуючого політичного режиму та державної організації у країні від доступу до зовнішніх ринків (енергетичних і фінансових) та широким згортанням соціальних зобов'язань перед населенням.

Комплексне і повне розв'язання окреслених ситуацій безумовно веде до втрати влади сучасною «владною корпорацією». Натомість тривале збереження «статус-кво» щодо реформи держави на тлі ресурсної непевності формує передумови, за яких різке зниження доступу до ресурсів (у т. ч. внутрішніх) може спровокувати або таке ж різке «закручування гайок», або непередбачуване падіння режиму. Значний кризовий потенціал мають, зокрема, можливі втрати доходів, пов'язані з погіршенням стану економіки Китаю, а також напруженість у регіонах РФ, насамперед – з високою концентрацією мономіст.

В умовах динамічного звуження доступу до зовнішніх ресурсів і прагнення влади зберегти існуючу систему розподілу благ неминуче зростатиме загроза краху існуючої російської держави. Супутнім наслідком стане її скочування на периферію світового розвитку.

Отже, у соціально-економічному середовищі РФ відбуваються процеси і виникають проблеми, що за сукупністю ознак формують гостру соціально-економічну кризу, яка за своїм характером нагадує кризу кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. у СРСР.

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА СФЕРА

Культ Путіна

Інституційна і культурна матриця СРСР визначила патерналістські настрої пострадянського російського суспільства. Цілковитим усвідомленим бажанням «сильної руки», яка захищає національні інтереси та відстоює інтереси простих людей, було спроектоване на особистість президента Російської Федерації.

Сконструйована харизма Путіна

Простота у спілкуванні з журналістами чи пересічними громадянами разом із показною жорсткістю щодо чиновників сприяли формуванню образу справедливого і безкомпромісного правителя. Холоднокровна рішучість Путіна дозволила росіянам вийти зі стану невпевненості і безпорадності, яким вони зустріли завершення епохи Б. Єльцина. Знаменита фраза «мочити в сортирі», проголошена 24 вересня 1999 р. після бомбардування Грозного, стала візитною карткою вождя, який уже в березні 2000 р. прогнозовано здобув перемогу на виборах президента Росії. Уже у 2001 р. новинне агентство *BBC* висловило думку, що в РФ дедалі частіше проглядаються тенденції і передумови для формування культу особи новообраного президента.

Команда нового лідера РФ формувала йому універсальний образ національного лідера, здатного вирішити усі проблеми країни:

– мілітаризоване суспільство потребувало полководця – Путін з'являвся у військовому літаку, на бойових надводних і підводних суднах, проводив військові навчання, здійснював пробні ракетні пуски, оглядав зразки бойової техніки, проводив наради з генералами;

– при цьому він залишається «доброю та сердечною людиною», зацікавленою у буденних радощах життя і втечі від напруженої повсякденної роботи: Путін ловив та цілував щуку, бавився зі своїм собакою, літав із журавлями;

– щоб підкреслити жертвовність місії вождя держави та його зв'язок із сакральними цінностями народу, Путіна часто показують на церковних

службах, наголошують на його православному світогляді, демонструють його авторитет у релігійному світі під час поїздок на гору Афон.

Необхідну суспільну атмосферу створювали нібито несерйозні та навіть курйозні інформаційні повідомлення та артефакти: президенту присвячували вірші та пісні, набували популярності татування з його зображенням, а промови розбирали на цитати. Але системність такої роботи давала свої результати. До того ж, за деякими оцінками, для повноцінного культу особи певна вульгарність кумира є необхідним атрибутом⁷⁶.

Жарти сексуального змісту, зверхня манера спілкування з представниками медіа, мачизм (вихід із собакою на зустріч до представників інших держав) та інші особистісні прояви лідера альфа-типу формують емоційно насичене тло комунікації Путіна з народом. Та найголовніша запорука його успіху – відповідність слів і дій президента РФ очікуванням і мріям мешканців РФ про відновлення імперської величі, «турбота держави» про громадян та реалізацію Росією права сильного на зовнішній арені. Тому Путін є абсолютним лідером за популярністю серед радянських і російських правителів ХХ–ХХІ ст. Уже в 2001 р. йому довіряли 73 % росіян, у 2006 р. – 76 %, а в 2016 р. – 86 %.

За даними «Левада-Центру», росіяни люблять тільки тих правителів, з якими пов'язане розширення і зміцнення імперії, і не люблять тих, з якими пов'язують її ослаблення і розвал⁷⁷. Відповідно, ще одним штрихом до популярного образу Путіна стала анексія Криму, яку підтримали 88 % росіян (у 34 % вона викликала почуття «гордості за країну», а у 31 % – «почуття торжества справедливості») і після якої він виступає як новий будівник імперії і збирач руських земель.

⁷⁶ *Культ личности Путина* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fakeoff.org/religion/kult-lichnosti-putina>

⁷⁷ *Правители* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2017/02/15/15388/>

Культ Путіна збудовано значною мірою зусиллями державних ЗМІ, передусім телебачення⁷⁸. Невипадково саме телебачення залишається для абсолютної більшості (86 %) росіян найпопулярнішим джерелом інформації з 2009 р. Із подачі ЗМІ відбувається закріплення уявлення про те, що винятковість Путіна визнається та поділяється в інших державах: архієпископ Євангелічно-лютеранської церкви Латвії вважає його Божим посланцем⁷⁹, аналогічної думки дотримуються представники козацьких організацій Австралії⁸⁰, а восени 2016 р. федеральні ЗМІ повідомляли про зростання прихильності до Путіна в США.

Водночас ще у 2012 р. технологічні прийоми формування культу Путіна змінили свою модальність: замість ефектних появ на публіці, що демонстрували його особисті якості, зроблено ставку на формування атмосфери загального поклоніння, покликаної передусім ілюструвати винятковість його управлінського таланту. Загальною особливістю більшості російських соціальних протестів (останній приклад – низка мітингів клієнтів збанкрутілого «Татфондбанку» в Татарстані) є намагання ініціаторів та учасників мітингів привернути увагу президента Путіна, але не висловити йому претензії чи незгоду з політикою в країні. Він не вважається відповідальним за місцеві проблеми, однак громадяни очікують, що його втручання здатне вирішити проблему.

Головними досягненнями Путіна росіяни вважають зміцнення армії і міжнародних позицій Росії у світі, а невдачами – боротьбу з корупцією, відсутність підвищення рівня життя громадян чи зростання зарплат і пенсій. Останні категорії явно перебувають у віданні виконавчої влади, що позначається на низьких рейтингах уряду⁸¹.

Останнім часом рейтинги довіри до основних інститутів влади в РФ демонструють незначне зниження, проте стабільно високими залишаються позиції президента, що варто вважати результатом вдалого закріплення в масовій свідомості відповідних установок лояльності («хороший цар при поганих боярах», «Путін одружений з Росією» тощо).

⁷⁸ *The Moscow Times*. Евгений Киселёв: Путинское десятилетие: поводов для празднований немного [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rus.newsru.ua/arch/press/06aug2009/jubilee.html>

⁷⁹ *Для латышей* Путин – посланник Бога, заявляет лютеранский архиепископ Латвии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=55214>

⁸⁰ *G20 Brisbane: Cossack group says Vladimir Putin 'sent by God'* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.brisbanetimes.com.au/queensland/brisbane-g20/g20-brisbane-cossack-group-says-vladimir-putin-sent-by-god-20141115-11ng5k.html>

⁸¹ *Правительство* подводят рост цен и соцзащита [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/08/25/pravitelstvo-podvodiat-rost-tsen-i-sotszashhita/>

За 17 років у ментальній системі координат росіян В. Путін почав сприйматися не як звичайний керівник, який виконує свої функції протягом певного визначеного часу, а як уособлення влади, вічний правитель, що унеможливає критику і передбачає беззастережну підтримку. В таких умовах вибори не відігравали особливого значення, оскільки перемога на них виглядала не результатом конкурентної боротьби, а лише даниною формальним вимогам демократії.

Проте нинішній переломний момент у розвитку внутрішньої ситуації в Росії та в її міжнародному оточенні перетворює вибори президента, що відбудуться у 2018 р., в основоположний інструмент легітимації центральної влади та усієї політичної системи.

Підготовка до президентських виборів 2018 р.

21 лютого 2017 р. у провідних російських ЗМІ («Коммерсант», «РБК», «Дождь», «Комсомольская правда» та ін.) явно скоординовано була поширена думка про те, що вибори президента РФ мають відбуватися у форматі референдуму про довіру національному лідерові.

Схоже, що в адміністрації президента РФ не вбачають потреби в тому, щоб спеціально підбирати В. Путіну опонентів, які б підвищили інтерес до виборів. Наприклад, глава Фонду боротьби з корупцією Олексій Навальний своєю появою на виборах лише створить багато негативу навколо влади.

Замість пошуку опонентів В. Путіну Кремль має три основні завдання до виборів президента. По-перше, вибори повинні стати чистішими, прозорішими і легітимнішими, ніж усі попередні. По-друге, відсоток тих, хто проголосував за В. Путіна, повинен бути, як мінімум, вищим, ніж у 2012 р., а як максимум – вищим, ніж будь-коли, – і за В. Путіна, і за Д. Медведева. У 2012 р. за Путіна проголосували трохи більше 63 % виборців. Але рекорд він поставив у 2004 р., коли його підтримали понад 71 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці.

Третє завдання – домогтися того, щоб президент отримав не тільки рекордний відсоток голосів, а й рекордну їх кількість. У 2012 р. при явці в 65 % за В. Путіна проголосували 45,6 млн осіб, а в 2004 р. – 49,5 млн осіб при явці в 64 %. Рекордсменом досі залишається Д. Медведев: на виборах президента 2008 р. явка становила майже 70 %, і за нього проголосували 52,5 млн осіб (70 %) ⁸².

⁸² *Кремль* решил превратить выборы президента в референдум о доверии Путину [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://tvrain.ru/news/presidential_election-428153/?utm_campaign=breaking&utm_source=push&utm_medium=428153&utm_term=2017-02-21

Очікується, що під задалегідь підготовлені результати російські провладні політехнологи створять необхідну комбінацію з потенційних рейтингів кандидатів та явки на виборах.

Водночас відсутність реального конкурента позбавляє громадян раціонального мотиву прийти на виборчі дільниці, формуючи таким чином загрозу для консолідації режиму. На парламентських виборах 2016 р. зафіксовано критично низьку явку виборців (офіційно – 48 %, а експертна оцінка свідчить про реальну цифру – 31 %), тож Кремль намагатиметься уникнути повторення цього сценарію у 2018 р.

Висока явка є принциповою для Кремля, що було підтверджено на навчальному семінарі для регіональних віце-губернаторів з внутрішньої політики наприкінці грудня 2016 р. Тоді С. Кириєнко заявив, що основний кандидат «повинен перемогти при дуже високій явці – 70 %» і з результатом 70 % голосів⁸³.

Культ Путіна перейшов у фазу рутинізації, що змушує докладати дедалі більших зусиль для його підтримання, але водночас залишає дедалі менше простору для оновлення і ребрендингу. «Забронзовілий» вождь стає дуже вразливим для інформаційних загроз. Різноманітні «дива», які за класикою жанру повинен здійснювати харизматичний лідер, залишаються в минулому (останнє з них – «повернення Криму»), а простої «вдячності» за минулі здобутки може не вистачити для повноцінної легітимності режиму. Така вдячність може зникнути одразу з появою перших ознак соціально-економічного занепаду.

Особливо вразливим культ Путіна є в молодіжній аудиторії. З одного боку, молоде покоління росіян не може поділяти два основні мотиваційні шаблони старших поколінь у РФ – «як добре було в СРСР» і «які біди принесла лібералізація 90-х». З іншого – фундаменталістський поворот, здійснений у російській культурі за часів Путіна, рано чи пізно вступить у відкритий конфлікт з постмодерною культурою нового покоління.

Фасадна демократія

У публічному політичному просторі Російської Федерації склалася типова для авторитарних режимів ситуація партійного домінування структури, що по суті є формою самоорганізації владної еліти.

Політичні опори режиму

У 2006 р. орієнтована на президента Путіна партія «Єдина Росія» заявила про «партизацію» політичного процесу в країні», що, за твердженням

⁸³ Кириєнко обзначил результат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/newspaper/2016/12/26/58600eff9a794781b168ae26>

тодішнього секретаря президії генеральної ради партії «Єдина Росія», а нині віце-спікера Державної думи В. Володіна, цілком можливо в умовах сильної президентської влади⁸⁴. Отримавши конституційну більшість у Держдумі на виборах у 2007 р. та 2016 р., «Єдина Росія» фактично постає представником виконавчої влади у парламенті та втілювачем кремлівських законодавчих ініціатив, що сприяє нівелюванню інституту парламентаризму як демократичного механізму правотворчості й ліквідації системи поділу влади.

Однак навіть у своєму фактичному домінуванні партія «Єдина Росія» свідомо залишається певним декоративним елементом режиму, оскільки, як і будь-який демократичний інститут, символізує вразливість влади, що змушена приховувати свій монополізм. Саме тому керівництво партією делеговане не надто популярному серед росіян прем'єру Д. Медведеву, щоб, у разі необхідності, президент Путін міг дистанціюватися і від партії, і від демократичних інститутів загалом. Адже його легітимність і функції базуються зовсім на інших принципах і нормах російської версії «суспільного договору».

Слабкість та ненадійність демократичних інститутів і практик як опор режиму проявилися, зокрема, під час масових протестів у Москві та деяких інших великих містах РФ 2011–2013 рр. (акція руху «Солідарність», мітинги на Болотній площі, на проспекті Академіка Сахарова, на Пушкінській площі, «Марш мільйонів» тощо). В умовах повної консолідації влади і досягнення максимально можливого рівня життя населення ці протести продемонстрували Кремлю вразливість його позицій на полі конкурентної політики.

Анонсована в той період «комплексна реформа політичної системи»⁸⁵ не могла бути прийнятною ще й тому, що інституційно вона суперечила логіці моноцентричної моделі організації влади. Натомість інструментом забезпечення нової легітимності режиму Путіна постала зовнішня агресія, підтримана відповідним пропагандистським впливом медіа. Консолідація відбулася на основі нового образу «зовнішнього ворога», з комбінації викривлених відомостей про події в Україні та уявлень про «геополітичний хаос» і неминучість розпаду ЄС. Це дозволило мобілізувати росіян на основі ненависті, страху та ідей про власну винятковість. Наслідком стало прагнення до «сильного центру», що уможливило не лише збереження авторитарної моделі влади, а й надалі – конституювання тоталітарного режиму.

⁸⁴ Володин: «Партизация» власти возможна в президентской республике [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rosbalt.ru/main/2006/02/02/242431.html>

⁸⁵ Послание Президента Федеральному Собранию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/14088>

«Єдина Росія» 21–22 січня 2017 р. провела XVI звітно-виборний з'їзд, на якому очільниками партії, її Вищої і Генеральної рад були переобрані відповідно Д. Медведєв, Б. Гризлов і С. Неверов. Водночас склад керівних органів партії істотно оновився. У Генраді вперше опинилися делегати від всіх 85 регіонів, збільшено відсоток представників первинних організацій. Д. Медведєв визнав, що роботу політичних платформ партії необхідно продовжувати, але їй потрібно освіжити новими ідеями. Зокрема, він вважає, що до трьох існуючих у партії платформ (соціально-консервативної, ліберальної та патріотичної) необхідно додати підприємицьку⁸⁶.

На думку окремих російських політологів, перестановки в партії матимуть мінімальний вплив на президентську виборчу кампанію, якою Кремль буде опікуватися в ручному режимі. Така точка зору пояснюється тим, що асоціація з «Єдиною Росією» не вигідна В. Путіну, бо це партія бюрократії⁸⁷. Інша думка полягає у тому, що «Єдина Росія» впералася з кризою 2011–2012 рр. і досі залишається важливим для влади інструментом, а інерційний сценарій (відсутність змін у вищому керівництві партії) влада вибрала тому, що не бачить для себе викликів і загроз, зважаючи на дані соціології⁸⁸.

Імовірно, «Єдина Росія» виконуватиме важливу, але не визначальну роль у президентській виборчій кампанії – функцію мобілізації, а основне навантаження ляже на штаби. Для президентських виборів «Єдина Росія» має необхідний ресурс: чітку структуру, регіональну еліту і серйозне електоральне ядро (35 %).

Лідери інших системних політичних партій опозиційного забарвлення (КПРФ та «Справедлива Росія») на початку 2017 р. проходили співбесіди із Сергієм Кириєнком, який відповідає в Кремлі за підготовку до виборів президента РФ. У ході зустрічей обговорювалися персоналії від цих партій як кандидати на пост глави держави⁸⁹. Ця інформація викликала в російському експертному колі розуміння, адже процес узгодження кандидатур псевдоопозиційних кандидатів на президентських виборах із Кремлем мав місце і раніше.

⁸⁶ *Медведєв* сохранил пост председателя «Единой России» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/01/22/674332-medvedev-edinoi-rossii>

⁸⁷ «Единая Россия» настроится на президентские выборы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/01/19/673598-edinaya-rossiya-vibori>

⁸⁸ *Партийная* пятилетка: чем закончился съезд «Единой России» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/politics/22/01/2017/5884c10d9a794720fbc7c711>

⁸⁹ Лидеры думской оппозиции обсудят кандидатов в президенты с Кириенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/politics/26/01/2017/5885f8029a7947205814b28a>

Низькі особисті політичні рейтинги наявних лідерів КПРФ та «Справедливої Росії» потенційно можуть негативно впливати на інтерес до виборів у населення РФ. Тому, щоб підвищити зацікавленість у конкуренції і, відповідно, явку на виборах, зміна існуючих лідерів думських опозиційних партій на більш рейтингових розцінювалася Кремлем як ефективний крок. Джерела у КПРФ свідчать, що її лідеру запропонували сформувати список із трьох кандидатів, вік яких не перевищував би 55 років⁹⁰.

Слід очікувати, що Кремль шукатиме нові політехнологічні інструменти для посилення електоральної активності. Зокрема, через висунення жінок-політиків (наприклад, Ольги Єпіфанової⁹¹, Олени Драпеко⁹² чи Галини Хованської зі «Справедливої Росії»), спрощення процедури голосування поза місцем проживання без відкріпних талонів, проведення в один день із виборам місцевих референдумів щодо вирішення особливо важливих питань тощо. Іншим варіантом гарантування високої мобілізації може бути значне загострення на зовнішніх фронтах (у т. ч. активізація бойових дій в Україні, Сирії або на якомусь новому фронті, визнання «ДНР»/«ЛНР» тощо) чи всередині країни.

В умовах фактичного паралічу російської партійної системи роль генератора нових ідей та альтернативних підходів до питань внутрішньої і зовнішньої політики переходить до громадських об'єднань. Щоправда, далеко не всі з них є справді незалежними організаціями. Багато з них потрапляють під контроль влади, інші спеціально засновуються нею для імітації діалогу з суспільством.

Так, наприклад, Загальноросійський народний фронт (*рос.* – ОНФ) був створений у 2011 р. з ініціативи В. Путіна з метою контролю за виконанням указів і доручень глави держави, а також для боротьби з корупцією⁹³. Водночас основною діяльністю ОНФ у 2017 р. є популяризація досягнень В. Путіна та його агітаційне передвиборче супроводження. В 2017 р. ОНФ готується запустити близько десяти нових проектів, розраховуючи залучити до участі в них активних громадян. Відзначимо, що сьогодні функціонери ОНФ здійснюють 8 проектів, які спрямовані на оцінку якості закупівель, доріг, охорони здоров'я, екології,

⁹⁰ «Известия» сообщили о нежелании Зюганова участвовать в выборах президента [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/58b617649a7947aec0512eb2>

⁹¹ *Ольгу* Епифанову называют одним из возможных кандидатов в президенты России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravdasevera.ru/politics/-jzfof5ex>

⁹² *Елена* Драпеко увидела в себе кандидата [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://izvestia.ru/news/668340>

⁹³ *История* ОНФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://onf.ru/structure/istoriya-onf/>

технологічної модернізації, промислового розвитку та загалом «травневих указів» В. Путіна⁹⁴.

Новація ОНФ у 2017 р. полягає не стільки у запровадженні нових напрямів діяльності, скільки у модернізації існуючих під потреби виборчої стратегії проведення президентської кампанії. За словами глави виконкому ОНФ О. Анісімова, всі проекти матимуть прикладний характер і будуть спрямовані на підвищення якості життя громадян. До їх здійснення залучатимуть активних громадян, волонтерів, НКО⁹⁵.

Окремі експерти вважають, що, крім рекламної складової супроводження президентської кампанії В. Путіна, за залученням до проектної діяльності ОНФ нових активних громадян стоїть бажання увести їх до передвиборчих штабів як волонтерів і добровольців. Таким чином, апаратно-технологічна робота, що може проводитися, наприклад, на базі «Єдиної Росії», поєднуватиметься з мобілізацією прихильників на базі ОНФ⁹⁶.

Інкубатори ліберальної опозиції та джерела соціального протесту в РФ

У середовищі позасистемної опозиції на початку 2017 р. виявилися дві тенденції. Перша, вже традиційна, – нездатність до об'єднання, друга – намагання розширити електоральну базу.

Показовим є програмно-ідеологічний дрейф потенційного лідера опозиційних сил Олексія Навального. Так, 3 березня 2017 р. в інтерв'ю радіостанції «Ехо Москви в Уфі» О. Навальний припустив, що на виборах мера Москви підтримає кандидата від КПРФ Андрія Кличкова. На його погляд, А. Кличков є найсильнішим кандидатом серед тих, хто конкуруватиме з представником «Єдиної Росії», а перемога над останнім є пріоритетом⁹⁷. Зміну риторики ще нещодавно правого політика О. Навального в напрямі лівих ідей слід сприймати у контексті спроби розширити електоральну базу, що на тлі економічної стагнації виглядає ефективним та вмотивованим політичним кроком.

Схожі інтенції мали місце у виступі Григорія Явлінського 10 березня 2017 р. на засіданні Федерального політичного комітету партії «ЯБЛОКО». Він запропонував провести реформу партії

⁹⁴ *Проекты* ОНФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://onf.ru/>

⁹⁵ *Проверки* широким фронтом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/newspaper/2017/01/13/587675ac9a79475c285584cf>

⁹⁶ *Народный фронт* перед выборами привлечет к проверкам активных граждан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/politics/12/01/2017/587675ac9a79475c285584cf>

⁹⁷ *Эхо* Москвы в Уфе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/echomskufa/videos/vb.337456283252985/447724968892782/?type=2&theater>

для нових цілей і завдань, бо діяльність партії європейського типу неможлива через відсутність вільних ЗМІ, незалежного правосуддя, незалежного фінансування і чесних виборів. Основними завданнями реформування Г. Явлінський назвав розширення соціальної бази партії, залучення та формування десятків нових політиків⁹⁸.

Такі кроки лідерів позасистемної опозиції можна вважати ситуативним відходом від ліберально-демократичних принципів розбудови політичних стратегій, що потенційно може мати як негативні, так і позитивні наслідки. Так, у разі вдалої гри на лівому політичному полі вони стануть менш маргінальними та більш впливовими. З іншого боку, вони ризикують втратити частину своєї незалежної репутації, – те, що їх відрізняло від системної прокремлівської опозиції.

Альтернативний до провладного напрям громадської активності представлений організаціями ліберальної спрямованості, серед яких можна виділити: Загальноросійський громадський рух «За права человека» (є федерацією правозахисних організацій, що включає понад 120 правозахисних організацій), Об'єднаний демократичний рух «Солидарность», Правозахисний центр «Меморіал», Рух спостереження за виборами «Голос», «Фонд боротьби з корупцією» (далі – ФБК), «Комитет гражданских инициатив», ГО «Открытая Россия» (далі – ОР), Фонд «Либеральная миссия», «Московский Центр Карнеги» тощо.

Зауважимо, що незалежні організації перебувають під постійним тиском російської влади, який полягає в перманентних обшуках їх приміщень, вилученні техніки, переслідуваннях, у т. ч. кримінальних, їхніх співробітників. Такі методи «роботи» з невідконтрольними організаціями є широко застосовуваною у РФ практикою. Починаючи з ухвалення Федерального Закону від 20 липня 2012 р. № 121-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації в частині регулювання діяльності некомерційних організацій, що виконують функції іноземного агента»⁹⁹, тиск на неурядові громадські організації (далі – НУО) неухильно збільшується.

Згідно з цим законом, будь-яка російська НУО, яка займається політичною діяльністю і отримує фінансування з-за кордону, повинна бути включена до реєстру НУО, що виконують функції іноземного

⁹⁸ *Явлінский* предложил масштабную реформу «ЯБЛОКА» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.yabloko.ru/resheniya_politicheskogo_komiteta/2017/03/10

⁹⁹ *Федеральный закон* от 20 июля 2012 г. № 121-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/\(SpravkaNew\)?OpenAgent&RN=102766-6&02](http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/(SpravkaNew)?OpenAgent&RN=102766-6&02)

агента, з запровадженням для неї особливого правового режиму з більш частотою звітністю і посиленими перевітками. Станом на 15 березня 2017 р., до Реєстру входять 102 організації, у вересні 2016 р. їх було 140¹⁰⁰. Значна частина включених до Реєстру організацій були змушені припинити свою діяльність.

Найбільш потужну роботу, спрямовану на протистояння з владою, здійснюють «Відкрита Росія» М. Ходорковського та «Фонд боротьби з корупцією» О. Навального. Попри публічну декларацію ОР щодо реалізації благодійних, освітніх та просвітницьких проєктів, а ФБК – антикорупційних розслідувань, обидві організації займаються неприхованою критикою В. Путіна та створеного ним режиму.

Відзначимо, що 12 листопада 2016 р. на установчій конференції, яка відбулася в Гельсінкі, ОР перетворилася на рух. Його учасники займатимуться інформаційною та юридичною підтримкою російських громадян у суперечках з органами влади і монополіями, громадським контролем за діяльністю органів влади і ЗМІ, а також участю у виборах у муніципальні ради та обласні законодавчі збори. Безпосередньо протидіяти російській владі учасники руху не збираються, оскільки вважають, що «режим зруйнує себе сам». Саме тому Програма руху ОР ділиться на дві частини: до і після «падіння режиму»¹⁰¹.

Загалом заявлена програма діяльності руху є ідентичною програмі колишньої організації «Открытая Россия» та ґрунтується переважно на просвітницькій роботі, що має, з одного боку, підточувати існуючий політичний режим, а з іншого – створити базу для участі у політичній боротьбі після відходу В. Путіна від влади. Через це можна прогнозувати створення в перспективі М. Ходорковським «уряду у вигнанні» – як крок, що конкретизує альтернативне бачення розвитку РФ.

У свою чергу, О. Навальний, попри рішення суду (08 лютого 2017 р. він був повторно засуджений до п'яти років умовно у «справі «Кіровлісу»»), продовжує вести власну президентську кампанію, відкриваючи у регіонах виборчі штаби та проводячи резонансні антикорупційні розслідування. Так, 2 березня 2017 р. він презентував дослідження щодо зв'язку прем'єр-міністра Д. Медведева із благодійними фондами, до оперативного керування яких входять величезні маєтки, сільськогосподарські латифундії в РФ і за її межами, елітні яхти

тощо. У розвідці зазначається, що кошти, на які була придбана й утримується вказана власність (близько 70 млрд руб.), були подаровані фондам деякими сировинними олігархами¹⁰². Експерти вважають, що розслідування ФБК у перспективі може мати суттєві наслідки і, безумовно, буде використано конкурентами Д. Медведева у боротьбі за посаду прем'єр-міністра.

Відсутність реакції на розслідування з боку влади призвела до антикорупційних протестів у більшості регіонів РФ. 26 березня 2017 р. на мітинги по всій країні вийшли, за деякими оцінками, до 60 тис. людей у 82 містах. Найбільше протестувальників було зафіксовано в Москві (від 8 до 25 тис. осіб), Санкт-Петербурзі (близько 10 тис.), Єкатеринбурзі (понад 1 тис. осіб), Новосибірську (1,5–3 тис. осіб)¹⁰³. Менші, але незвично багатолюдні за місцевими мірками мітинги відбулися в інших обласних центрах.

У Москві опозицією була вперше застосована нова тактика протесту без єдиного місця збору. Людям було запропоновано прийти на вул. Тверську в зазначений час та здійснити нею прогулянку. Попри мирний характер акції, силові структури провели масові затримання її учасників (загалом понад 1000 осіб¹⁰⁴), пояснюючи свої дії неузгодженістю акції із владою. Для ініціатора заходу О. Навального масові заходи мали наслідком штраф та адміністративний арешт (на 15 діб), для співробітників ФБК – затримання, а для всього фонду – зупинку роботи і вилучення усієї техніки¹⁰⁵.

Таким чином, політичний протестний потенціал в РФ існує, він не втрачений, але активного ядра, здатного до дій, поки не створено. Водночас, якщо у виборах активні громадяни, як і раніше, не бачить особливого сенсу, то вуличні акції, схоже, стали сприйматися як реальний спосіб голосно заявити про свою політичну позицію.

О. Навальний став політиком федерального рівня, беззаперечним лідером позасистемної опозиції та політичного протесту загалом. Він єдиний, хто може зібрати одночасні політичні мітинги під своїми гаслами в десятках міст країни без адміністративного ресурсу.

¹⁰² Он вам не Димон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://navalny.com/p/5255/#cut>

¹⁰³ Кремль на развилке: каковы последствия протестных акций по всей России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/politics/26/03/2017/58d7c6f39a7947448a1a3f45?from=subject>

¹⁰⁴ Правозащитники сообщают: количество задержанных по итогам вчерашней акции протеста в Москве превысило 1000 человек [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://echo.msk.ru/news/1951720-echo.html>

¹⁰⁵ Аресты и обыски: чем обернутся массовые протесты для фонда Навального [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/society/27/03/2017/58d90c049a7947e27504d11b?from=subject>

¹⁰⁰ Сведения реестра НКО, выполняющих функции иностранного агента [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>

¹⁰¹ На учредительной конференции Открытой России утвердили программу и устав движения [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://openrussia.org/post/view/19681/>

Опосередкованою відповіддю влади на мітинги проти корупції стала організація антитерористичних мітингів (солідарності з жертвами теракту в метрополітені Санкт-Петербурга 3 квітня 2017 р.), які відбулися 6 і 8 квітня 2017 р. Формально, в більшості суб'єктів РФ організаторами акцій виступили активісти ветеранських та студентських рухів, у деяких до них приєдналися політичні партії і члени «Народно-визвольного руху». Водночас низка джерел відзначила, що рекомендацію провести антитерористичні мітинги регіональні суб'єкти отримали з адміністрації президента.

Особливу увагу організатори акції повинні були приділити тим регіонам, де протестні мітинги 26 березня 2017 р. були найбільш масовими. При цьому в декількох регіонах на мітингах виступили губернатори та інші представники влади¹⁰⁶.

У Москві відбулася акція «Разом проти терору», яку організували Московська федерація профспілок, профспілка працівників транспорту, профспілка метрополітену і Московська асоціація транспортної агломерації. За даними прес-служби поліції, на Манежній площі зібралися 50 тис. осіб. Загалом по країні на антитерористичні мітинги вдалося зібрати більше людей, ніж на акції 26 березня ц. р., переважно завдяки адмінресурсу. Зокрема, на Манежній площі зібралися не менш як 40 спеціально організованих колон з пронумерованими табличками. За словами двох організаторів, близько 15 тис. людей приєдналися до акції за гроші¹⁰⁷.

Таким чином, формування владою організацій, які дублюють існуючі інститути громадянського суспільства, спотворює артикуляцію реальних проблем та виводить за межі публічної політики альтернативну точку зору.

Вочевидь, публічна політика в РФ має достатньо імітаційний характер. Інтереси її учасників не сприймаються владою як такі, що мають зумовлювати вироблення якогось спільного рішення. Основним політичним суб'єктам, у т. ч. опозиційним, відводиться роль акторів у зрежисованому за допомогою медіа спектаклі. Російська дійсність підтверджує характеристику всіх недемократичних режимів, де політичний процес відбувається за невідомими наперед правилами, але з наперед відомим результатом.

Головною проблемою для влади в РФ є сумнівна мотивація переважної частини населення брати

участь у цій грі та можлива спроба радикалізованих сил перевести взаємодію з владою у несимулятивний режим. Про ймовірність поєднання одразу кількох чинників радикалізації окремих соціальних груп свідчить, зокрема, протестна акція водіїв-далекобійників проти системи оплати проїзду «Платон» та набуття нею регіональної специфіки у Дагестані.

Потенціал повторення мітингів аналогічних тим, що відбулися 26 березня, є достатньо високим. Про це йдеться в доповіді «Брекзит-ефект в російській політичній системі?», який підготували експерти холдингу «Мінченко Консалтинг»¹⁰⁸. Зокрема, вони вказують, що антикорупційні акції можуть нести довгострокові ризики, а антикорупційна тематика може об'єднати різні соціальні групи (наприклад, «хіпстерів» і далекобійників). Експерти відзначають ризики для влади при поєднанні ліберально-демократичних та лівих протестних рухів¹⁰⁹.

Агентство *Sigma Expert* виявило взаємозв'язок між чисельністю учасників антикорупційних акцій в різних містах РФ із явкою на виборах до Держдуми у вересні 2016 р. Що нижчою була явка, то більший відсоток від загального числа жителів вийшов на протестні мітинги. Лідерами у цьому плані стали Смоленськ, Комсомольськ-на-Амурі, Чита, Владивосток, Перм, де на парламентських виборах явка коливалася в межах 40–42 %. Основним винятком стала Махачкала, де голосувати за депутатів нижньої палати прийшли 88 % виборців, а за відсотком протестувальників столиця Дагестану виявилася на першому місці. Експерти це пояснюють тим, що в місті були зафіксовані випадки завищення явки в десять разів¹¹⁰.

Саме Дагестан став лідером серед суб'єктів РФ щодо охоплення протестами далекобійників, які розпочалися 25 березня 2017 р. Вже 28 березня у Дагестані до всеросійського страйку далекобійників приєдналися 95 % місцевих водіїв великих вантажівок, а 31 березня значна їх частина була оточена військами Росгвардії біля міста Манас¹¹¹. Незважаючи на це, далекобійники заявляють, що акція безстрокова – вони мають намір стояти

¹⁰⁸ Доклад «Мінченко Консалтинг»: «Брекзит-ефект в російській політичній системі?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minchenko.ru/analitika/analitika_68.html

¹⁰⁹ Политологи назвали главные риски акций протеста Навального для Кремля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/politics/03/04/2017/58de4d6d9a7947f6ac645050>

¹¹⁰ Активнее всего 26 марта протестовали там, где была низкая явка на выборы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/03/31/683528-aktivnee-protestovali>

¹¹¹ Войска Росгвардии окружили протестующих в Дагестане дальнбойщиков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/society/31/03/2017/58de81369a79471ee8350e12>

¹⁰⁶ Траур придали форму митинга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/3267245>

¹⁰⁷ Московский митинг против террора собрал активистов и бюджетников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/politics/06/04/2017/58e608769a79472723469b19>

доти, доки не будуть виконані їхні умови (скасування системи «Платон», дорожнього податку тощо)¹¹². Фіксується також наявність політичних вимог серед багатьох об'єднань автоперевізників. Так, наприклад, «Об'єднання автоперевізників Росії», окрім вимог, що стосуються професійної діяльності, наполягають на відставці уряду та недовірі президенту РФ¹¹³.

Іншим джерелом протестної активності є націоналістичний рух в РФ, який, щоправда, перебуває сьогодні в глибокій кризі, спричиненій, в основному, жорсткою політикою влади. Вона проявляється в забороні на діяльність націоналістичних організацій та карних переслідуваннях їх активістів та очільників. Свідченням організаційної слабкості російських націоналістів став, наприклад, захід «Русский первомай», що був проведений 1 травня 2017 р. на Жовтневому Полі Москви. Акція була погоджена з місцевою владою та виявилася малочисельною. Відзначимо, що традиційні «Русские марши» з кожним роком збирають дедалі меншу кількість учасників.

Попри відносно невелику чисельність учасників як політичних, так і соціально-економічних протестних рухів, сама їх кількість та різноманітність форм зростають. Відбувається взаємопроникнення гасел між ще нещодавно відокремленими протестними групами. Так, наприклад, гасло «Нет Платону!» активно використовувалось як на націоналістичній акції «Русский первомай», так і на політичній акції опозиції у Москві 6 травня ц. р., яка була присвячена подіям на Болотній площі п'ятирічної давнини.

Саме ставка на урізноманітнення форм протестної активності у поєднанні із залученням до неї якнайбільшої кількості соціально-економічних та політичних груп здатна спричинити резонанс у суспільстві, що впливатиме на поточну позицію влади, а в перспективі – на її переформатування.

Контроль над свідомістю

Відтворення імперської ідентичності

Режим Путіна спирається на специфічну імперську ідентичність росіян, що включає досить суперечливі ідеологічні конструкції та концепти, які відіграють роль стимулів та аргументів колективної свідомості та поведінки. При цьому одночасно йдеться про особливу «місію» російського народу («русские») щодо заснування імперії та про все населення РФ як колективного суб'єкта реалізації імперської політики («россияне»).

¹¹² *Руководство Дагестана встретится с протестующими дальнбойщиками* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://salt.zone/news/6917>

¹¹³ *Всероссийская стачка автоперевозчиков* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://opr.com.ru/info/news/vserossiyskaya-stachka-avtoperevozhchikov/>

В основі цієї ідентичності – тяглість імперської традиції, спадкоємцем усіх історичних форм якої виступає сучасна Російська Федерація. Про це, зокрема, сказав президент РФ В. Путін у своєму Посланні 2014 р. до Федеральних Зборів: «Ми усвідомили безперервність, цілісність тисячолітнього шляху нашої Вітчизни»¹¹⁴.

Ключову роль у легітимізації відповідної традиції та наповненні імперської ідентичності ціннісно-культурним змістом відіграє історична схема, на утвердження якої спрямовані зусилля ідеологічно-пропагандистської машини РФ¹¹⁵.

Змістовним наповненням імперської ідентичності в умовах путінської Росії мало стати поняття «русского мира». Головним ідеологом цього концепту виступив Патріарх РПЦ Кирил.

Наскрізним мотивом усього ідеологічного нарративу, побудованого на концепції «русского мира», стали цінності традиціоналізму (т. зв. «скрепи»), а новим об'єднувальним чинником російської державної ідеології та її пропагандистської експансії на території колишнього СРСР та за її межами – фундаменталізм.

Збереження традиційних цінностей, протидія їх руйнуванню та дискредитації новітніми ліберальними практиками та підходами стало новою місією путінської Росії, її візитною карткою в сучасному світі та виправданням монопольного становища влади перед власним населенням. Як зазначив керівник Центру досліджень ідеологічних процесів Інституту філософії РАН О. Рубцов, у Росії «ще роки 3–4 тому була ідеологія модернізації, глобалізації тощо. Але згодом з'ясувалося, що всі ці речі можна порохувати, все це підлягає калькуляції, можна порохувати, скільки в нас [в Росії] інноваційного продукту, є ця модернізація чи ні. Все це було в якомусь сенсі матеріалістичним рухом. Але нічого не вийшло. І все перевернулося на ідеалістичний лад, відтепер у нас цінності, дух і таке інше...»¹¹⁶

Роль РПЦ у консолідації режиму

Природно, що фундаменталістський поворот у суспільній свідомості супроводжується посиленням ролі релігії і церкви в управлінні державою.

Російська православна церква (РПЦ) стала однією з головних суспільних опор режиму Путіна.

¹¹⁴ *Послание Президента Федеральному Собранию. 2014 г.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>

¹¹⁵ *Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горубліна.* – К.: НІСД, 2017. – С. 136.

¹¹⁶ *«Русская осень».* Кризис русского национализма после Крыма и Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2015/11/06/russkaya-osen-krizis-russkogo-natsionalizma-posle-kryma-i-donbassa/>

Прикметно, що мілітаризація та клерикалізація відбувалися у тісному зв'язку одного феномену з іншим. Вони виростають на основі одного мобілізаційного імпульсу, що був влучно означений одним з дослідників як «екзистенційна загроза»¹¹⁷. Сприйняття оточуючого світу як ворожого і підступного спонукає російське суспільство шукати захисту в поверненні до архаїчних форм символічної влади і реального збільшення ролі силових структур. Цей процес відбувається послідовно з моменту приходу до влади В. Путіна:

– у 2000 р. керівник Головного управління з виховної роботи Збройних сил РФ заявив, що російським військовослужбовцям слід прищеплювати не тільки релігійну віру, а й віру в право Росії на існування;

– у 2004 р. Д. Рогозін зазначив, що першим етапом нападу на Росію стане наступ на її духовну безпеку, руйнування духовності, впровадження в свідомість народу чужих ідей та цінностей;

– у 2007 р. президент Росії В. Путін виступив на Мюнхенській конференції з безпеки з промовою, в якій назвав США «товаришем вовком, який їсть і нікого не слухає», продемонструвавши, що Росія не потоне «в ліберальному прозахідному болоті і не перетвориться на західну напівконтину»¹¹⁸;

– у 2009 р. указом президента Російської Федерації в країні відновлено інститут військового духовенства в російських Збройних силах.

Довіра росіян до церковних інститутів (на рівні 43 %¹¹⁹) зумовлюється низкою історичних та національних обставин. Зокрема, це:

– монопольне право православної церкви в часи Російської імперії на прозелітизм (активну місіонерську діяльність) серед членів інших релігійних організацій¹²⁰;

– поширене уявлення про значну роль православ'я у збиранні та захисті російських земель, розвитку культури та науки;

– повільне розгортання до ХХ ст. процесу секуляризації;

– повне сприяння церкви російській владі та виконання церквою низки соціальних функцій.

Унаслідок дії цих чинників три чверті росіян називають себе православними, а політичний вплив Російської православної церкви зростає. У 2012 р. кожен другий громадянин говорив про присутність церкви у внутрішній політиці держави, ще 43 % відчували її вплив у міжнародних справах Росії¹²¹. Відносна більшість (43 %) росіян визнавали відносини між РПЦ і державою збалансованими і гармонійними, а у 2015 р. кількість респондентів, які вважають, що «церква сьогодні буде свої відносини з суспільством і державою саме так, як потрібно», сягнула 47 %¹²².

Ст. 14 Конституції Російської Федерації визнає державу світською, де жодна релігія не може встановлюватися як державна чи обов'язкова, а всі релігійні об'єднання відокремлені від держави. Натомість на практиці в Росії релігійні організації ніколи не усувалися від участі в суспільно-політичному житті, ідеологічних і партійних протистояннях, етнічних та міжнародних конфліктах. Лояльність РПЦ, особливо вищого духовенства, до світської влади стала вагомою причиною того, що з-поміж усіх централізованих інститутів російського суспільства тільки церква і силові відомства змогли без особливих репутаційних та інших втрат пережити розпад Радянського Союзу.

У 1990-ті роки РПЦ увійшла в союз зі своїм колишнім ідеологічним ворогом КПРФ та використовувала партійну підтримку для тиску на адміністрацію президента Б. Єльцина, а у 2000-ні – закріплювала свій політичний вплив, підписуючи двосторонні угоди з міністерствами з метою «підтримки стабільності в суспільстві»¹²³. Після 2012 р. у Російській Федерації активно розвивається церковно-державний діалог. Продовжується співпраця церкви з адміністрацією президента і апаратом уряду, Федеральними Зборами, міністерствами та відомствами, регіональними органами влади (започатковано формат підписання угод про співпрацю РПЦ і повноважних представництв президента Російської Федерації у федеральних округах).

РПЦ щорічно збільшує свої можливості як розгалуженої інституційної структури: 286 єпархій та 35 496 приходів на території СНД і Балтії, Європи,

¹¹⁷ Федор Дж. Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. – Питер, 2012. – С. 211.

¹¹⁸ Господь играет за Россию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://topwar.ru/85182-gospod-igraet-zarossiyu.html>

¹¹⁹ Институциональное доверие [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/10/13/institutsionalnoe-doverie-2/>

¹²⁰ Религиозный строй Российской империи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.moskvam.ru/publications/publication_1152.html

¹²¹ Исследование ВЦИОМ: церковь и государство: вместе или порознь? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/news/2012/08/14/4896>

¹²² Пресс-выпуск № 2861. Церковь и общество: вместе или порознь? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=115295>

¹²³ Влияние Русской Православной Церкви на политический процесс в России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.hse.ru/data/2011/06/01/1212477332/Кучинов.pdf>

Китаю та Японії¹²⁴, чим посилюється організаційний політичний вплив на громадську свідомість у різних формах:

– маючи власні ЗМІ та доступ до федеральних інформаційних ресурсів, РПЦ здатна загострювати суспільну увагу на одних проблемах, відволікаючи від інших, а також інтерпретувати їх із набуттям власної вигоди чи переваг для влади;

– РПЦ може схвалювати або критикувати дії політичних суб'єктів і акторів, сприяючи тим самим їх легітимації або дискредитації;

– окремі священнослужителі (Всеволод Чаплін, Андрій Кураєв, Іларіон Алфеев та інші) виступають із політичними зверненнями чи заявами, де дають оцінку внутрішнім подіям та процесам поза межами Російської Федерації;

– деякі суспільні процеси, розпочавшись у середовищі церкви, стихійно чи ініціативно можуть продовжитись в інших соціальних інститутах, набуваючи політизованості (суспільний рух щодо заборони абортів на території Росії, що виник восени 2016 р.).

Незважаючи на зазначену вище частку православних віруючих у Росії (75 %), реальна їх кількість може бути меншою. За даними проекту «Атлас релігій Росії», православ'я у країні сповідають приблизно 40 % громадян¹²⁵. Проявляється достатньо суперечливий феномен «православного активіста», який є представником створених під егідою РПЦ чи афілійованих з нею організацій громадянського суспільства, часто навіть недостатньо обізнаних з основними догматами і канонами православ'я.

У цьому зв'язку варто звернути увагу одну з важливих функцій РПЦ щодо підтримки режиму Путіна – каналізацію та експлуатацію протестного потенціалу суспільства через налагодження тісних зв'язків з маргінальними націоналістичними організаціями правого політичного спрямування¹²⁶, «Юнармією» та іншими організованими прихильниками концепції «добро з кулаками».

Особливо ефективною наразі є співпраця РПЦ з козацькими організаціями, для взаємодії з якими створено окремих Синодальний комітет, що виступає організатором форумів козацької молоді,

конференцій та інших заходів. Головним функціональним завданням сучасних російських козаків є забезпечення правопорядку та безпеки на масових заходах, організованих церквою. Проте потенціал козацьких організацій цим не обмежується. За сприяння РПЦ щороку 800–900 осіб з-поміж представників козацьких формувань залучають до служби у структурі збройних підрозділів Мініоборони РФ; 2,5 тис. козаків залучені до охорони державного кордону РФ під егідою Держслужби з охорони громадського порядку та контролю кордону.

РПЦ намагається серйозно впливати на світову громадську свідомість як у суто православних справах, так і щодо питань, вирішення яких не належить до церковної компетенції. 13 червня 2016 р. Священний синод РПЦ задокументував фактичну відмову церкви брати участь у Всеправославному Соборі на о. Криті¹²⁷. 8 березня 2017 р. в Женеві під час роботи 34-ї сесії Ради ООН з прав людини пройшла конференція «Взаємна повага і мирне співіснування як умова міжрелігійного миру і стабільності: захист християн і представників інших релігій», організована Всесвітнім російським народним собором (ВРНС) і постійним представництвом Російської Федерації при ООН і міжнародних організаціях у Женеві¹²⁸.

Діяльність ВРНС тісно пов'язана з концептом «русского мира». ВРНС засновано у травні 1993 р. у статусі міжнародної громадської організації під егідою РПЦ з метою консолідації «русского народа». Завданнями його діяльності є сприяння мирному ненасильницькому об'єднанню «русского народа»; захист цивільних, етнокультурних та інших прав та інтересів росіян, які проживають за межами Російської Федерації; підтримка вирішення творчих, правових, моральних, соціально-економічних та інших проблем возз'єднання росіян як розділеної нації.

Ідейні засади російського фундаменталізму

Російський фундаменталізм є логічним продовженням того шляху «повернення» до стану «природної держави», яким росіяни рухалися в період правління Путіна і який, за збігом обставин, припав на період стрімкого зростання цін на сировинні ресурси РФ.

Пропагандистська машина РФ почала дедалі більше використовувати для власної потреби найширше коло аргументів захисників традиційних

¹²⁴ Доклад Святейшого Патриарха Кирилла на Архиерейском Совещании 2 февраля 2015 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/3979067.html>

¹²⁵ Атлас религий и национальностей России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sreda.org/arena>

¹²⁶ Чекисты в рясах: православная церковь и КГБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sputnikpogrom.com/translated/59417/chekists-in-cassocks/#.WMxv0n1SDIU>

¹²⁷ Руська Православна Церква наполягає на перенесенні дати Всеправославного Собору [Електронний ресурс]. – 2016. – 20 червня. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/4538434.html>

¹²⁸ Всемирный русский народный собор выступил соорганизатором круглых столов по гуманитарной проблематике на сессии Совета ООН по правам человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/4830930.html>

цінностей, моральних основ, національної самобутності та «суверенності», «історичні права» тощо. У цьому контексті Росія намагається виправдати своє втручання у внутрішні справи інших держав, нехтування міжнародними нормами, анексію чужих територій, наступ на свободу слова і монополізм влади, панування офіційної ідеології у внутрішньому медійному просторі, підрив інформаційної безпеки інших країн тощо.

У своєму Посланні до Федеральних Зборів 2016 р. В. Путін заявив: «Принципи справедливості, поваги та довіри універсальні... Ми твердо відстоюємо їх – і, як бачимо, не без результату – на міжнародній арені... Ми – за безпеку і можливість розвитку не для обраних, а для всіх країн і народів, за повагу до міжнародного права і різноманітність світу. Проти будь-якої монополії – чи йдеться про захист на винятковість, чи про спроби вибудувати під себе правила міжнародної торгівлі, обмежити свободу слова, фактично ввести цензуру в глобальному інформаційному просторі»¹²⁹.

Путін намагається очолити повстання «природних держав» проти диктату ліберальних демократій Заходу, що виник після завершення холодної війни і тримався до останнього часу завдяки інтелектуальному і культурному лідерству Заходу, його економічній перевазі та військовому потенціалу США. Розпад СРСР уможливив цей диктат, а повернення Росії до імперської сутності має, за логікою Кремля, покласти цьому край.

Утім, у своєму антизахідному фундаменталізмі Путін не готовий заходити надто далеко. Кремль прекрасно усвідомлює залежність свого імперського проєкту від економічних і політичних детермінант глобалізованого світу, більшість з яких контролюються Заходом. Росія не хоче втрачати своє місце у системі глобального капіталізму, їй не вигідний хаос і занепад світової економічної і політичної системи, оскільки її економіка та інфраструктура стане першою жертвою такого повороту.

Путін і очолювана ним Росія хочуть лише здобути право «бути собою» і «піднятися з колін» – себто залишатися «природною державою» з фіктивними демократичними інститутами і локальними імперськими замашками та водночас користуватися глобальним ринком, інноваціями і гарантіями безпеки, зафіксованими у Статуті ООН.

Тому, досягнувши певних успіхів у протидії західній експансії, Путін волів би окреслити власну територію та повернутися до ситуації *business as usual*. Його фундаменталізм не схожий на революційну свідомість ІДІА, він поміркований

і захисний, і в його планах немає наміру змінювати напрям розвитку цивілізації (як це, наприклад, пропонують робити Дугін чи Лімонов).

У власній картині світу путінська Росія виступає мало не рятівником Європи. Захист християнських цінностей і збереження європейської цивілізації проголошується історичною місією Росії. Для переконливості такого підходу використовується аналогія з перемогою над нацистською Німеччиною, яка так широко в останні роки використовується у російській пропаганді. Зрозуміло, що намір Кремля «захищати Європу та європейську цивілізацію» від міфічних руйнівних тенденцій, які зазвичай тавруються як прояви фашизму, що дивним чином пов'язаний з лібералізмом та толерантністю, для більшості європейців є неприйнятним. Але платформу для можливого примирення і тлумачення нинішньої кризи у відносинах як «непорозуміння» він створює.

У цьому контексті Росія вже сьогодні активно позиціонується як останній захисник християнських та родинних цінностей, а також як можливий союзник ЄС у вирішенні міграційної кризи та проблеми ісламського тероризму і водночас, як альтернатива залежності Європи від впливу США.

Наступним логічним кроком позиціонування путінської Росії в сучасному світі мало б стати примирення із Заходом і поверхова лібералізація внутрішнього режиму. Це дозволило б зберегти здобуту перевагу і убезпечитися від можливих наслідків внутрішньої і зовнішньої агресії.

Перехід від мобілізаційної до стабілізаційної риторики в офіційних документах Кремля є головним трендом останнього періоду. Відповідні положення містить, зокрема, Послання президента РФ В. Путіна до Федеральних зборів 2017 р. Його важливим політичним меседжем стала теза щодо необхідності примирення в суспільстві. У цьому контексті В. Путін вважає важливим:

- завадити виникненню конфліктів на релігійній, національній або соціальній основі;
- ставитися з повагою до теми революції 1917 р.;
- позбутися зверхнього ставлення середнього класу (ліберального та прозахідного) до основної суспільної маси та неприйняття зустрічної агресії, що виливається у вандалізм і порушення закону;
- надати підтримку волонтерським та благодійним рухам, некомерційним організаціям, а також завершити формування правової бази діяльності НУО, усунувши зайві бюрократичні бар'єри¹³⁰.

¹²⁹Послание Президента Федеральному Собранию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>

¹³⁰Там само.

Таким чином, можна припустити, що лейтмотивом майбутньої президентської кампанії може стати тема згуртування нації та спроба повернути лояльність новітніх «ворогів народу».

Спроба концептуально завершити формулу ідентичності сучасного росіянина була здійснена при підготовці спеціального закону «Про російську націю», ухвалення якого було анонсовано Кремлем (підготувати його Путін доручив на засіданні Ради з міжнародних відносин у Астрахані 31 жовтня 2016 р.). Ішлося, зокрема, й про остаточне закріплення терміна «россиянин» як загальної назви громадянина РФ, що набув поширення після проголошення незалежності та державного суверенітету РСФСР під проводом Б. Єльцина.

Щоправда, вже у березні 2017 р. робочою групою з підготовки концепції цього законопроекту було прийняте рішення про його перейменування в закон «Про основи державної національної політики», оскільки російське суспільство, за словами керівника групи академіка В. Тишкова, виявилось неготовим до «сприйняття такого поняття, як єдина нація, що об'єднує всі національності»¹³¹. Можна також згадати реакцію С. Говорухіна (голова комітету Держдуми з культури), який назвав визначення «россиянин» огидним¹³².

Таким чином окреслюється ідеологічний розлом між імперською і націоналістичною формою російської ідентичності, що в умовах можливої кризи путінського режиму є найбільш конфліктотворним чинником.

Медійна підтримка режиму

Ключовим інструментом політичного впливу режиму Путіна на населення РФ та інші цільові групи (у т. ч. за межами країни) є діяльність російських медіа. Найбільш дієвим у внутрішньополітичному контексті є використання телебачення. Фактична націоналізація медіа в Росії на початку 2000-х – «справа НТВ», ТНТ, НТВ-Плюс – перетворила їх на «активних провідників» кремлівської пропаганди та потужні інструменти консолідації режиму.

Основна функція ЗМІ на службі в режимі Путіна – пропагандистська. Криза 2013–2014 рр. продемонструвала необмежені мобілізаційні можливості пропагандистської машини, створеної в сучасній Росії. Технологічно ця пропаганда є класичною

¹³¹ Закон о российской нации переименовали из-за «неготовности общества» [Електорний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/58be037c9a7947ec1775ca3e>

¹³² Говорухин раскритиковал слово «россиянин», в Кремле не комментируют [Електорний ресурс]. – Режим доступу : <https://easaily.com/ru/news/2016/11/17/govoruhin-raskritikoval-slovo-rossiyanin-v-kremle-ne-kommentiruyut>

практикою використання суспільних фобій, зокрема, шляхом створення образів уявних зовнішніх та внутрішніх ворогів. З початком гібридної війни проти України наголос робиться саме на зовнішніх ворогах (передусім ідеться про США). Внутрішні вороги сприймаються в основному як свідомі або несвідомі помічники зовнішніх (ця роль у Росії відведена лібералам).

Пропаганда, заснована на образі зовнішньої загрози, дозволяє вирішити кілька завдань.

По-перше, це мобілізація та об'єднання російського суспільства, яке насправді на сьогодні не є консолідованим унаслідок несформованості таких спільних ціннісних категорій, як: нація та спільне розуміння її інтересів, демократія, громадянські права та свободи.

По-друге, уявний військовий стан посилює та виправдовує узурпацію влади її лідером – президентом та його оточенням.

І, по-третє, така пропаганда знімає з влади відповідальність за погіршення соціально-економічного становища у країні, екстраполюючи відповідальність за внутрішні проблеми на зовнішніх ворогів.

Медійна картина світу, що апелює до інстинктів та екзистенційних страхів аудиторії, повертає суспільну свідомість до архаїчних форм – утверджує чорно-білі уявлення про життя і всі його прояви, розділяє світ на «своїх – чужих», актуалізує концепції змови та особливої місії Росії. Цей стан колективної свідомості достатньо інфантильний і вразливий, тому є зручним полем для політичних маніпуляцій, дезінформації, бо дає можливість апелювати переважно до емоцій, адже суспільство вже не вимагає фактів і логічної аргументації.

Якщо у 1989 р. лише 1 % респондентів вважали, що в їхньої країни є вороги, то у 1999–2002 рр. так думали вже 65–70 % громадян, включивши до переліку ворогів НАТО, Китай, демократів, ісламістів¹³³.

На сьогодні процес створення механізму державної інформаційної політики, що керується з єдиного провладного центру, є фактично завершеним. Усі телевізійні канали та радіостанції федерального значення у політичному вимірі підтримують існуючий режим. Кількість незалежних регіональних ЗМІ в РФ скорочується, а їхня аудиторія маргіналізується. Водночас ЗМІ в суб'єктах РФ вирізняються наявністю багатьох джерел фінансування, іноді критичним ставленням до влади та, в цілому, більшою об'єктивністю.

¹³³ Гудков Л. Идеологема «Врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции [Електорний ресурс] // Образ Врага. – М. : ОГИ, О-23, 2005. – 334 с. – Режим доступу : <http://library.khpg.org/files/docs/1409672112.pdf>

Так, аналіз розвитку регіональних ЗМІ в РФ показав, що тільки в 39 регіонах спостерігається їх достатній рівень для повноцінного функціонування інституту масової інформації, у більшості ж регіонів, у кращому випадку, розвинені його окремі аспекти, а в деяких стан медіасфери перебуває в кризі. Разом з тим, суб'єктів РФ з майже відсутньою критикою влади в ЗМІ виявилося 28, а в 15 з них такої критики немає взагалі. Помірний рівень критичності зафіксований у 27 регіонах, низький – у 23, високий – у 7¹³⁴.

Як і у випадку із незалежними від влади громадськими об'єднаннями, неангажовані ЗМІ також нерідко стають об'єктами тиску влади. Найчастіше це виявляється у зміні редакційної політики чи навіть у зміні власника. Так, наприклад, у результаті попередження Роскомнадзору 12 березня 2014 р. була звільнена головний редактор «Лента.ру» Г. Тимченко, а редакційна політика видання, як раніше – «Афиша.ру», позбулася критичного погляду на дії влади¹³⁵. Інший приклад – порушення 11 травня 2016 р. кримінальної справи про шахрайство в медіахолдингу РБК, яке пов'язують із продовженням тиску влади на власника компанії ОНЕКСІМ М. Прохорова з метою припинення публікацій резонансних розслідувань журналістів, що прямо чи опосередковано компрометують В. Путіна. Врешті-решт, у травні ц. р. з'явилось повідомлення про продаж контрольного пакета акцій ПАО «РБК» під тиском Кремля¹³⁶.

Утім, у деяких випадках критика влади дозволяється, що пояснюється в т. ч. бажанням влади продемонструвати наявність свободи слова у країні. Як правило, при цьому йдеться про досить локальну аудиторію ліберально орієнтованих Інтернет-ресурсів. Серед найбільш популярних майданчиків ліберальної спрямованості можна виділити: «Ежедневный журнал», «Грани.ру», «Слон.ру», «Собеседник», «Медуза»; друковані ЗМІ: «Независимая газета», «Ведомости», «Новая газета», «The New Times», радіостанції: «Эхо Москвы», «Радио Свобода».

Загалом протягом останніх двох років сфера ЗМІ у РФ зазнає економічного падіння, про що свідчать скорочення рекламних надходжень та фактична відсутність індексації бюджетних видатків. Зменшення державних та приватних фінансових видатків на діяльність ЗМІ негативно впливає на їх

розвиток та знижує довіру громадян як одне до одного, так і до самої влади, що позначається на якості рішень держави і бізнесу.

Цілком імовірно, що скорочення реальних обсягів фінансування сфери пов'язане зі змінами у сприйнятті ЗМІ російським суспільством. Так, опитування «Левада-центру» щодо ставлення населення РФ до традиційних ЗМІ та інформації, отриманої з Інтернету, виявило, що росіяни стали менше довіряти телебаченню та більше – Інтернету. Телебаченню у жовтні 2016 р. довіряли 56 % респондентів, тоді як у липні – 61 %. У жовтні не довіряли телебаченню 41 % опитаних, у той час як у липні таких було 35 %. Разом із тим у більш ніж третини опитаних «дуже часто» і «досить часто» складається враження, що телебачення, радіо і газети обманюють (35 %), не дають повної інформації про те, що відбувається (47 %), фокусують увагу на дургорядних сюжетах (44 %).

Довіра до інформації з Інтернету серед росіян, навпаки, зростає. У жовтні 2016 р. їй довіряли 37 % росіян, у той час як улітку 2016 р. – 34 %. Одночасно зі зростанням довіри до Інтернету знизилось число прихильників Інтернет-цензури – з 68 до 60 % за останні чотири роки¹³⁷.

Експерти пояснюють зниження рівня довіри до традиційних ЗМІ у т. ч. тим, що більшість з них належить державі, для них не є характерним різнобічне висвітлення тих чи інших подій¹³⁸. Загалом рівень довіри до ЗМІ повертається до показників, які існували до сплеску довіри до російських інститутів влади і російських засобів масової інформації в 2014 р.

Затверджена у грудні 2016 р. нова Доктрина інформаційної безпеки Російської Федерації¹³⁹ окреслює основні загрози в інформаційній сфері: «збільшення в іноземних ЗМІ матеріалів, що містять упереджену оцінку російської політики, нарощування інформаційного впливу на населення Росії, в першу чергу на молодь, з метою розмивання традиційних російських духовно-моральних цінностей» тощо. Протидія цим загрозам передбачає посилення державного контролю над ЗМІ (зокрема, над Інтернет-ресурсами та більш-менш незалежними ЗМІ), а також обмеження громадянських прав задля «забезпечення інформаційної безпеки держави».

¹³⁴ Розвиток регіональних ЗМІ в РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/zmi-915da.pdf>

¹³⁵ «Это позор и *****». Как медиарынок отреагировал на смену главного редактора «Ленты.ру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://lenta.ru/articles/2014/03/13/lenta/>

¹³⁶ Тройная сплошная: кто стоит за покупкой РБК и что хочет Кремль от нового собственника. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://tvrain.ru/articles/trojnaja_sploshnaja-434331/

¹³⁷ Доверие к СМИ и цензура [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/11/18/doverie-smi-i-tsenzura/>

¹³⁸ Граждан затягивает Сеть [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/newspaper/2016/11/18/582dc27f9a794723c3f3a270>

¹³⁹ Указ Президента РФ от 05.12.2016 № 646 «Об утверждении Доктрины информационной безопасности Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_208191/4dbff9722e14f63a309bce4c2ad3d12cc2e85f10/

Показовою для сучасного стану російського інформаційного простору була реакція російських медіа на оприлюднення даних розслідування О. Навального про маєтності прем'єра Д. Медведева. Серед друкованих ЗМІ лише «Ведомости» та «Новая газета» опублікували матеріали про розслідування¹⁴⁰. Найбільші новинні Інтернет-агрегатори (*Lenta.ru*, *Gazeta.ru*, *Yandex* Новини, *Ria* Новини) також оперативно не відреагували на подію.

Експерти пояснюють це введенням у дію в червні 2016 р. закону про особливості поширення інформації новинними Інтернет-агрегаторами, відвідуваність яких перевищує мільйон користувачів на добу. Згідно з документом, власники новинних агрегаторів зобов'язані перевіряти достовірність суспільно значущої інформації до її поширення і видаляти її за приписом Роскомнадзору¹⁴¹. Водночас станом на 14 квітня ц. р. відео з матеріалами розслідування переглянули 18,7 млн користувачів *YouTube*¹⁴².

Інституційна основа режиму

Головна інтенція розбудови владних інститутів у рамках режиму Путіна – їх максимальне пристосування до патримоніального характеру управління, що фіксує певні жорсткі правила підпорядкування та відповідальності нижчих рівнів перед вищими, але водночас залишає значний простір для позаінституційних взаємодій. Таким чином, ідеться не про правову державу, а про диктат закону, написаного владою в інтересах власного панування і власної безконтрольності.

Силові структури на службі режиму

Зрозуміло, що єдиною інституційною основою такої системи влади є силові органи.

Консолідація путінського режиму первісно відбувалася на основі відновлення функціональності репресивних органів колишнього СРСР та їх підпорядкування єдиному центру управління державою. Кадрові рішення у силових відомствах та підпорядкування їх інституту президента дозволили В. Путіну на посаді президента РФ встановити повний контроль за виконавчою владою та посилити його вплив на економічну й регіональні еліти.

Окрім того, відбулася докорінна зміна у співвідношенні сил та ресурсів усередині владної еліти на користь т. зв. групи «силовиків» (ядро – І. Сечін,

М. Патрушев та В. Иванов), які під приводом необхідності консолідації політичної та економічної влади в руках високоцентралізованої держави¹⁴³ встановили тотальний контроль над держапаратом, корпораціями та стратегічними економічними ресурсами.

Ще у 2002 р. російські політологи зафіксували, що «в Росії почався процес переходу до жорсткого авторитарного режиму, який до того ж має преторіанські риси (опора на елітні силові структури) ... у Росії утворився так званий режим демократичного цезаризму, ... коли президент є представником силових структур та обирається всенародним голосуванням»¹⁴⁴.

В умовах нинішньої економічної кризи серед різних категорій російського населення поширилися соціальна апатія і недовіра до більшості владних структур. Винятком залишаються президент, що викликає довіру в 74 % росіян, Збройні сили – 60 %, ФСБ – 46 %¹⁴⁵.

Еволюція російської владної еліти загалом та її «силового блоку», зокрема визначається сьогодні кількома трендами.

1. Силові структури (насамперед Федеральна служба безпеки РФ) постають дієвим інструментом у боротьбі за перерозподіл власності (наприклад, т. зв. «наступ “силовиків” на “лібералів”, який проявився в арешті міністра економічного розвитку РФ О. Улюкаєва¹⁴⁶ у листопаді 2016 р., і ситуації навколо «Башнефти», та пов'язаний із боротьбою за посади в уряді, встановлення контролю над фінансовими потоками і майбутню модель реформ у Росії).

2. Управління силовиками здійснюється шляхом заохочення конкуренції між відомствами (Слідчий комітет та прокуратура, Федеральна служба безпеки та Міністерство внутрішніх справ¹⁴⁷

¹⁴³ *Брэммер Ян*, Черрап Самуэль. «Силовики» в путинской России: кто они такие и чего хотят [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://inosmi.ru/inrussia/20070119/232313.html>

¹⁴⁴ *Громыко А. А.* Генезис политического режима России [Електронний ресурс] // Вестник МГИУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2002. – № 2. – С. 178–184. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1136329>

¹⁴⁵ *Институциональное доверие* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/2016/10/13/institutsionalnoe-doverie-2/>

¹⁴⁶ *Задержан министр экономического развития Алексей Улюкаев* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2016/11/15/664893-arestovan-ministr>

¹⁴⁷ *«Политбюро 2.0» и посткрымская Россия* [Електронний ресурс]. / Минченко консалтинг. – Режим доступу : http://www.minchenko.ru/netcat_files/File/Politburo%20in%20Russia%20after%20the%20annexation%20of%20the%20Crimea%20text.pdf

¹⁴⁰ *Кто ещё* может позволить себе «пересекать двойную сплошную» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://echo.msk.ru/blog/varfolomeev/1937832-echo/>

¹⁴¹ *Молчание* ягнят [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mi3ch.livejournal.com/3686278.html>

¹⁴² *Он вам не Димон* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=qrwlk7_GF9g&feature=youtu.be

тощо). Збереженню балансу і підконтрольності силових структур слугують маніпуляції з їхніми сферами повноважень та підпорядкуванням (врівноваження Міністерства оборони створеною у квітні 2016 р. Федеральною службою військ національної гвардії РФ¹⁴⁸ у забезпеченні режиму воєнного часу¹⁴⁹, передача повноважень ліквідованих Федеральної служби РФ з контролю за обігом наркотиків та Федеральної міграційної служби до Міністерства внутрішніх справ¹⁵⁰).

3. Ефективним засобом контролю є також актуалізація «антикорупційного» порядку денного, активне використання його у внутрішньоелітній боротьбі й, зокрема, проти антикорупційних підрозділів¹⁵¹ (затримання та арешт вищих посадових осіб Слідчого комітету РФ у липні 2016 р. співробітниками ФСБ¹⁵², перевірки¹⁵³ та арешти¹⁵⁴ у Головному управлінні економічної безпеки та протидії корупції МВС у 2016–2017 рр. тощо).

Монополізм влади в РФ

Монополізм влади в Росії не залишає простору для будь-якої «незалежності» в реалізації владних повноважень жодним суб'єктом поза санкцією керівного центру, що нині уособлений в інституті президента.

Конституційний статус президента РФ наділяє його повноваженнями щодо забезпечення злагодженого функціонування та взаємодії органів державної влади (ч. 2 ст. 80 Конституції РФ),

¹⁴⁸ Указ Президента РФ от 05.04.2016 № 157 (ред. от 30.09.2016) «Вопросы Федеральной службы войск национальной гвардии Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_196284/

¹⁴⁹ Указ Президента Российской Федерации от 30.09.2016 № 510 «О Федеральной службе войск национальной гвардии Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201610040002>

¹⁵⁰ Указ Президента РФ от 05.04.2016 № 156 «О совершенствовании государственного управления в сфере контроля за оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров и в сфере миграции» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_196285/

¹⁵¹ *Политбюро 2.0: демонтаж или перезагрузка?* [Електронний ресурс] / Минченко Консалтинг. – Режим доступу : http://www.minchenko.ru/Doklad%20Politburo%202.0_2016%2007.11.pdf

¹⁵² *Зачистку в СКР санкционировал Александр Бастрыкин* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kommersant.ru/doc/3043255>

¹⁵³ *В МВД раскрыли, как наказали начальников полковника Захарченко, есть уволенные* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ren.tv/novosti/2016-09-29/v-mvd-raskryli-kak-nakazali-nachalnikov-polkovnika-zaharchenko-est-uvolennye>

¹⁵⁴ *ФСБ задержала коллегу полковника Захарченко* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/society/15/02/2017/58a461719a7947558e50a92f?from=main>

вирішення розбіжностей між органами державної влади Російської Федерації та органами державної влади суб'єктів Російської Федерації (ч. 1 ст. 85 Конституції РФ). На практиці це дозволяє президенту встановити контроль над законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади та здійснювати їх керівництво у «ручному» режимі.

Покажем у цьому зв'язку є Федеральний конституційний закон від 28.12.2016 р.¹⁵⁵, що передбачає новий вид постанов Конституційного Суду РФ про визнання конституційності нормативного акта. Відповідними постановами цей суд може унормувати певні акти у своєму власному тлумаченні, що фактично означає набуття ним законодавчих повноважень¹⁵⁶.

Враховуючи порядок формування судового органу конституційного контролю (призначення на посаду Радою Федерації за поданням президента¹⁵⁷), така його нормотворча функція дозволяє Кремлю, у разі необхідності, оперативно коригувати російське законодавство.

Для того щоб не виникало перешкод монополізму російської влади з боку зовнішніх чинників, режим Путіна перейшов до фактичного нехтування принципами міжнародного права та запровадив домінування норм національного права над міжнародним. Так, зокрема, Конституційний Суд Російської Федерації своєю Постановою від 14.07.2015 р. № 21-П¹⁵⁸ дозволив Росії не виконувати рішення Європейського суду з прав людини у разі порушення ними норм Конституції Російської Федерації¹⁵⁹.

Також змінами до Федерального конституційного закону Російської Федерації «Про Конституційний Суд Російської Федерації» у грудні 2015 р.

¹⁵⁵ Федеральный конституционный закон от 28.12.2016 № 11-ФКЗ «О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_209835/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#dst100009

¹⁵⁶ Варто зауважити, що першим прецедентом «законодавчої діяльності» Конституційного Суду РФ стало його рішення у «справі Дадіна».

¹⁵⁷ Федеральный конституционный закон от 21.07.1994 № 1-ФКЗ (ред. от 28.12.2016) «О Конституционном Суде Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_4172/bc18f52b80604825487100e6aaf18beeb5eb2553/

¹⁵⁸ *Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 14 июля 2015 г. № 21-П «По делу о проверке конституционности положений...»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=182936>

¹⁵⁹ Зокрема, 19 січня 2017 р. Конституційний Суд РФ визнав неможливим виконання рішення Європейського суду з прав людини від 31 липня 2014 р. у справі «ВАТ «Нафтова компанія ЮКОС проти Росії».

передбачно наділення Конституційного Суду Росії повноваженням вирішувати питання можливості/неможливості виконання рішень міждержавних органів щодо захисту прав і свобод людини (насамперед Європейського суду з прав людини) на території Російської Федерації¹⁶⁰.

Аналогічним чином на законодавчому рівні було встановлено контроль президентського центру над законодавчою гілкою влади в РФ, зокрема над верхньою палатою парламенту.

Так, у результаті законодавчих змін 2000 р., замість входження губернаторів (глав суб'єктів РФ) «за посадою» та спікерів регіональних парламентів, до складу Ради Федерації входили по два представники від кожного суб'єкта Російської Федерації: по одному від законодавчого (представницького) і виконавчого органів державної влади суб'єкта РФ¹⁶¹. Цим було суттєво послаблено позиції регіональних еліт у політичному житті Росії та значно посилено владу президентських структур – особливо після законодавчих змін у 2004 р.

Федеральний закон¹⁶² від 2012 р., а також подальші зміни¹⁶³ у 2013 р. передбачають такі особливості формування РФ: представником від законодавчого (представницького) органу влади суб'єкта РФ може бути лише депутат цього органу, а представником від виконавчого органу має бути заздалегідь визначена кандидатура (кандидат на посаду керівника регіону подає до виборчої комісії три кандидатури, одна з яких – у разі його обрання – і буде наділена повноваженнями сенатора¹⁶⁴).

Цим було посилено «прогнозованість» складу верхньої палати, що відіграло свою вирішальну

роль у т. ч. при прийнятті резонансних рішень початку 2014 року, спрямованих на військову агресію проти України та анексію АР Крим.

Централізована федерація

Російська Федерація є найбільшою за територією країною світу і має найбільшу серед інших країн з федеративним устроєм кількість суб'єктів (85 – включно з анексованим Кримом). Суб'єкти РФ значною мірою відрізняються один від одного за етнічним складом, економічним розвитком та іншими соціальними показниками. Попри внутрішні відмінності і дисбаланси, Росія демонструє чітку спрямованість на будівництво вертикально орієнтованої державної структури відверто авторитарного типу.

Домінування центру у відносинах з регіонами

Важливим напрямом політики централізації, послідовно здійснюваної президентом Путіним, стало звуження інституційних та політико-правових можливостей регіональної автономії. Ієрархічна система влади, що базується на силовому компоненті, не передбачає реального самоврядування на жодному рівні, у т. ч., коли йдеться про суб'єктів федерації.

Так, указом В. Путіна від 13 жовтня 2000 р. у Росії було утворено 7 федеральних округів та запроваджено в них інститут повноважних представників президента РФ. Повноважні представники, забезпечуючи координацію діяльності федеральних органів виконавчої влади у відповідному федеральному окрузі¹⁶⁵, поступово перетворилися у своєрідних «генерал-губернаторів», прагнучи безпосередньо керувати підконтрольними главами регіонів, чому сприяли й кадрові рішення Путіна, оскільки більшість із призначених ним представників були вихідцями з силових структур¹⁶⁶.

Згодом законодавчими змінами 2004 р.¹⁶⁷ прями вибори вищих посадових осіб суб'єктів РФ (глав

¹⁶⁰ Федеральний конституційний закон от 14.12.2015 № 7-ФКЗ «О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_190427/3d0cac60971a511280cbb229d9b6329c07731f7/#dst100009

¹⁶¹ Федеральний закон «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации» от 05.08.2000 № 113-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28087/

¹⁶² Федеральний закон от 3 декабря 2012 г. № 229-ФЗ «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rg.ru/2012/12/07/poryadok-dok.html>

¹⁶³ Федеральний закон от 02.04.2013 № 30-ФЗ (ред. от 03.02.2015) «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_144340/ad890e68b83c920baeae9bb9fdc9b94feb1af0ad/#dst100071

¹⁶⁴ Федеральний закон от 03.12.2012 № 229-ФЗ (ред. от 03.07.2016) «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_138549/97fa842130613d739226d8bd6cc7526b1ebbd49a/

¹⁶⁵ Указ Президента РФ от 13 мая 2000 г. № 849 «О полномочном представителе Президента Российской Федерации в федеральном округе» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rg.ru/2000/05/14/okruga-dok-site-dok.html>

¹⁶⁶ Кынев А. Региональные реформы Путина при президенте Медведеве: централизация продолжается [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2012/1/k3.html>

¹⁶⁷ Федеральний закон «О внесении изменений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» и в Федеральный закон «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» от 11.12.2004 № 159-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=95043&rnd=228224.101529254&dst=100028&fld=134#0>

суб'єктів РФ) було замінено на затвердження цих осіб регіональними парламентами за поданням глави держави; розширюються підстави для дострокового припинення президентом повноважень керівників регіонів; главі держави надається право самостійно розпустити законодавчий (представницький) орган державної влади суб'єкта РФ (без ухвалення відповідного федерального закону, що передбачалося законодавчими змінами від 29 липня 2000 р.¹⁶⁸), а також додаткова можливість його розпуску (у разі трикратного відхилення запропонованої президентом кандидатури на посаду глави суб'єкта РФ¹⁶⁹).

У межах реформи політичної системи¹⁷⁰ у 2012 р. були відновлені прямі вибори вищих посадових осіб суб'єктів РФ (глав суб'єктів РФ)¹⁷¹. Однак такі законодавчі ініціативи суперечили системі федеративних відносин, сформованій у 2000-х роках.

Відтак законодавчими змінами 2013 р. передбачалась можливість заміни прямих виборів глав суб'єктів РФ на голосування в регіональних парламентах¹⁷². Прийняття таких поправок було зумовлено рішенням Кремля не допустити прямих виборів у республіках Північного Кавказу (Дагестані, Інгушетії, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Чечні). Як наслідок, у 2013 р. від прямих виборів глав суб'єктів відмовилися чотири з них: Дагестан (18 квітня 2013 р.), Інгушетія (2 березня 2013 р.), Північна Осетія (28 листопада 2013 р.) і Карачаєво-Черкесія (26 грудня 2013 р.)¹⁷³. Окрім того, Федеральним законом

¹⁶⁸ *Федеральный закон* от 29.07.2000 № 106-ФЗ «О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28000/3d0cac60971a511280cbb229d9b6329c07731f7/#dst100007

¹⁶⁹ Ця норма втратила чинність із 1.06.2012 р.

¹⁷⁰ *Послание* Президента Федеральному Собранию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/14088>

¹⁷¹ *Федеральный закон* «О внесении изменений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» и Федеральный закон «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» от 02.05.2012 № 40-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_129119/

¹⁷² *Федеральный закон* от 02.04.2013 № 30-ФЗ (ред. от 03.02.2015) «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_144340/3d0cac60971a511280cbb229d9b6329c07731f7/#dst100009

¹⁷³ *Централизация* государственной и муниципальной власти. Этапы. Перспективы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.siapress.ru/blogs/51742>

від 3 лютого 2015 р. було запроваджено аналогічний механізм для виборів вищих посадових осіб в автономних округах¹⁷⁴ – насамперед у нафтогазових Ненецькому, Ямало-Ненецькому та Ханті-Мансійському автономних округах.

Наслідком зміни внутрішньополітичної тактики режиму Путіна за підсумками соціально-політичних протестів 2011–2012 рр. став перегляд сфер відповідальності центру і регіонів.

У умовах очікуваного зростання соціально-економічної турбулентності відбулось фактичне дистанціювання Центру від регіонів у вирішенні соціально-економічних питань при зростанні податкового тиску та адміністративних вимог. Сприйняття місцевих чиновників як елементів єдиної владної вертикалі змінилося реалізацією ідеологічної лінії «хороший цар – погані бояри», за якої регіональне і, передусім, муніципальне керівництво вважається єдиним відповідальним за ситуацію на місцях.

У Посланні до Федеральних Зборів у 2016 р. Путін закликав регіональних чиновників «не ховатися в службових кабінетах і не боятися діалогу з людьми», а підтримувати їх ініціативи, особливо в питаннях благоустрою, збереження історичного вигляду та створення сучасного середовища для життя¹⁷⁵. Водночас окреслена зона відповідальності регіонів є набагато ширшою і розповсюджується на освіту, охорону здоров'я, розвиток сільського господарства, підтримку підприємництва і покращення ділового середовища в країні, впровадження сучасних технологій у різних галузях виробництва та надання послуг тощо.

Путін підкреслив, що самостійність у використанні коштів федерального бюджету означає зростання відповідальності регіонів «за результати і ефективне використання отриманих ресурсів, за зміцнення власної економічної бази, вирішення проблем у соціальній сфері та житлово-комунальному господарстві».

Загалом російський федералізм характеризується низкою особливостей, які виявляють системні суперечності та впливають на відносини між суб'єктами і центром:

¹⁷⁴ *Федеральный закон* «О внесении изменений в статью 18 Федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» и статью 26.3 Федерального закона «О политических партиях» от 03.02.2015 № 6-ФЗ2025 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_174851/

¹⁷⁵ *Послание* Президента Федеральному Собранию. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>

– суб'єктами Російської Федерації є не тільки національні держави (республіки) і національно-державні утворення (Єврейська автономна область та автономні округи), а й області, краї та міста федерального значення з переважно російським населенням. Поєднання територіального й етнічного принципів у конструюванні федерації потенційно конфліктогенне і не сприяє консолідації країни у випадку серйозної кризи влади;

– асиметричність масштабів і нерівність статусів суб'єктів федерації: ширший обсяг прав республік порівняно з іншими одиницями, наявність суб'єктів федерації, що входять одночасно до складу інших суб'єктів (3 із 4 автономних округів є частинами Тюменської та Архангельської областей);

– політика «знекровлення» регіонів створює зони ризиків сепаратизму (центр акумулює надходження від найбільш дохідних податків і зборів, залишаючи соціальні видатки в зоні компетенції та відповідальності суб'єктів);

– патронажна політика центру стосовно окремих суб'єктів призводить до авторитаризму регіональних еліт і дозволяє говорити про превалювання принципу політичної доцільності над рівноправністю суб'єктів (у 2015 р. Чечня, Крим та Севастополь отримали сумарно 12 % усього обсягу дотаційної підтримки регіонів із федерального бюджету).

Як наслідок, політика регіонального розвитку зводиться до механічного вирівнювання (забрати у багатших і віддати біднішим), що загрожує протестом чи підвищенням вимог з боку регіонів-донорів, а в разі розбалансування системи може позбавити значної частки доходів регіони-реципієнти (наприклад, Чечню), що теж викличе кризу відносин з центром.

Головні тенденції регіонального розвитку в Росії визначаються дією таких економічно-фінансових чинників:

- На лідерів соціально-економічного розвитку серед суб'єктів РФ (міста федерального значення Москву і Санкт-Петербург, Ханті-Мансійський автономний округ – Югра, Московську область і Республіку Татарстан, Ямало-Ненецький автономний округ, Сахалінську, Тюменську і Свердловську області та Республіку Башкортостан) сукупно припадає понад 40 % обсягу вироблених товарів та послуг. Крім того, в п'яти з них (Ханті-Мансійському і Ямало-Ненецькому автономних округах, Татарстані, Тюменській і Свердловській областях) видобувається 70 % російської нафти, а в одній Тюменській області – 90 % газу.
- У країні триває спад промислового виробництва у переважній кількості регіонів: падіння реальних доходів громадян відбувається майже у всіх регіонах, скорочення інвестицій характерне для

46 регіонів (переважно розвинених); з урахуванням інфляції, скоротилися всі соціальні видатки бюджетів регіонів.

- Продовжується практика диференційованого утримання регіонів: в умовах загального скорочення бюджетних трансфертів для 69 регіонів, виростили обсяги допомоги окремим суб'єктам (у 3,4 раза – в Калінінградській області, Інгушетті – на 31 %, Чукотці – на 25 %). Єдиним регіоном, чий фінансові відносини з центром тривалий час суттєво не переглядалися, залишається Чечня.
- Залежність суб'єктів від центру поглиблюється постійним зростанням державного боргу регіонів: від 15 % відносно власних доходів у 2008 р. до 33 % у 2016 р. Незважаючи на нав'язану зверху політику оптимізації витрат, у 2016 р. зобов'язання суб'єктів зросли до 2,35 трлн руб. За даними Рахункової палати РФ, із сумарним дефіцитом в обсязі 201,6 млрд руб. виконані бюджети 56 регіонів, із сумарним профіцитом 189 млрд руб. – 29 регіонів¹⁷⁶. У 2017 р. збільшилися боргові зобов'язання 49 регіонів: у «Республіці Крим» – в 13,1 раза, в Ненецькому автономному окрузі – в 3,6 раза, Тюменській області – в 1,8 раза. Державний борг Красноярського краю вперше в історії сягнув 105,4 млрд руб. За цим показником регіон випередив Московську область, перемістившись на друге місце. Першість тримає Краснодарський край з боргом у 146,5 млрд руб. Загалом менше третини російських регіонів здатні повноцінно виконувати покладені на них зобов'язання, що використовується як аргумент для кадрових ротацій та посилення уваги центру.
- Політика заміщення комерційних кредитів бюджетними (частка комерційних кредитів у державному борзі суб'єктів скоротилася з 66 % у 2013 р. до 54 % у 2016 р.) суттєво підвищує залежність регіонів від Кремля¹⁷⁷. У Костромській, Смоленській, Астраханській, Саратовській областях, республіках Карелія, Мордовія, Удмуртія, Хакасія, Північна Осетія борг перевищує власні доходи бюджетів (без урахування трансфертів), а в Мордовії – вдвічі вищий за доходи. Ці регіони неплатоспроможні. Заплановане дворазове скорочення обсягу бюджетних кредитів у 2017 р. посилить боротьбу за їх отримання, чим лише поглибить соціально-економічні відмінності регіонів.

Протестний потенціал регіонів РФ

По суті, практика регіонального урядування РФ має демотиваційний характер: різке зростання доходів регіону призводить до припинення

¹⁷⁶ По итогам 2016 года зафиксирована наименьшая инфляция, начиная с 1992 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ach.gov.ru/press_center/news/29424

¹⁷⁷ Долговая яма для губернаторов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.profile.ru/economics/item/115341-dolgovaya-yama-dlya-gubernatorov>

підтримки з центрального бюджету і означає автоматичне співфінансування регіональних адресних програм. Тим самим зводиться нанівець початковий імпульс до зростання, а відповідальним за відсутність фактичного поліпшення добробуту населення стає регіональне керівництво.

Реакція на такий стан речей вийшла навіть на поверхню публічної політики, що не відповідає неписаним правилам функціонування режиму. Грудневі заяви президента Татарстану Р. Мінніханова про «розкуркулення» та виснажливу політику Москви знайшли певну підтримку в інших регіонах-донорах – у Калужській і Сахалінській областях та в Москві.

Тривалий час незгода регіонів-лідерів з таким принципом відбору коштів сприймалась як блеф і аргумент для політичних торгів. Натомість падіння «Татфондбанку» (однієї з топ-50 російських кредитних організацій) у березні 2017 р. засвідчило реальний факт банківської кризи в Росії і продемонструвало, що регіональні проблеми швидко переростають у політичні протести. Крім того, низка мітингів у Казані виявила, що разом із поодинокими закликами до відставки місцевого уряду озвучуються і претензії до центру¹⁷⁸.

Незбалансованість розвитку регіонів Російської Федерації відображається і в специфіці протестних рухів, що виникають на соціально-економічному ґрунті. Зокрема, за даними Комітету громадянських ініціатив (КГІ) О. Кудріна центри протесту перемістилися із традиційно активних у політичному плані Москви і Петербурга на Південь Росії і Далекий Схід¹⁷⁹. Індекс соціально-економічної і політичної напруженості, представлений КГІ, демонструє помірне погіршення загальної ситуації в країні: резерви витрачаються на підтримку стабільності, тоді як на проведення життєво важливих реформ їх уже не залишається. При цьому знижується якість місцевого самоврядування, падає представництво опозиції на керівних посадах у регіональних парламентах (у 2015 р. ішлося про 14 % місць, у 2016 р. – про 11 %).

За підсумками 2016 р. регіоном із підвищеною напруженістю став Алтайський край. До другої групи ризику належать Кемеровська, Кіровська, Омська, Самарська, Саратовська, Челябінська, Астраханська, Івановська області, Республіка Бурятія, Крим, а також міста Москва і Севастополь.

¹⁷⁸ *Федеральный* Центр пожинает первые плоды регионального раскулачивания [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ng.ru/economics/2017-03-13/1_6946_tatbank.html

¹⁷⁹ *Эксперты* КГИ оценили уровень социально-экономической и политической напряженности в регионах России по состоянию на 1 января 2017 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://komitetgi.ru/analytics/3154/>

Інформація підтверджується і рейтингом російських регіонів за кількістю трудових протестів¹⁸⁰. У 2016 р. найвищим рівень соціальної напруженості був у Приморському і Хабаровському краях, Свердловській області, Москві та Республіці Бурятія. Практично відсутні протестні виступи в північнокавказьких регіонах (за винятком Північної Осетії – Аланії) та Калмикії. Низький рівень трудових конфліктів на російському Кавказі пояснюється відсутністю в цих регіонах «самостійної економіки» та їхньою інформаційною закритістю¹⁸¹. Карта соціально-економічних гарячих точок¹⁸² Росії свідчить, що найбільше проблем спостерігається в європейській частині країни, але переважна кількість конфліктів (скорочення робочого часу, скорочення чи заборгованість з виплати заробітної плати, звільнення працівників, нетрудові спори) відбуваються без активних громадянських протестів.

Крім того, соціальна напруженість та протестна активність характерна для регіонів з високим та середнім рівнем бідності населення¹⁸³. Проте в умовах потужного впливу насаджених через ЗМІ штампів на кшталт «усюди вороги», «треба затягнути паски» тощо невдоволення громадян рідко виходить за межі трудових спорів, не набуває гострих форм та не є приводом для претензій до центральної чи регіональної влади.

Втім, у разі розширення зони конфлікту між центральною владою і регіональними елітами, суперечки за економічний ресурс, повноваження і відповідальність можуть стати живильним середовищем для **зростання сепаратизму в деяких суб'єктах федерації**.

Традиційно до числа потенційних кандидатів на відокремлення від РФ називають такі території і політичні проекти, як: Дагестан, Черкесія, Далекосхідна республіка, Тива, Татарстан, Башкортостан, Калмикія, Східна Пруссія (Калінінградська область), Інгерманландія (Інгрія – Санкт-Петербург і частина Ленінградської області), Поморська республіка, Донська та Кубанська республіки, Сибірська республіка тощо. Проте найбільшими

¹⁸⁰ *Результаты* мониторинга социальной напряженности в регионах России (протесты на предприятиях) за 2016 год [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://serp.su/wp-content/uploads/2017/02/Результаты-мониторинга-социальной-напряженности-за-2016-год-в-сфере-трудовых-отношений-1.pdf>

¹⁸¹ *Эксперты* назвали регионы – лидеры по социальной напряженности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/politics/16/02/2017/58a5851a2ae59608670c6e3f>

¹⁸² *Карта* социально-экономических горячих точек России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://serp.su/crisis-map/>

¹⁸³ *География* бедности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.profile.ru/economics/item/104622-geografiya-bednosti>

загрозами сепаратизму на сьогодні характеризуються ситуація в кількох регіонах РФ.

Ідель-Урал. Автономістські ідеї мають значне історичне підґрунтя, спираються, у т. ч., на нереалізований проект національної держави татар та башкирів початку ХХ ст. Сьогодні цей регіон об'єднує території між Волгою і Уральськими горами: Башкортостан, Татарстан, Чувашію, Мордовію, Удмуртію, Марій Ел. На цих землях компактно проживають татари, башкири, чуваші, марійці, удмурти, мордва (ерзя і мокша), які мають власну історію боротьби за незалежність, а національні еліти – бажання нарощувати власний вплив. Особливо сильний автономізм у середовищі татар, які є другим за чисельністю етносом, що проживає на території Російської Федерації.

Татарстан займає особливе становище серед інших суб'єктів: це – єдиний регіон, який очолюється «президентом» і засновує свої відносини з центром на договірних засадах (договір 2007 р. «Про розмежування предметів відання і взаємне делегування повноважень між органами державної влади Російської Федерації і органами державної влади Республіки Татарстан»).

У Татарстані, починаючи з 1990-х років, щорічно відзначається День пам'яті захисників Казані, який час від часу проходить під гаслами «Я пам'ятаю 1552 рік», «Голокост татарського народу – 1552», «Кайся, Русь!» та «Наша мета – незалежність». Періодично з'являються радикальні тези про необхідність витіснення християнства з республіки чи заборони вживання російської мови, але вони є стихійними і не мають масових прихильників. Крім того, в Республіці діють осередки воєнного «Імарату Кавказ», «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі», а також Мілі меджліс татарського народу, Мусульманський правозахисний центр та Всетатарський громадський центр. Водночас перебільшувати характер зв'язків ісламістів із суспільно-політичними і націоналістичними рухами в сучасному Татарстані не варто. Найчастіше цей фактор наголошується російськими ЗМІ з подачі спецслужб для нагнітання напруженої атмосфери в суспільстві.

Націоналістичні рухи в Татарстані («Алтин Урда», Союз татарської молоді «Азатлик» тощо) перебувають на «пантатарських» позиціях. На святкування згаданого вище Дня пам'яті в Казані збираються представники татарських організацій і з інших республік (Якутії, Башкортостану, Марій Елу).

Північний Кавказ. Регіон зі строкатим населенням з мінімальним представництвом етнічних росіян (Адигея, Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія, Північна Осетія, Інгущетія, Чечня, Дагестан) вважається найнебезпечнішою місцевістю щодо сепаратизму, оскільки лише тут функціонує організований збройний підпільний рух, диверсії і теракти підпільників спричинюють

запровадження режиму контртерористичної операції і фактичні бойові дії. Недостатня інтегрованість вихідців з Кавказу в російське суспільство, інтенсивний міграційний рух «до Москви» та агресивні наміри ФСБ стосовно відновлення бойових дій на території Чечні лише посилюють проблему.

Високий рівень народжуваності (найвищий у РФ), природна експансивність і зростаюча серед молоді популярність салафітських ідей перетворюють північнокавказьку республіку на особливо небезпечну для централізованої Росії.

З 2007 р. глава Чечні Р. Кадіров має необмежені повноваження та можливості для боротьби з організованим підпіллям. На практиці це призвело до створення держави в державі, яка, по суті, не підпорядковується російським законам, чим викликає неприховане роздратування у силового блоку режиму Путіна. Попри запевнення республіканського керівництва про «найбільш мирний, найстабільніший і найбезпечніший регіон у Росії» та рекордний рівень підтримки влади на виборах, стабільність у Чечні є поверховою. В республіці практикуються викрадення людей, частина з яких безслідно зникають, а її населення фактично обкладається даниною.

Керівництву ФСБ не подобається настільки привілейоване становище регіону, який замикає на себе левову частку трансфертів з федерального бюджету. Кадіров зазнає шквалу критики, дискредитації у ЗМІ з метою ліквідації його як політичного проекту. Проте зміщення чинного керівника, який є єдиним гарантом миру в республіці, автоматично призведе до відвертої конфронтації місцевих кланів з центром. Усе це створює передумови для виникнення «третьої Чеченської війни» у тому чи іншому вигляді.

Сибір. Якутія, Бурятія, Тива, Калмикія, Хакасія, Алтай та низка інших сибірських і далекосхідних регіонів є показовим симбіозом етнічних, соціально-економічних та політичних інтересів, які уможливають відцентровий фактор. Сибірський федеральний округ з величезною територією, ресурсним багатством, етнічною та релігійною багатоманітністю характеризується широким спектром поглядів на політично-адміністративне становище його складових – від автономії до незалежності. Проте діяльність груп «Сибірська Вольгота», «Областническая альтернатива Сибири», тюменського та омського рухів «Сибір», «Партия сибирской независимости», «Союз объединения Сибири», «Сибирская республиканская партия», Межрегиональная ассоциация «Сибирское соглашение» не виходить за межі соціальних мереж.

Значна віддаленість від центру сприяє формуванню ідей про власну ідентичність, але їх поява – не стільки результат визрівання ідей

про самовизначення та відокремлення від Росії, скільки соціально-економічна необхідність привернути увагу федеральної влади до напівколоніального становища територій, розташованих за Уральським хребтом. Своєю чергою, регіональна еліта намагається використати карту «сибірського автономізму» для отримання кращих результатів на виборах до регіональних законодавчих зборів.

Якутів переважно не зараховують до потенційних сепаратистів через зосередження республіканської еліти на соціально-економічному розвитку регіону, а не на реалізації політичних пріоритетів. Населення вважається найбільш проросійським серед неросійських етносів. Проте зворотним боком такої лояльності є мінімальне представництво росіян у системі республіканської влади: з часів розпаду СРСР усі керівники республіки є якутами.

Просування ініціатив щодо розгляду території Якутії як історичної батьківщини якутського народу та корінних нечисленних народів Півночі можна вважати підготовкою до можливої в майбутньому «націоналізації» землі і природних ресурсів (у надрах краю – третина світових запасів алмазів).

Далекосхідний регіон. Ідеї сепаратизму періодично виникають з 1992 р. у середовищі еліт Хабаровського і Приморського країв, Амурської області. Дедалі більше спостерігається економічне тяжіння до Китаю, Японії, Кореї та решти країн Тихоокеанського регіону, аніж до Москви. Далекий Схід і Сибір становлять приблизно дві третини території Росії і є нафто- та газоресурсними регіонами. З 2014 р. обговорюються ініціативи створення спеціальної економічної зони, яка б об'єднала ці регіони з північними провінціями Китаю (у пропорції 6 млн проти 120 млн осіб).

Очевидно, що федеральна структура і система регіонального самоврядування мають значний кризовий потенціал для російської державності та потребують комплексного реформування.

Експерти та політики озвучують кілька варіантів такої реформи. Об'єднує їх тільки загальне розуміння того, що поліпшення ситуації у країні загалом можливе лише через розвиток регіонів. Проте шлях до цього розвитку автори концепції обирають по-різному. Автономістський підхід базується на необхідності повноцінних прямих виборів губернаторів та вивільненні потенціалу місцевого самоврядування, наділення його відповідними повноваженнями¹⁸⁴. Альтернативою є централізація управління, наприклад, на основі

¹⁸⁴ *Россию* назвали «закипающим котлом». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ng.ru/politics/2017-03-03/1_6941_kotel.html

«ступінчатих» владних інститутів за прикладом моделі, що діяла в РСФСР у 1918–1937 рр.¹⁸⁵. У цій схемі муніципальні депутати делегують зі свого складу представників на районний рівень, звідти – на рівень суб'єкта, а потім – на федеральний рівень.

Залежність усієї системи від авторитаризму та закритості державних інститутів планується долати за рахунок підвищених вимог до звітності перед суспільством та можливості застосування імперативного мандату. Така екзотична в сучасних умовах конструкція влади обґрунтовується необхідністю відповідати культурно-історичним особливостям Росії, що є основою легітимності влади.

16 січня 2017 р. В. Путін своїм указом затвердив основи державної політики регіонального розвитку РФ до 2025 р.¹⁸⁶, результатом реалізації якого має стати зменшення різниці у рівні та якості життя громадян у різних регіонах, вирівнювання їхнього соціально-економічного розвитку, інфраструктурне забезпечення тощо. Також передбачається зміна меж федеральних округів.

Окреслена таким чином регіональна політика стає важливим елементом «нового» порядку денного для російської політики. По-перше, вона слугує своєрідним анонсом передвиборної програми В. Путіна в 2018 р., орієнтуючи на відповідні цілі та пріоритети регіональну і центральну владу та стимулюючи залучення громадськості до вирішення місцевих питань¹⁸⁷. По-друге, регіональні ініціативи Путіна спрямовані на нейтралізацію сепаратистських загроз шляхом уніфікації умов життя населення та подолання егоїзму місцевих еліт.

¹⁸⁵ *В России* рациональному выбору предпочитают харизму // Регионы России. – 2017. – Январь–февраль. – С. 10.

¹⁸⁶ *Указ* Президента Российской Федерации от 16.01.2017 № 13 «Об утверждении Основ государственной политики регионального развития Российской Федерации на период до 2025 года» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201701160039>

¹⁸⁷ Зокрема, президентські вибори у 2018 р. пропонується поєднати з місцевими референдумами щодо вирішення питань, які викликають інтерес у жителів відповідного регіону (див.: *Выборы–2018, референдум и компьютерные игры: на что пойдут власти ради повышения явки* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bfm.ru/news/347294>)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СФЕРА

Геополітична гра Путіна

Антизахідна політика Росії

Концепція зовнішньої політики Російської Федерації від 2016 року¹⁸⁸ визначає таке: «Російська політика в Євро-Атлантичному регіоні у довгостроковій перспективі орієнтована на формування спільного простору миру, безпеки і стабільності, заснованому на принципах неділимості безпеки, рівноправного співробітництва та взаємній довірі» (ст. 62). У попередні роки Кремль неодноразово заявляв про бажання створити загальноєвропейський економічний та безпековий простір, але сьогодні ця риторика змінилася на дещо розмите поняття «дотримання універсального принципу рівної і неділимості безпеки для Євро-Атлантичного, Євразійського, Азійсько-Тихоокеанського та інших регіонів».

Однак, проголошуючи добросусідські відносини з країнами Європи, Росія водночас відкрито позначає Захід супротивником у боротьбі «за домінування ключових принципів організації майбутньої міжнародної системи» (ст. 5, 61)¹⁸⁹.

Інше поле протистояння із Заходом Кремль визначає в ціннісному вимірі. На офіційному рівні Москва визнає наявність ціннісних відмінностей між світоглядними орієнтирами Заходу та Росії, навіть наголошує на існуванні «суперництва ціннісних орієнтирів» у сучасному світі¹⁹⁰.

Загалом російська політична думка залишається в термінологічному полі Заходу, підмінюючи лише смислове навантаження спільновживаних понять та термінів. Саме тому ідеї про спільний безпековий та економічний простір Росії – це не більш як проекції західних ідей про спільну безпеку та спільний ринок.

¹⁸⁸ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 30 ноября 2016 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само. – Ст. 5.

Режим Путіна, хоча й спирається на світоглядні підходи XIX ст., однак змушений пристосовуватися до реалій століття XXI. Саме тому російська політологічна та зовнішньополітична думка і створює дзеркальні відповідники західним концептам, що, за задумом Кремля (до речі, досить успішним), мають представляти світові спільноті російські ідеї як альтернативні західним.

При цьому у своїй експансіоністській політиці путінська Росія дзеркально копіює ті моделі поведінки, які приписуються Заходу російською та іншою антиглобалістською пропагандою. Дестабілізація внутрішнього життя країни-противника, проксі-війни, створення віртуальної реальності медійними засобами, досягнення економічних переваг політичними і військовими засобами – саме так Кремль уявляє собі неоколоніальну політику Заходу (передовсім США). Тому він щиро обурюється, коли «аналогічні» дії РФ викликають таку жорстку реакцію в його західних партнерів.

Метою зовнішньої політики Росії є відновлення її статусу наддержави як «одного з впливових центрів сучасного світу»¹⁹¹. Така мета передбачає потужну конкурентну боротьбу та потребує ресурсів, якими Росія не володіє і не набуде їх у найближчому майбутньому через обмеження, які накладає архаїчна організація суспільства і держави, застарілі технології і незбалансована структура економіки. Єдиними чинниками посилення позицій Росії на міжнародній арені є експорт енергетичної сировини та військова сила.

Втім, цих двох чинників цілком достатньо для здійснення критичного впливу на близьке географічне середовище, зокрема на країни Європи, щодо яких Росія визначає найближчою метою встановлення свого регіонального домінування, чому, згідно з уявленнями Кремля, єдність заважає єдності – європейській та євроатлантичній, зруйнувавши яку можна легко досягти бажаної мети.

Таким чином, Захід офіційно визначений основним супротивником та головним стримуючим чинником для відновлення величі Російської Федерації. В цьому контексті доктринально-програмні

¹⁹¹ Там само. – Ст. 3в.

положення російської військової політики, оприлюднені начальником Генерального штабу ВС РФ Валерієм Герасимовим у його доповіді «Цінність науки у передбаченні», дають підстави вважати, що вище російське політичне керівництво прийняло рішення про ведення неоголошеної війни проти країн Заходу, адже, згідно з твердженнями генерала російської армії: «Війни сьогодні вже не оголошуються, а розпочавшись – проходять не за звичним для нас шаблоном»¹⁹².

Для західних політиків така сміливість у риторичі російських посадовців межує з екстравагантністю, а тому не сприймається серйозно. Проблема помилкової інтерпретації (крізь призму західної політологічної думки) російської політичної ідеології західними науковими та політичними колами спричиняє хибність тлумачення західними політиками та експертами заяв, промов та інших письмових та усних декларацій російських намірів. Якщо президент Росії, міністр закордонних справ, представник наукового середовища або високий представник російської церкви проголошує про наявність законних інтересів в сусідніх країнах та про наміри їх захисту, то європейські ліберальні політики та мислителі тлумачать це з огляду на логіку власних політологічних традицій та передбачають як максимум – м'який гуманітарний чи дипломатичний вплив Росії.

Натомість логіка російського політичного та військового мислення передбачає максимально ефективний вплив «за допомогою політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невоєнних засобів...» із задіянням там, де це потрібно, силової компоненти¹⁹³.

Щоб виправдати такі дії, Москва наводить аргументи щодо відновлення історичної справедливості, які ґрунтуються на прагненні геополітичного реваншу. Причому на шляху до своєї мети з відновлення статусу світової держави Росію зупиняє лише чинник військової сили супротивника. Саме тому, Москва дозволяє собі неоголошену війну проти країн, які однозначно поступаються їй у військовому плані та не входять до організацій колективної оборони (в нашому випадку – НАТО). І навіть у випадку агресії щодо Грузії, Молдови та України Росія не йде на повномасштабне вторгнення, а віддає перевагу використанню штучно створеного конфлікту для знищення державної суб'єктності цих країн.

У латентній фазі кризи, коли керівництво РФ уже діяло за логікою конфронтації, а західні політики

продовжували сприймати російських партнерів у координатах співробітництва, ці відносини набули суперечливого характеру.

Щоб переконатися в цьому, варто лише проаналізувати промову В. Путіна на саміті НАТО в Бухаресті 4 квітня 2008 р. Російський президент багато разів наголошував на тому, що позиція Росії у відносинах із Заходом є гранично прозорою, раціональною і щирою. Він перелічував добровільні кроки РФ, зроблені у напрямі роззброєння та зменшення російської військової присутності за кордоном, а також сприяння західним партнерам (зокрема в Афганістані) та висловлює зацікавленість у розвитку співробітництва з НАТО у виключно позитивному і плідному річизі.

Водночас він підтверджує фактичний вихід Росії з Договору про звичайні збройні сили в Європі, виставляє Заходу рахунок за визнання незалежності Косово, наполягає на праві Росії використовувати газово-енергетичні питання (ціни на газ та формування нових газогонів) для тиску на партнерів і прямо пов'язує відкриття північного транспортного коридору для сил Альянсу в Афганістані з рішенням про відмову від прийняття в НАТО Грузії та України.

При цьому російський президент озвучує тези про штучність і неприродність української державності, яка «отримала величезні території на сході і півдні від Росії». На цій підставі, а також через наявність 17 млн росіян (наприклад, про південь України – «там одні тільки русские») Путін вказує на наявність російських інтересів в Україні та на право РФ впливати на зовнішньополітичний курс сусідньої держави.

Таким чином, під прикриттям миролюбної риторики і нібито оборонної позиції Росії Путін, залишаючи на деякий час пост президента РФ, легалізує основні інструменти майбутньої російської агресії: газовий шантаж, розгортання військ біля кордонів сусідніх європейських держав, обґрунтування зони «власних інтересів», а також стримування реакції Заходу послугами в Афганістані та прецедентом Косово.

І перший удар завдається вже у тому ж 2008 р. у Грузії. А реакція західних партнерів підтверджує успішність путінської тактики і стратегії.

Оскільки В. Путін є вихідцем зі спецслужб Радянського Союзу, то його мислення підпорядковане формату спецоперації, необхідними атрибутами якої є операція «прикриття» та офіційна «легенда» про мотиви і наміри агента.

Основна легенда, якою Росія прикриває свою агресивну реваншистську політику, полягає в тому, що Захід (США, НАТО, Європа) сам винен у тому, що відносини з Москвою погіршилися. Про

¹⁹² Герасимов Валерий. Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий [Электронный ресурс] // Военно-промышленный курьер. – 2013. – 27 февраля. – № 8 (476). – Режим доступа : <http://www.vpk-news.ru/articles/14632>

¹⁹³ Там само.

успішність цієї легенди свідчить, зокрема, реакція демократичного керівництва Білого дому на суперечливий характер відносин з Росією у вигляді ініціативи Б. Обама щодо «перезавантаження».

Довірливість американського президента та сприяння деяким його зовнішньополітичним ініціативам (насамперед щодо угоди з Іраном) була використана Кремлем для маскування перехідної фази, коли він був особливо вразливим.

У цей час відбувалося переозброєння та реорганізація російської армії, акумуляція ресурсів, формування антизахідної коаліції (ШОС, ОДКБ), дестабілізація сусідніх держав (агресія проти Грузії супроводжувалася провокаціями стосовно країн Балтії, Польщі, підігріванням внутрішньополітичного конфлікту в Україні та прямою підготовкою до анексії Криму). В результаті США фактично відмовилися від боротьби за вплив на ситуацію в Україні (де у 2010 р. до влади прийшов проросійський президент), та у Грузії (де антиросійський президент М. Саакашвілі зазнав болісної поразки). Показово, що «відступ» Заходу з пострадянського простору супроводжувався зростанням антизахідної істерії в російських медіа та звинуваченнями, зокрема США, в «експорті демократії».

Відсутність реакції Заходу на російську мобілізацію та початок експансії дала Москві можливість діяти на випередження й отримати перевагу в гострій фазі конфлікту.

Схожа тактика застосовується Росією в усіх кризових ситуаціях: протилежна сторона починає усвідомлювати наявність конфлікту в той момент, коли Росія вже глибоко зайшла «в тил» її оборони. Так відбулося з Україною, так відбувається на наших очах з Об'єднаною Європою.

Втім, відсутність адекватної протидії Заходу (США, НАТО, ЄС) російській агресії обумовлена не лише тактичною вправністю Кремля, а й певною ілюзорністю самого конфлікту.

Маскування справжніх намірів, легендування власної ідентичності та мотивації відіграло свою роль у гібридній війні Путіна проти Заходу. Зрозуміти його гру можна було б лише на підставі ідентифікації справжніх цілей і стратегічних інтересів Росії, які приховані за тактичними діями та риторикою. А саме це неможливо було зробити на підставі об'єктивних даних. Цілі Путіна були і залишаються незрозумілими Заходу, тому що вони не мають об'єктивного характеру.

Сьогодні, в підсумку основної фази спецоперації «Русская весна», можна зафіксувати ті цілі, які в проміжку між Мюнхенською 2007-го і Кримською 2014-го промовами Путіна намагалася досягнути Росія:

а) домогтися права збереження влади в Росії в руках колективного «Путіна»;

б) домогтися права на домінування Росії в зоні власних «особливих національних інтересів»;

в) домогтися гарантій безперешкодного використання сировинної ренти без ризику втрати ринків, транспортних шляхів і різких коливань кон'юнктури;

г) домогтися «поваги» російської ідентичності (збереження світового статусу «великої російської культури», домінування РПЦ у світовому православ'ї, визнання історичних заслуг і «перемог» Росії – СРСР).

Парадокс ситуації полягає в тому, що майже всі ці активи Путін мав станом на 2013 р. За винятком пункту а), який, мабуть, і є точкою відліку для розуміння мотивації запуску всього проекту дестабілізації.

Усе це наводить на думку, що розгадка російської політики «вставання з колін», що стала несподіванкою для колективного Заходу і жителів суміжних держав, полягає в проблемі збереження влади лідируючим угрупованням і забезпечення її наступності. Проблема цю, як випливає з історичного досвіду Росії, в рамках демократичних процедур і відкритої конкурентної політики вирішити вкрай складно. Тому штучно створюється ситуація, що дозволить «виправдати» іншу модель легітимності влади.

Легендування російського демаршу було вирішено зробити на основі архаїчних і маргінальних у контексті сучасних політичних уявлень вчень новітніх російських «пророків» на зразок О. Дугіна. В їх основі – концепти геополітики міжвоєнного періоду та інші атрибути «консервативної революції» першої половини ХХ ст., що доповнюються різноманітними новітніми конспірологічними теоріями.

Російські геополітики на повному серйозі розрізняють в сучасному світі дві цивілізації: «морську» – до якої відносять США, Велику Британію та їх союзників, а також «континентальну», представниками якої є Росія, її союзники та країни, що входять у сферу геополітичних інтересів РФ.

Вторинність і неадекватність залучених схем і концептів не бентежать російське керівництво, адже йдеться не про реальний геополітичний проект, а про його імітацію. Твориться публічна міфологія одноразового використання для інформаційного супроводу/прикриття тактичних маневрів режиму.

Таким чином створюється паралельна реальність, основу якої становлять фіктивні сюжети, закорінені в колективній свідомості та психологічній реальності росіян та інших цільових аудиторій. Символічне протистояння з НАТО відіграє в цій

реальності роль параноїдального стимула, що запускає механізми колективної мобілізації та уможливає медійне управління суспільством.

Протистояння Росія – НАТО

Насправді протистояння між Росією і НАТО є яскравим прикладом симулятивного геополітичного сюжету, який сьогодні не має реального змісту, але заповнює собою комунікативний простір, деформуючи сприйняття реальності і приховуючи важливі для маніпулятора обставини. Жертвами такого приховування і деформації стають не лише мешканці РФ та залучені в російський інформаційний простір люди, але й політичні контрагенти Кремля – зокрема, західні політики, експерти, журналісти тощо.

Говорити про те, що НАТО становило військову загрозу для РФ станом на 2013 р. або в осяжному майбутньому, настільки ж безглуздо, як і сприймати Угоду про асоціацію Україна – ЄС як безповоротну втрату Росією впливу на політику «братньої» країни. Насправді навіть трирічна українсько-російська війна, щорічне дворазове скорочення зовнішньоторговельного обороту між країнами і насильницька анексія Криму не є, на думку Москви, підставою для розриву «братніх уз», як про це свідчить нинішня риторика російських медіа та політичних спікерів.

НАТО не загрожує Росії, що перебуває в рамках міжнародного права і визнає існуючий у світі розподіл ролей. Натомість НАТО є головною перешкодою для реалізації режимом Путіна реваншистської політики, що спирається на силову компоненту, передбачає дестабілізацію сусідніх держав та втручання в їхні справи. Крім того, військово-політичний блок західних демократій стає вагомим чинником впливу на внутрішню політику РФ у разі дестабілізації ситуації за сценарієм «кольорової революції». Убезпечити своє панування від найменших ризиків є головною метою Путіна і його команди, тож будь-які потенційні обмеження на застосування сили всередині країни сприймаються ними загострено. Таким чином НАТО є фактором стримування, що сприймається самим агресором як фактор небезпеки. Ця «небезпека» ускладнюється також тим, що Росія не входить до складу керівних органів НАТО (на відміну від, наприклад, ООН та ОБСЄ), а тому не має впливу на сам Альянс.

Протистояння з НАТО для політики імперського реваншу Кремля є ключем до кількох справді важливих геополітичних питань:

- гегемонії США;
- стратегічного партнерства США – ЄС;
- привабливості проекту ЄС для пострадянських країн.

На практиці символічне протистояння Росія – НАТО в геополітичній грі Путіна підпорядковане практичним завданням, що реалізуються в двох автономних сферах: у відносинах Росія – США і Росія – ЄС.

Протистояння Росія – США

Ядро нової геополітики Росії, за логікою імперського реваншу, мали б становити відносини зі Сполученими Штатами Америки. При цьому відносини Росія – США в їхній нинішній фазі так само мають значну імітаційну складову.

Логічно було би передбачити, що за ініціативою загострення відносин зі США стоїть прагнення керівництва РФ вплинути на американську політику, змінити її в бік, що був би сприятливим для реалізації російських інтересів. Але насправді такого наміру немає, як немає і такого стану американської політики, який би задовольнив Росію більше, ніж її нинішній стан (точніше, стан на 2013 р.).

Про це, зокрема, свідчать цілком відірвані від реальності сучасного світу уявлення теоретиків російського імперського реваншу (О. Дугіна, Є. Федорова, В. Карякіна, В. Коровіна та ін.). У їхніх текстах США розглядаються як демонічна сила, що прагне одноосібно правити світом та сформувати світовий уряд. При цьому наголошується на тому, що в умовах однополярного світу під зверхністю США Росії буде відведена другорядна роль, а її сфера впливу буде незначною, що за визначенням не дозволить РФ стати імперією. Тому зокрема О. Дугін декларує завдання встановлення «мультиполярного світу» та зменшення меж впливу США до «максимально малих»¹⁹⁴.

Боротьба проти однополярного світу з домінуванням США становить основу антизахідної риторики Путіна. Зокрема, у своїй Мюнхенській промові він заявляв, що «в сучасному світі однополярна модель світу не тільки неприйнятна, а й взагалі неможлива»¹⁹⁵. З цією тезою можна було би погодитися, але з уточненням, що той світовий порядок, проти якого демонстративно бореться російський лідер, існує лише в його уяві та в пропагандистських штампах російських ЗМІ.

Америка через низку внутрішніх причин та специфіки нинішнього етапу глобалізації об'єктивно звільняє простір для «багатополярності» сучасного світу, появи в ньому нових центрів притягання і варіативності політичних, економічних, культурних укладів. Її не треба до цього змушувати,

¹⁹⁴ Дугин А. Г. Евразийский реванш России. – М.: Алгоритм, 2014. – 256 с. – (Серія «Битва за Россию»).

¹⁹⁵ Выступление Владимира Путина на Мюнхенской Конференции по вопросам политики безопасности [Електронний ресурс]. – 2007. – 10 февраля. – Режим доступа: <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>

можна користуватися готовими лакунами світопорядку, заповнюючи їх чи то хаосом, чи то власною присутністю. Поява цих лакун – один з головних стимулів імперського реваншу Росії, повзучої експансії Китаю, зростання амбіцій Туреччини, повернення в геополітичну гру Ірану тощо. При цьому США є зручним об'єктом імітаційної агресії з боку нових гравців, так само як старіючий чемпіон є найбільш бажаним противником для молодого претендента.

Геополітичний спаринг із США винятково корисний для Росії з імідажевої і тактичної точок зору.

Він автоматично посилює суб'єктність і статусність РФ у міжнародній політиці, найбільшою мірою відповідає внутрішній сутності путінського режиму, а також дозволяє реалізувати власні інтереси у багатьох реально важливих для Росії питаннях.

По-перше, Росія набуває додаткової ваги у недостатньо рівноправному партнерстві з Китаєм.

По-друге, вона виступає вже не сировинним додатком до ЄС, що проходить шлях «демократичного транзиту», а перетворюється на майже рівнозначну американському впливові геополітичну або й цивілізаційну альтернативу. Принаймні, така трансформація відбувається в уявленні самих росіян та їхніх адептів у Європі.

По-третє, Росія стає партнером або й неофіційним лідером для будь-яких сил, що протиставляють себе Америці та її глобалізаційному проекту. Це дає Путіну можливість знаходити «друзів» у особі керівників Ірану, Туреччини, викликати симпатію в Латинській Америці та отримувати від усього цього практичну користь.

Насправді Путін не добивається від США якоїсь іншої політики у світі загалом і стосовно Росії зокрема, порівняно з існуючою. Йому потрібна зміна модальності американської політики щодо Росії та її керівництва. Він хоче, щоб Росію і його особисто «поважали». Тобто його цілі лежать у символічній площині і дії, яких він очікує від керівництва США, так само повинні мати символічний характер. Немає сумнівів, що це йому потрібно переважно для внутрішнього вжитку в російській і пострадянській політиці, але при цьому йому потрібні також демонстративні американські поступки для оформлення свого «виграшу» в стратегічно важливих для Росії питаннях світової політики.

Щоб мати необхідні козирі для торгу з американцями, Путін і його команда вирішили отримати певні важелі для впливу на ситуацію в США зсередини. Демократична модель управління дозволяє здійснювати таку інтервенцію, хоча й не гарантує її успіх.

Ознаки «симетричної відповіді» на американські технології дестабілізації авторитарних режимів можна побачити в деяких спробах російських спецслужб спровокувати зростання внутрішніх протиріч в американському суспільстві. Частково цей намір здійснюється за допомогою традиційних пропагандистських інструментів, відомих ще з часів СРСР (висвітлення «міграційних» ініціатив Трампа, роздування ситуації навколо расової дискримінації, підтримка маргінальних політичних та громадських груп, не виключена і підтримка терористичних атак). Але застосовуються в нинішньому гібридному арсеналі Москви і більш «креативні» підходи – наприклад, відкриття представництва організації «Незалежна Каліфорнія» в Москві, метою якої є підготовка референдуму щодо виходу штату Каліфорнія зі складу США¹⁹⁶.

Однак найбільшого резонансу набули російські кібератаки на сервери Демократичної партії США. Аналітики стверджують, що за групами кіберзлочинців стоять російські спецслужби. Звісно, РФ заперечує зв'язок із зловмисниками. Зокрема, прокремлівські ЗМІ поширювали інформацію, що сервер НКДП було зламано румунським хакером, який обіцяв викласти інформацію у *WikiLeaks*¹⁹⁷.

У відповідь США застосували нові санкції¹⁹⁸. Зокрема, 1 вересня 2016 р. Міністерство фінансів США оприлюднило доповнення до поточного списку осіб, на яких поширюються фінансові і секторальні санкції США щодо фізичних осіб, російських компаній, державних російських корпорацій та установ у зв'язку із анексією Криму РФ та її агресією на Сході України. 7 вересня того ж року Міністерство торгівлі США¹⁹⁹ опублікувало доповнення до санкційного списку, що передбачає поширення торговельних обмежень на низку російських підприємств (у т. ч. зареєстрованих за кордоном), що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність.

У свою чергу, 31 жовтня 2016 р. президент РФ В. Путін підписав закон про призупинення дії

¹⁹⁶ *Statement on the Opening of an Embassy in Moscow* [Електронний ресурс]. 2016. – 19 December. – Режим доступу : http://www.yescalifornia.org/statement_opening_embassy_in_moscow

¹⁹⁷ *Хакер-одиночка* передал украденные документы демократов в WikiLeaks [Електронний ресурс]. – 2016. – 16 июня. – Режим доступу : http://www.gazeta.ru/tech/news/2016/06/16/n_8768099.shtml

¹⁹⁸ *Эффект бумеранга*. США могут ввести новые санкции против России за хакерские атаки [Електронний ресурс]. – 2016. – 12 августа. – Режим доступу : <http://ru.tsn.ua/svit/effekt-bumeranga-ssha-mogut-vvesti-novye-sankcii-protiv-rossii-za-hakerskie-ataki-689885.html>

¹⁹⁹ *Russian Sanctions: Addition of Certain Entities to the Entity List*. [Електронний ресурс] / Bureau of Industry and Security, Commerce. – Режим доступу : <https://www.federalregister.gov/documents/2016/09/07/2016-21431/russian-sanctions-addition-of-certain-entities-to-te-entity-list>

угоди із США щодо утилізації плутонію, що використовувався з воєнною метою²⁰⁰. У тексті закону містяться умови можливого відновлення угоди, зокрема, скасування Вашингтоном «закону Магнітського», усіх санкцій щодо РФ і компенсації збитків від них, скорочення американської військової інфраструктури у країнах НАТО.

Зрозуміло, що при цьому реального конфлікту із США (завдання непоправної шкоди інтересам противника) Путін намагається не допустити. Для будь-яких своїх дій чи слів він має виправдання та пропагандистську риторичку, в дзеркалі якої Росія є жертвою непорозуміння і несправедливості існуючого світопорядку, а тому має право захищати свою позицію і свої інтереси.

Тактика геополітичного блефу та гри в «ображеного» не може приносити успіх безкінечно. Тому Кремль, готуючись до можливого президентства Клінтон, міг покладати певні сподівання на прихід до влади в Америці Трампа як непідготовленого гравця, з яким можна буде почати нову партію на більш вигідних переговірних позиціях. Розрахунок був на те, що в цій новій грі Путіну вдасться конвертувати успіхи попереднього періоду в політичний капітал, що буде зафіксований новою «джентльменською угодою» про розподіл сфер інтересів та ролей у сучасному світі. Для цього необхідно було зберігати високий рівень присутності в ключових зонах імітованого протистояння, аби завершити гру з максимальним результатом. Такими зонами є відносини з Китаєм, відносини з НАТО в Європі, відносини з Іраном, а також конфлікти в Сирії та Україні.

Однак новий президент Сполучених Штатів, як досвідчений бізнесмен, перш ніж укласти угоду з Путіним, вирішив перевірити реальні геополітичні активи свого партнера. За сукупністю даних можна було зрозуміти спекулятивний характер гри Кремля, який намагається обманом і шантажем прикрити свою реальну неспроможність вирішити бодай одну з актуальних проблем порядку денного світової політики. А деякі з цих проблем спеціально створені Путіним, щоб мати предмет для торгу.

Прикметно, що за всіма основними напрямками зовнішньої політики (у т. ч. воєнної та економічної) Трамп діє сьогодні без урахування інтересів Росії та можливого партнерства з нею. Трамп персонально зустрічається з керівником КНР. Він

²⁰⁰ *Федеральный закон от 31.10.2016 № 381-ФЗ «О приостановлении Российской Федерацией действия Соглашения между Правительством Российской Федерации и Правительством Соединенных Штатов Америки об утилизации плутония, заявленного как плутоний, не являющийся более необходимым для целей обороны, обращения с ним и сотрудничестве в этой области и протоколов к этому Соглашению» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201610310009>*

висловлює власну чітку позицію щодо відносин з Іраном, даючи зрозуміти, що посередництво Кремля йому в цьому питанні не потрібне. У Сирії дії американців стають цілковитою несподіванкою для Москви і руйнують плани майже сформованої нею «коаліції переможців» (РФ, Туреччина, Іран). Загострення ситуації навколо ядерної загрози КНДР так само позиціонує Росію або як статиста, або як неспроможного «поручителя» одіозного режиму.

Недостатньо вивченою залишається для нової американської адміністрації ситуація з Україною. Але немає сумнівів у тому, що й тут рішення буде знайдено без «підказок» із Москви.

У сфері енергетичної, промислової, фінансової політики президент Трамп також діє за власним планом, у якому інтереси Росії навіть гіпотетично не враховуються.

Останній bastion російського геополітичного впливу – це ядерна зброя. І саме наявність такого небезпечного поля для потенційного конфлікту між США та Росією змушує Білий дім поводитися з Путіним максимально обережно. Однак при цьому загальна установка – не піддаватися на шантаж і з'ясувати реальні можливості партнера – виявляється і в цій ділянці американської політики.

Сьогодні обидві країни є учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО), Договору про знищення ракет середньої та малої дальності (РСМД). Проте обидві країни намагаються обійти обмеження щодо цих договорів. Ситуація створює умови для взаємного тиску у питанні роззброєння та скорочення ядерних арсеналів. У цьому сенсі Вашингтон частіше вдається до «ядерного» важеля, періодично звинувачуючи Росію у порушенні зазначених угод.

Так США звинуватили РФ у тому, що вона таємно розгорнула крилату ракету, тим самим порушивши двосторонню угоду РСМД. Тепер же російські військові нібито мають у своєму розпорядженні два дивізіони таких ракет, які включають чотири мобільні пускові установки і великий запас ракет. Пускова установка при цьому схожа на установку для комплексів «Іскандер», які дозволені міжнародним договором. У РФ же неодноразово заявляли, що можливість виходу з договору може розглядатися як відповідь на розширення американської ПРО.

Деякі фахівці в галузі міжнародної безпеки попереджають, що крах РСМД означатиме аналогічну долю і для СНО, а значить і всієї системи ядерного нерозповсюдження.

За останні два роки США стали частіше звинувачувати РФ у порушенні договору СНО-3 (Празького

договору), згідно з яким до 5 лютого 2018 р. ядерні арсенали США і РФ повинні бути скорочені до однакового рівня. Такі звинувачення пов'язані з процедурою знищення ракетних комплексів РТ-2ПМ «Тополь», у результаті чого ряд критично важливих компонентів обладнання не розрізали, як вимагають правила, а всього лише розібрали на частини. Американські інспектори не знайшли свідчень знищення безпосередньо ракет: вони бачили тільки транспортно-пускові контейнери і самі пускові установки, які, за їхніми словами, вже виробили свій ресурс і в будь-якому випадку вже не могли використовуватися²⁰¹.

Суттєві розбіжності виникають і щодо підрахунку самих ядерних боеголовки. Так, Росія заявляє про намір розширити свій ядерний арсенал до гранично допустимого згідно з СНО-3 рівня, оскільки нібито має менше боеголовки. Одночасно запевняє, що у США їх, навпаки, більше. Вашингтон надає інші дані: за даними Держдепартаменту, на квітень 2017 р. Росія розгорнула вже 1765 боезарядів, тоді як американці за цей час скоротили свій арсенал з 1800 до 1411 одиниць. Федерація американських науковців надає іншу статистику: у Росії – 2700 стратегічних та тактичних ядерних боеголовки розгорнутих або на зберіганні, а також ще 2500 боеголовки, які очікують знищення²⁰². В США знаходиться 2300 стратегічних та близько 500 тактичних боеголовки²⁰³.

Своєрідним засобом тиску з боку Росії було підписання 3 жовтня 2016 р. президентом РФ указу²⁰⁴ про призупинення дії Угоди зі США про утилізацію збройного плутонію. Процес ліквідації мав розпочатися у 2018 р., однак РФ і раніше заявляла, що не погоджується зі способом, яким США збиралися його утилізувати. Згідно з Угодою, в США і Росії передбачалося будівництво відповідних заводів, при цьому на їх будівництво в РФ кошти надавалися США (загальна сума – до 400 млн дол. США).

²⁰¹ США звинувачують РФ у порушенні договору СНО-3 – ЗМІ [Електронний ресурс]. – 2016. – 10 червня. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/world/3695751-ssha-zvynuvachuit-rf-u-porushenni-dohovoru-sno-3-zmi>

²⁰² Arms Control and Proliferation Profile: Russia [Електронний ресурс]. – 2017. – Березень. – Режим доступу : <http://www.armscontrol.org/factsheets/russiaprofile>

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Указ Президента Российской Федерации от 03.10.2016 № 511 «О приостановлении Российской Федерацией действия Соглашения между Правительством Российской Федерации и Правительством Соединенных Штатов Америки об утилизации плутония, заявленно-го как плутоний, не являющийся более необходимым для целей обороны, обращению с ним и сотрудничеству в этой области и протоколов к этому Соглашению». Официальный интернет-портал правовой информации. ГСПИ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201610030004?index=0&rangeSize=1>

В указі зазначено, що підставою для припинення Угоди стала докорінна зміна обставин і недружні дії США. Вимогами до поновлення Угоди В. Путін назвав скорочення військової інфраструктури та чисельності контингенту військ США, розміщених на територіях країн – членів НАТО, що вступили до Альянсу після 1 вересня 2000 р., до рівня, на день набуття чинності Угоди; відмова США від недружньої політики щодо РФ, зокрема, скасування санкційної політики і компенсація збитків (завданих санкціями США і контрсанкціями РФ щодо США); надання США чіткого плану стосовно незворотної утилізації плутонію, якого стосується Угода.

Зрозуміло, що ці умови є неприйнятними для американської сторони. Тобто з боку Росії йдеться про відвертий ядерний шантаж. Відповідати на нього довелося вже новому президенту США.

Сукупність усіх даних дала підстави Д. Трампу заявити своєму російському партнеру, що для США скорочення ядерного арсеналу та засобів його доставки є невідгідним. Про це він сказав під час першої телефонної розмови з В. Путіним²⁰⁵.

Оцінюючи ситуацію у сфері ядерних озброєнь, слід також враховувати намір американців отримати перевагу в сегменті неядерних озброєнь. На думку фахівців, скласти конкуренцію США на цій ділянці Росія сьогодні не спроможна²⁰⁶.

Таким чином, усе свідчить про те, що готуючись до особистої зустрічі з Путіним, Трамп послідовно нейтралізує всі основні козири та переваги свого партнера, які той акумулював для вирішального геополітичного торгу. Тому не виключено, що вже у найближчій перспективі Путін перейде до незвичної для себе тактики у відносинах зі США – «гри на зниження».

Антиєвропейська політика РФ

Зруйнувати євроінтеграційний проект, перетворити ЄС на неіснуючий інститут, не допустити формування європейської геополітичної суб'єктності – це стратегічне, життєво важливе завдання для імперської Росії.

Цілі антиєвропейської політики

Євроінтеграційний проект є дуже серйозною перешкодою для реалізації намірів Росії, що стала на шлях відродження своєї імперської сутності.

²⁰⁵ Трамп відмовив Путіну у продовженні угоди про СНО [Електронний ресурс]. – 2017. – 10 лютого. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/02/10/7134971>

²⁰⁶ Радиоактивный попіл: чи поховать Трамп і Путін ядерне роззброєння [Електронний ресурс]. – 2017. – 04 березня. – Режим доступу : <https://apostrophe.ua/ua/article/world/2017-03-04/radioaktivnyiy-pepel-pohoronyat-li-tramp-i-putin-yadernoe-razoruzhenie/10593>

Режим Путіна не може бути ліберальним, а російська економіка, російська культура та ідентичність не можуть стати конкурентоспроможними в умовах фундаменталістського повороту та авторитарної самоізоляції. Це означає, що успішний Європейський Союз ізолюватиме путінську Росію із заходу так само, як китайська експансія ізолюватиме її зі сходу. Отже, потреба в такому транзитному утворенні зникатиме в міру того, як сучасні технології та загальна логіка глобалізації дозволить Європі та Азії вийти на пряму взаємодію.

Крім того, європейська альтернатива неминує руйнуватиме будь-які союзи, нав'язані Путіним своїм пострадянським васалам, а також підточуватиме його режим із середини, оскільки пропонуватиме самим росіянам ті цінності, від яких вони відмовилися на користь консолідації режиму, – цінності свободи і розвитку.

Інакше кажучи, успіх ЄС неминує маргіналізує Росію і зводить нанівець шанси на успіх її власного інтеграційного проекту на теренах колишнього СРСР. Тому стійкої моделі рівноправного партнерства ЄС і умовного «Російського союзу» не може бути в принципі. Нинішня фаза гострого протистояння, що почалася після Вільнюського саміту ЄС 2013 р., може привести сторони до таких проміжних варіантів стабілізації відносин:

а) протистояння із сірою зоною нестабільності посередині між Росією та Заходом (в яку потрапляють, з одного боку, Україна, Молдова, Грузія, що виявляють значні проєвропейські інтенції, а з іншого – країни Центральної Європи, Балтії та Західних Балкан, що зазнаватимуть дестабілізаційного впливу РФ);

б) руйнування одного із суб'єктів протистояння (розпад ЄС або відмова Москви від експансії в західному напрямку);

в) підпорядкування одного суб'єкта іншому (легалізація Росії як сировинного і логістичного додатка до економіки ЄС чи визнання Європою геополітичного лідерства Путіна).

Зрозуміло, що програшні сценарії не залишають шансів Путіну і його команді на збереження влади в Москві. А варіант консервації стану пасивного протистояння, який на практиці реалізовується впродовж 2014–2017 рр., не може бути тривалим та призведе до значного навантаження на всі системи життєзабезпечення режиму (практичним вираженням цього тиску є «санкції», але насправді йдеться про ширший комплекс чинників взаємного дистанціювання та нейтралізації дій противника).

Для Москви нинішній стан є більш загрозливим, ніж для об'єднаної Європи, тому Путін намагається за всяку ціну вийти з наявного «клінчу»,

задіюючи одночасно і позитивну, і негативну мотивацію противника. З одного боку, Кремль намагається позбутися образу ворога Європи, висувуючи привабливі гасла та прожекти (ідеї «Європи від Лісабона до Владивостока», «нової системи європейської безпеки», «кооперації між ЄС і ЄАЕС»). А з іншого – дуже гостро реагує на будь-яке просування інтеграційних процесів на «свою» територію (приклад – перешкоджання реалізації Угоди про асоціацію Україна – ЄС та розширеній угоди про зону вільної торгівлі).

Розрахунок Путін робить на те, що ці маскувальні дії і тактичні кроки дозволять йому виграти час, необхідний для зруйнування ЄС із середини.

Засоби антиєвропейської політики

Сценарій руйнування ЄС має кілька складових.

1. Руйнування цінностей ЄС: свободи, прав людини, культурного багатоманіття, європейської солідарності. Цінності вульгаризуються (гомосексуальні конотації), дискредитуються співставленням із кризовою дійсністю (боргова криза в Греції), їм протиставляється фундаменталізм та радикалізм у всіх можливих проявах (расизм, релігійний фанатизм, націоналізм, лівацький соціалізм, цензура, уніфікація та дискримінація).

2. Утвердження національного егоїзму та відмова від ліберально-демократичної моделі (посилення правих націоналістичних сил у багатьох країнах ЄС, авторитарні тенденції в Угорщині, Польщі, популістичні тенденції в політичному житті Греції, Італії тощо).

3. Демонстрація неспроможності ЄС зберігати цілісність та послідовність своєї політики (Брексіт, референдум у Нідерландах щодо Угоди про асоціацію з Україною).

4. Безпекові загрози та руйнування усталеного способу життя європейців (терористичні атаки, міграційна криза, провокування недовіри і ненависті в європейських суспільствах засобами масмедіа).

5. Створення «кільця конфліктів» навколо Європи, що посилює відчуття незахищеності та вразливості спільного європейського дому (збройні конфлікти в Сирії, Україні, воєнні провокації в Балтійському регіоні, дестабілізація балканського регіону).

6. Економічні негаразди та їхній зв'язок з санкціями проти Росії.

З огляду на неспроможність запропонувати конкурентні політичні проекти європейським державам та стати центром політичного тяжіння Росія йде шляхом агресивного переформатування європейського міжнародного порядку.

Одним з інституційних інструментів (у російських джерелах – «організаційна зброя») російської агресії проти Заходу та його моделі світоустрою є руйнування системи міжнародного права – створення великої кількості прецедентів недієвості цієї системи, поширення сумнівів у держав щодо її ефективності та провокування відчуття потреби встановлення нових правил міжнародного порядку.

Слід зауважити, що з боку Кремля були спроби внести зміни в систему міжнародного права в Європі та закріпити таким чином свій регіональний вплив. Протягом нульових років XXI століття ревізійні прагнення Росії змінити геополітичний баланс на Європейському континенті просувалися через ініціативи щодо зміни договірної бази сфери безпекового співробітництва. У двох останніх концепціях зовнішньої політики РФ від 2008 р. та 2013 р. визначення головної мети російської зовнішньої політики на європейському напрямку залишається незмінним – «створення по-справжньому відкритої, демократичної системи загальноєвропейської колективної безпеки», що має реалізуватися через «переведення в юридично обов'язкову форму політичних декларацій про неділимість безпеки незалежно від членства держав у будь-яких військово-політичних союзах».

Росія також виступає за досягнення «повної єдності Європи, без ліній поділу, шляхом забезпечення рівноправної взаємодії Росії, ЄС та США». Фактично, РФ ставила за мету отримати можливість впливати на рішення європейських країн та ЄС, зокрема в політико-безпековому сегменті.

Не маючи можливості впливати на рішення НАТО та на безпекову політику держав – членів ЄС, Росія прагнула набути таких прав через підписання нових юридично зобов'язуючих міжнародних договорів, зокрема, через реформування ОБСЄ з наданням цій організації юридичної правосуб'єктності. У січні 2004 р. РФ запропонувала сформувати єдиний загальноєвропейський простір безпеки на основі ОБСЄ, а у 2008 р. започаткувала ініціативи зі створення юридично обов'язкового Договору з європейської безпеки (ДЄБ). Водночас держави – члени ЄС і НАТО не вбачали необхідності у переформатуванні основ і механізмів європейської безпеки таким чином, як це пропонувалося проектом ДЄБ. Відповідно до їх позиції, механізми європейської безпеки (насамперед НАТО) цілком задовольняли потреби європейських країн.

Таким чином, спроби Росії утвердити свій регіональний вплив шляхом внесення змін у систему міжнародних норм, які регулюють відносини між державами на Європейському континенті, зазнали невдачі. Однак це не зупинило російську верхівку у ревізійніських намірах, оскільки міжнародне право фактично не має механізмів примусу щодо світових потуг.

Натомість в 2014–2015 рр. відбулися кардинальні зміни у підходах російських правників до тлумачення основоположних норм та принципів міжнародного права, порівняно з попереднім періодом. Згідно з висновками професора міжнародного права О. Задорожного, «ідеться не просто про неспівпадіння точок зору, а про повне заперечення попередніх підходів, що особливо яскраво проявляється на прикладі норм, що стосуються територіальної цілісності, непорушності кордонів, рівноправ'я та самовизначення народів»²⁰⁷.

При цьому вище політичне керівництво Росії відверто говорить про пріоритетність двосторонніх відносин з європейськими державами на противагу відносинам з Європейським Союзом як цілісним утворенням. Це цілком логічно, зважаючи на те, що навіть більш розвинені європейські держави не зможуть ефективно протистояти російському впливу та відстоювати національні інтереси поодиночки. Тому найбільш комфортним середовищем для просування власного впливу в Європі Росія вважає щось на зразок Віденської системи міжнародних відносин, або Європейського концерту держав XIX ст., коли мир в Європі забезпечувався балансом інтересів великих європейських держав.

Оскільки європейські держави обстоюють свої економічні та безпекові інтереси через ефективні колективні системи – Європейський Союз та НАТО, Росія ставить за мету руйнацію європейської та євроатлантичної єдності. Єдиним можливим шляхом досягнення цього можуть стати деструктивні антиєвропейські та антинаївські дії самих членів цих об'єднань. Ця мета досить складна, але, вочевидь, цілком досяжна – через прихід до влади у європейських країнах радикальних сил анти-ЄСівського та антиамериканського спрямування.

За даними розвідки США, Росію підозрюють у втручанні до перебігу референдуму у Нідерландах, яким було заблоковано ратифікацію угоди про Асоціацію з Україною, та у активній пропаганді серед високопосадовців Австрії, а також впливу на референдум по виходу Великої Британії з ЄС. Хоча експерти зазначають, що Брексіт негативно позначиться і на російській економіці – темп падіння ВВП додатково збільшиться на 1–1,2 %, а падіння ціни акцій російських компаній на міжнародних фінансових біржах – на 5,0–10,0 %, пропагандистський ефект з метою руйнування єдності ЄС для російського керівництва більш значущий, аніж ці втрати.

Одним з елементів російської політики щодо країн ЄС є підтримка політичних як лівих, так і правих

²⁰⁷ Задорожний А. В. Российская доктрина международного права после аннексии Крыма : монография / Укр. асоц. междунар. права; Киев. нац. ун-та им. Тараса Шевченка, Ин-т междунар. отношений. – К. : К. И. С., 2015. – 144 с. – С. 107.

радикальних сил, фінансування їхніх передвиборчих кампаній та сприяння виникненню відповідних зовнішніх умов для зростання популярності цих партій. Серед популярних праворадикальних партій у країнах ЄС проросійські симпатії не приховують «Альтернатива для Німеччини», «Партія свободи» (Австрія), «Золотий світанок» (Греція), «Йоббік» (Угорщина), «Національний фронт» (Франція), «Північна ліга» (Італія), Партія незалежності Сполученого Королівства (*UKIP*), «*Vlaams Belang*» (Бельгія). Серед крайньо-лівих найбільш проросійськими партіями є Прогресивна партія робочого народу (*AKEL*, Кіпр), «Ліві» (Німеччина), Комуністична партія Богемії і Моравії (Чехія), «Подemos» (Іспанія), «СИРІЦА» (Греція). Також до проросійського табору належать «П'ять зірок» (Італія) та Партія «Людський щит» (Хорватія)²⁰⁸.

Підтримка проросійських питань є спільною рисою для європейських політичних партій, які однаково голосують в Європейському Парламенті з питань, пов'язаних з Україною, правами людини в Росії, з угодами про асоціацію ЄС з Україною, Грузією, Молдовою. Голландська «Партія свободи» (*PVV*) є лідером з голосування за «проросійські» питання в порядку денному ЄП, активно підтримують проросійську позицію також Партія незалежності Сполученого Королівства (*UKIP*), шведські «Демократи», італійська «Північна ліга», французький «Народний фронт», іспанська «Подemos», грецька «СИРІЦА» та німецькі «Ліві». Всі ці партії демонструють євроскептичні погляди та за винятком «СИРІЦА» і голландської «Партії свободи» голосували проти санкцій ЄС щодо Росії²⁰⁹.

Таким чином, підтримуючи праворадикальні та ліворадикальні євроскептичні політичні сили, Кремль може здійснювати непрямий вплив на політичні процеси в європейських країнах та ЄС загалом. За умови присутності у керівництвах європейських країн критичної маси політиків з політичними програмами, що передбачатимуть відхід від процесу європейської інтеграції та ставитимуть під сумнів доцільність існування НАТО, Росія отримує сприятливі умови для досягнення регіонального домінування в Центрально-Східній Європі та Балтиці в короткостроковій перспективі та для отримання успіху у справі підризу єдності Заходу в більш віддаленій перспективі.

Окрім надання інформаційної та фінансової підтримки своїм європейським політичним партнерам, Росія сприяє також зростанню в суспільствах європейських країн невдоволення політикою національних урядів, тривоги та недовіри до спроможності державних органів захистити власне

населення. Інструментом досягнення зазначених цілей стала насамперед міграційна криза в ЄС, спричинена бомбардуванням Росією цивільних об'єктів в Сирії.

Таким чином, Росія здійснює вплив на західного виборця через підрив довіри до конституційних органів влади і, відповідно, до політичної системи держави.

Іншою небезпечною стороною російської політики із дестабілізації Європи є політика розпалювання недовіри та напруження у двосторонніх відносинах між країнами-сусідами в Європі. Засобами у цій політиці слугують провокативна діяльність націоналістичних радикальних організацій, спрямована на розпалювання міжнародної ворожечі: агресивні демонстрації з використанням мови ненависті, руйнування важливих об'єктів історичної пам'яті сусідів на територіях інших країн, здійснення провокацій та терористичних акцій щодо об'єктів іншої держави на іноземній території. Сьогодні таку діяльність, і досить успішну, російські спецслужби розгорнули переважно в просторі українсько-польських відносин²¹⁰ та в регіоні Західних Балкан з метою сповільнити євроінтеграційний та євроатлантичний поступ цих держав.

Крім бомбардування Сирії, прикладами провокування нестабільності в ЄС можна вважати низку терористичних актів або їх імітації (Прага, 2016 р.), що стимулювало зростання тривоги в суспільстві та недовіри до спроможності державних органів захистити власне населення.

Потужним елементом підкріплення такої російської стратегії щодо європейських країн є інформаційна політика Росії, пропаганда та дезінформація, яку вона здійснює. Об'єктом такого впливу є все населення країн ЄС, оскільки поширення потрібної інформації відбувається як через загальноєвропейські, так і через національні медіа. Росія демонструє неабияку зацікавленість у розширенні своєї медійної присутності в західному інформаційному просторі²¹¹. Для цього купуються або цілі медіа, або час та канали мовлення. У таких російських медіа, як *RT*, *Sputnik* та інших,

²¹⁰ *Антипольські* провокації на Львівщині організували російські спецслужби [Електронний ресурс] / СБУ. – Режим доступу : // http://press-centr.com/ua/news/23914_Antipolski-provokatsi-na-Lvivshchini-orhanizovovali-rosiyski-spetsluzhbi---SBU

²¹¹ *Smoleňová Ivana*. The pro-Russian disinformation campaign in The Czech Republic and Slovakia. Types of media spreading pro-Russian propaganda, their characteristics and frequently used narratives [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pssi.cz/download/docs/253_is-pro-russian-campaign.pdf; *Foxall Andrew*. The Kremlin's Sleight of Hand: Russia's Soft Power Offensive in the UK [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.stopfake.org/en/the-kremlin-s-sleight-of-hand-russia-s-soft-power-offensive-in-the-uk/>

²⁰⁸ *Wesslau Fredrik*. Putin's friends in Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ecfr.eu/article/commentary_putins_friends_in_europe7153

²⁰⁹ Там само.

що мають російських власників, дуже розвинене мовлення англійською, німецькою, іспанською, французькою та арабською мовами, вони розповсюджують або неправдиву, або перекручену інформацію. В соціальних мережах та на інформаційних порталах працюють мережі так званих «тролів», які різними методами просувають проросійську позицію.

Особливо сприйнятливою аудиторією зазвичай є російськомовна меншина або нащадки російських чи радянських мігрантів. В окремих випадках ця категорія європейських громадян може активно використовуватись у рамках політичних або соціальних провокацій, так як це відбулося в загальновідомому випадку з дівчинкою Лізою в Німеччині («*Lisa case*»²¹²), однак, зазвичай російська діаспора в європейських країнах використовується для поширення російського культурного та політичного впливу²¹³. Потужними інструментами у цій сфері стають створені та фінансовані Кремлем «діаспорні асоціації» та організації на підтримку слов'янської єдності²¹⁴. Помітну роль у створенні мережі власних організацій починає відігравати також Російська православна церква²¹⁵.

Широко використовуються проросійськими силами також популярні європейські ЗМІ, насамперед італійська та французька преса. Наприклад, популярне італійське видання *La Stampa* опублікувала частину виступу президента РФ Володимира Путіна на Валдайському форумі (26–27 жовтня 2016 р.) під назвою «Час довіряти Росії, спільний фронт проти терору»²¹⁶.

Дедалі більше видань періодично публікують статті та огляди, де Росію та президента Путін зображено у позитивному ключі. Через засоби масової інформації та соцмережі Москва поширює, зокрема, думку про те, що громадяни країн ЄС більш

лояльні до Росії, а русофобські настрої та політику розповсюджують чинні уряди цих країн «усупереч потребам і прагненням своїх громадян».

Американський аналітичний центр *Pew* оприлюднив дослідження громадської думки щодо найбільших загроз для ЄС²¹⁷. Так, лише 30 % опитаних вважають напружені відносини з РФ серйозною загрозою для Європи, тоді як кожні 7 із 10 громадян ЄС вважають найбільшою загрозою Ісламську державу та діяльність ісламських терористів. До половини опитаних вважають основною загрозою зміну клімату, економічну нестабільність та електронну злочинність.

Погляд на Росію та її політику в Європі залежить від дистанції, з якої європейці оцінюють російську загрозу. Так, більшість респондентів у Польщі визнали сучасну політику РФ загрозою для ЄС. Натомість мешканці країн Західної та Південної Європи, що не мають спільних кордонів з РФ, не вважають її небезпечною.

Сильний деструктивний інформаційний та пропагандистський вплив Росія здійснює через європейські наукові та інтелектуальні кола. Залучення європейських інтелектуалів до адвокації проросійської позиції відбувається різними шляхами, але переважно через їхню участь у роботі афілійованих до Росії аналітичних центрів та інститутів. Наприклад, у Німеччині наприкінці 2016 р. відкрився Дослідницький інститут «Діалог цивілізацій» Дмитра Якуніна, який залучив до роботи низку прокремлівських експертів²¹⁸. Потужні позиції Москва має серед французького інтелектуального середовища, переважно завдяки прихильності французів до російського культурного спадку, та у Великій Британії.

Деякі проросійські *think tanks* діють одночасно в декількох країнах. Так, російський Інститут демократії та співробітництва (ІДС) хоч і знаходиться у Франції, проте співпрацює одночасно з інтелектуалами Британії та Франції, зокрема з Джоном Лафландом, який є керівником дослідницьких проєктів в ІДС, хоча відомий насамперед як британський науковець. Російські наративи у Великій Британії потужно просувають Россотрудничество та культурний інститут «Дім Пушкіна».

²¹² *The Hybrid War: Russia's Propaganda Campaign Against Germany* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spiegel.de/international/europe/putin-wages-hybrid-war-on-germany-and-west-a-1075483.html>

²¹³ *Participants of the third Russkiy Mir Assembly discussed important issues confronted by the Russian diaspora* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russkiymir.ru/en/news/135443/>

²¹⁴ *Russian Center opens in Berlin* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russkiymir.ru/en/news/188890/>

²¹⁵ *Lutsevych Orysia. Agents of the Russian World Proxy Groups in the Contested Neighbourhood* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-04-14-agents-russian-world-lutsevych.pdf>

²¹⁶ *Putin: «È il tempo di fidarsi della Russia, fronte comune contro il terrore»* [Електронний ресурс]. – 2016. – 27 November. – Режим доступу : <http://www.lastampa.it/2016/11/27/cultura/opinioni/editoriali/il-tempo-di-fidarsi-della-russia-fronte-comune-contro-il-terrore-KxnZkA38RMHFNSiG1V1tYN/pagina.html>

²¹⁷ *Stokes B., Wike R., Poushter J. Europeans Face the World Divided. Many question national influence and obligations to allies, but share desire for greater EU role in global affairs* [Електронний ресурс] / Pew Research Center. – 2016. – Режим доступу : <http://www.pewglobal.org/files/2016/06/Pew-Research-Center-EPW-Report-FINAL-June-13-2016.pdf>

²¹⁸ *The Kremlin Trojan Horses. Russian Influence in France, Germany, and the United Kingdom* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/The_Kremlins_Trojan_Horses_web_0228_third-edition.pdf

Саме через лояльних до Росії або спонсорованих інтелектуалів відбувається легітимація російського бачення дискурсу міжнародних відносин в Європі, нівеляція цінності європейської єдності та популяризація антиамериканських настроїв. Останнє дуже важливе для успіху політики Кремля, оскільки саме США є головним контрибутором безпеки в рамках НАТО, а присутність американських військових сил в Європі – гарантією стримування російської військової агресії. Тому Росія неодноразово заявляла про те, що питання двосторонніх відносин або регіональні суперечки мають вирішуватись без втручання позарегіональних гравців.

Зростає й економічна складова російської присутності в Європі. Її специфіка полягає в тому, що часто йдеться про тіншові операції та відмивання коштів, нелегально виведених з Росії привілейованою елітою путінського режиму. Ці кошти вкладаються в нерухомість, банківську сферу, індустрію розваг, але разом із тим і корумпують політичні еліти окремих країн. Експерти наголошують щодо суттєвого впливу російських капіталів на фінансове становище Австрії, Чехії, Угорщини, Чорногорії. Традиційно привертають увагу російських олігархів такі країни, як Кіпр, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако. Значною є російська присутність у фінансовій столиці Європи – Лондонському Сіті.

Проникнення Росії в серцевину європейських економік відбулося у тому числі завдяки розбудові монополізованої системи газопостачання. Щоправда, нові документи ЄС (Третій енергопакет) покликані зменшити залежність європейських споживачів від «Газпрому», а розвиток нових технологій видобування та інфраструктури (у т. ч. будівництво LNG-терміналів) має нівелювати можливість Кремля шантажувати своїх партнерів «газовою зброєю». Однак взаємне проникнення європейського і російського бізнесу може виявитися досить вагомим мотиваційним чинником для європейських еліт, і не в останню чергу тому, що бізнес з росіянами часто робиться на позаконкурентній основі, а тому гарантує високу дохідність.

Європейська протидія російській агресії

Реагування ЄС на загрози російського впливу є вочевидь недостатнім і демонструє нерозуміння природи російської агресії та її цілей.

Водночас, перед новим безпековим викликом, Об'єднана Європа намагається підвищити ефективність власних інститутів. Так, 28–29 червня 2016 р. було представлено нову Глобальну стратегію ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки²¹⁹. Під час її презентації верховний представник ЄС із

²¹⁹ A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу : http://eeas.europa.eu/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf

закордонних справ та політики безпеки Ф. Могеріні заявила, що мета та існування самого ЄС ставиться під сумнів²²⁰. Порушення Росією міжнародного права і дестабілізація України на тлі тривалих конфліктів у Чорноморському регіоні стали викликом самій суті європейської безпеки. Крім того, в документі зазначається, що для ЄС Росія є стратегічним викликом. Стратегія передбачає об'єднання зусиль усіх країн ЄС у протидії загрозам, а також проведення єдиної зовнішньої та безпекової політики, в тому числі стосовно відносин з РФ.

16 вересня того ж року у м. Братислава відбувся неформальний саміт країн – членів ЄС, на якому було представлено франко-німецький план щодо нової оборонної політики ЄС. Він включає в себе: 1) створення постійно діючого європейського генерального штабу; 2) створення європейського оборонного фонду з популяризації досліджень та інновацій; 3) прискорення і вдосконалення підготовки військових контингентів чисельністю по 1500 осіб, які на ротацийній основі могли б дислокуватися на територіях держав – членів ЄС і бути мобілізовані в термін до 15 днів²²¹.

10 жовтня 2016 р. Комітет Європарламенту із закордонних справ погодив ініціативу польського депутата Анни Фотиги щодо зміцнення Оперативної групи зі стратегічних комунікацій на Сході (*East StratCom Task Force*)²²². Запропоновано поширити її повноваження на інформаційні акції довкола ІДІА, Аль-Каїди та інших мусульманських терористичних груп. Насамперед йдеться про опонування російським інформаційним агентствам і телеканалам, орієнтованим на західну аудиторію (телеканалу *Russia Today*, агентствам *Sputnik* і «РІА Новості»), а також пропагандистським кампаніям фонду «Русский мир» і Російської православної церкви.

На додаток до цього 23 листопада 2016 р. Європарламент ухвалив документ «Стратегічні комунікації ЄС як протидія пропаганді третіх сторін»²²³,

²²⁰ Могеріні направила нову глобальну стратегію для членів ЄС [Електронний ресурс]. – 2016. – 26 июня. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/world/11406682-mogerini_napravila_novuyu_globalnuyu_strategiyu_dlya_chlenov_es.htm

²²¹ Саміт в Братиславі. Разброд в ЕС, военные планы Берлина и Парижа [Електронний ресурс]. – 2016. – 18 сентября. – Режим доступу : <http://nk.org.ua/geopolitika/sammit-v-bratislave-razbrod-v-es-voennyie-planyi-berlina-i-parija-71265>

²²² Be aware of Russian and ISIS propaganda, warn foreign affairs MEPs (10.10.2016) [Електронний ресурс]. – 2016. – 10 October. – Режим доступу : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=IM-PRESS&reference=20161010I PR46530>

²²³ MEPs sound alarm on anti-EU propaganda from Russia and Islamist terrorist groups [Електронний ресурс]. – 2016. – 23 November/ – Режим доступу : <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20161118IPR51718/meps-sound-alarm-on-anti-eu-propaganda-from-russia-and-islamist-terrorist-groups>

визначивши основними інформаційними джерелами загроз з боку РФ: телеканал *Russia Today*, фонд «Русский мир», агентство *Sputnik* і підвідомче російському МЗС федеральне агентство «Россотрудничество». Резолюція визнає російську пропаганду частиною гібридної війни, яка спрямована на спотворення правди, поширення ворожечі всередині ЄС та запобігання його згуртованості, а також на дискредитацію євроатлантичних партнерів²²⁴.

Ефективна протидія російській агресії нагтовхується на низку перешкод світоглядного, нормативного та інституційного характеру. Зокрема, такою перешкодою є низька дієвість норм міжнародного права та характер діяльності міжнародних безпекових організацій. Росія систематично та практично без наслідків для себе порушувала та порушує практично всі принципи та зобов'язання, які лежать в основі ОБСЄ, та не дотримується рішень ПАРЄ, зберігаючи при цьому всі можливості впливу на роботу ОБСЄ та (до 2015 р.) Ради Європи з її Парламентською асамблеєю.

Єдиним інструментом впливу міжнародної спільноти є дії держав стосовно держави-порушника – санкції, ембарго тощо. Для високої дієвості таких заходів потрібні політична воля і одностайність. Враховуючи демократію та плюралізм, притаманні західним державам, навіть такі рішення, як введення санкцій проти третьої держави, є предметом обговорення у внутрішньополітичному полі. І це створює додаткові ризики, пов'язані зі сприйняттям дій Росії західним суспільством, на що й спрямовані великі зусилля інформаційно-пропагандистської машини Кремля.

Контроль над пострадянським простором

Прагнення розширити свій вплив на пострадянський простір виникло у російського керівництва відразу ж після вирішення головних внутрішніх проблем. Економічна і військово-політична інтеграція, запропонована Москвою країнам СНД уже на початку 2000-х років, була підкріплена різними стимулами – від економічних вигод до відвертого політичного шантажу. «Кольорові» революції в Киргизстані, Грузії та Україні були сприйняті Путіним і його командою як оголошення війни і прикра перешкода на шляху відновлення імперії.

²²⁴ У резолюції стверджується, що Москва фінансує політичні партії та інші організації в рамках ЄС, у т. ч. крайні праві та популістські об'єднання, а контакти з європейськими політиками застосовуються не стільки для діалогу, скільки для пропаганди.

Методи встановлення контролю над пострадянським простором

Повторна колонізація пострадянського простору здійснюється Москвою послідовно і комплексно. Її основними складовими є:

- 1) збереження залежності економік пострадянських республік від сировини, виробничих зв'язків та ринків РФ;
- 2) посилення корупційної залежності місцевих еліт від тіньових схем та розподілу надприбутків від діяльності російських монополій (зокрема енергетичних);
- 3) проникнення російського фінансового капіталу та бізнесу в національні економіки;
- 4) підтримка лояльних до Москви політичних сил та лідерів, надання їм ресурсної допомоги та формування сприятливих обставин для їх приходу/збереження при владі;
- 5) використання російської мови, спільних елементів культури (радянської спадщини) та історичної пам'яті для збереження єдиного гуманітарного простору;
- 6) дискредитація альтернативних до проросійських сил і орієнтацій у пострадянських суспільствах, навішування ярликів «націоналізму», «фашизму», апеляція до мотивів «братерства», «спільної долі» та використання негативних конотацій «зради», «безпам'ятства» тощо;
- 7) намагання утвердити сприйняття зовнішніх партнерів, особливо Заходу, як ворожих, підступних сил, що мають на меті завдання шкоди, «підкорення» або й знищення пострадянських народів;
- 8) масштабна присутність російських культурних індустрій, медіа, церковних організацій у публічному просторі відповідних країн;
- 9) концепція захисту «співвітчизників» і «російськомовного населення» для втручання у внутрішні справи сусідніх країн та реалізації інтересів РФ;
- 10) створення кризових ситуацій, інспірування конфліктів, сепаратизму, а згодом «посередництва», «гарантування», розміщення збройних контингентів та інша військова присутність з метою посилення безпекової залежності від РФ;
- 11) намагання контролювати національні сили структури, спецслужби, військово-середовище через формування горизонтальних зв'язків з російськими аналогами, різноманітні спільні програми, «обмін досвідом», а також активна агентурна робота на територіях «братніх» країн;

12) інституційне оформлення зони власного домінування (СНД, ЄАЕС, ОДКБ).

Очевидно, що стримуючим чинником для ревізійної політики Росії щодо країн Балтії є приналежність Естонії, Литви та Латвії до Північноатлантичного альянсу та ЄС. Тому щодо цих держав, як і щодо інших країн Європейського Союзу, Росія обмежується використанням інструментів внутрішньої дестабілізації: економічного, інформаційного впливу, присутності російськомовних меншин тощо. З іншого боку, саме Естонія стала першою жертвою, стосовно якої Росією були апробовані деякі нові механізми сучасної гібридної війни (акція «Бронзова ніч» 2007 р.).

Щодо інших країн «пострадянського простору» використовується інша стратегія дій, основна мета якої – збереження їх у зоні російського домінування.

Ідеологічне забезпечення реінтеграційних зусиль РФ зазнало певної еволюції. В його основі лежить спільний для пострадянських суспільств досвід перебування у складі СРСР. Тому з пропагандистською метою з радянської спадщини виокремлюються найбільш переконливі елементи, що мають позитивні конотації та необхідний мобілізаційний потенціал.

Найбільш дієвим інструментом у цьому сенсі виявився наратив «Великої Перемоги», який найбільшою мірою відповідав цілям імперського реваншизму через: а) свою мілітаристську сутність, б) контраст із «поразкою» в холодній війні; в) можливість апелювати до солідарності народів колишнього СРСР; г) наявність готової ритуально-символічної атрибутики, включно з іще живими ветеранами. При цьому, оскільки справжніх учасників бойових дій 1941–1945 рр. з кожним роком стає дедалі менше, російські пропагандисти не гребують залученням для проведення відповідних урочистих заходів «ряжених ветеранів». Дуже ефективною (з міжнародним розмахом) виявилася акція «Бессмертный полк».

Куль «Перемоги» був активно взятий на озброєння російською пропагандистською машиною. Десятки і сотні художніх фільмів і серіалів, постійна присутність теми Великої Вітчизняної війни в масмедійному дискурсі, запровадження атрибутів культу у вигляді «георгіївських стрічок», костюмовані реконструкції, байкерські мотопробіги. Ці новітні ритуали, а також стихійні святкування російськими туристами 9 Травня на курортах Єгипту, Туреччини тощо створили фактично нову ідентичність росіян, відкрити для інтеграції всіх пострадянських людей.

І лише використання відповідних символів у реальній гібридній війні РФ проти України створило негативний асоціативний зв'язок, коли «георгіївська стрічка» почала ідентифікуватися з російською агресією та імперською амбіцією.

Значно меншою мотиваційною силою володів інший ідеологічний конструкт російської експансії – концепт «русского мира». Первісно він був висунутий саме з реінтеграційною метою і покликаний був надати смисл і легітимність об'єднавчим ініціативам Москви.

У програмі «Слово пастиря» в 2014 р. Патріарх РПЦ Кирил зауважив: «Якщо говорити про цивілізацію, то Росія належить до цивілізації більш широкої, ніж Російська Федерація. Цю цивілізацію ми називаємо «Русским миром». «Русский мир» – це не світ Російської Федерації, це не світ Російської імперії. «Русский мир» – від київської купелі хрещення. «Русский мир» – це і є цивілізація, до якої належать люди, які сьогодні називають себе різними іменами – і росіяни, і українці, і білоруси. До цього світу можуть належати люди, які взагалі не відносяться до слов'янського світу, але які сприйняли культурну та духовну складову цього світу як свою власну»²²⁵.

Проте й концепція «русского мира» виявилася недостатньо універсальною та надто архаїчною для того, щоби відповідати актуальним політичним цілям російського керівництва.

По-перше, за чверть століття пострадянські країни пройшли серйозний шлях національного будівництва, виросло ціле покоління людей, які не пам'ятали, або взагалі не мали відношення до Радянського Союзу, проте усвідомлюють себе громадянами власної держави. Були сформовані національні еліти, готові захищати власні інтереси та владу й чинити спротив російській експансії.

По-друге, хоча простір «спільного» начебто і виводився за межі питомо російської ідентичності, все ж таки саме православ'я, християнство та слов'янство сприймалися як основні фактори об'єднання. Це накладало певні обмеження на концепцію «русского мира», яка не могла бути застосована в контексті російської політики в Центральній Азії, на Кавказі, та викликала значні проблеми в спробах реінтегрувати Молдову і навіть Україну. Поступово риторика «русского мира» в реалізації зовнішньополітичних завдань Путіна відійшла на другий план. Її остання модифікація у вигляді проекту «Новоросії» вийшла надто вже скандальною і була свідомо віддана Кремлем у користування політичним маргіналам.

Більш адекватною політичним цілям і реальному потенціалу РФ стала євразійська концепція, заснована на геополітичному розумінні місії Росії як політичної, культурної, економічної сили, що на великому просторі Євразії об'єднує різні народи,

²²⁵ Святейший Патріарх Кирилл: Русский мир – особая цивилизация, которую необходимо сберечь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>

із різним віросповіданням та, начебто, забезпечує і гарантує їм мир, стабільність, захист та розвиток їх самобутності. Втім, ця концепція має раціональний характер, вона не передбачає емоційне переживання факту «євразійської ідентичності» і може мотивувати переважно імперську еліту, але не маси. До того ж, євразійська ідея є надто абстрактною, щоб до неї можна було апелювати у кризових чи конфліктних ситуаціях.

Тим не менше, незважаючи на сумнівний характер і низьку дієвість ідеологічних обґрунтувань, російська реінтеграційна стратегія принесла в часи правління Путіна досить вагомий результат.

Нинішній етап її реалізації має свої особливості. Він, вочевидь, пов'язаний з більш жорсткою лінією на підпорядкування пострадянських режимів волі Кремля та можливістю застосувати проти них силовий компонент політики. Відповідна настанова була сформована за підсумками інтервенції в Грузію та апробованими під час цієї операції методами військово-тактичного, інформаційно-пропагандистського та дипломатичного характеру. Ймовірно, відповідні підсумки та рішення були сформульовані на закритому засіданні Державної ради й Ради безпеки РФ 25 грудня 2008 р., на якому обговорювалися питання стратегії РФ щодо країн СНД.

У сучасній геополітичній ситуації Російська Федерація отримала шанс стати одним із полюсів впливу, змінивши на свою користь стан багатопольярного світу, формування якого відбулося протягом останніх років минулого століття практично без її участі. Для досягнення цієї мети, на думку російського керівництва, перш за все необхідно зайняти достойне місце «відповідальної країни» в «історично визначених» для неї регіонах, тобто підпорядкувати собі країни «пострадянського макрорегіону», як сфери її «відповідальності» та «життєвих інтересів».

Реінтеграційні ініціативи Москви

Своїх цілей РФ досягає різними шляхами. Один із них – це створення інтеграційних об'єднань.

Перші проекти об'єднань, за інерцією, були зорієнтовані на **відтворення тією чи іншою мірою Радянського Союзу** і мали більше політичний характер. Саме у домінуванні політичної складової цих інтеграційних проектів крилася причина їх неефективності.

Спочатку це був не дуже вдалий проект СНД, який існує досі, має свої організаційні та керуючі структури на чолі із Радою глав держав-учасниць (усього 84 органи, з яких 69 – структури галузевого співробітництва). Але на сьогодні СНД видається досить неефективною структурою і сприймається скоріше як пострадянський історичний атавізм.

У 1997 р. (на основі Співтовариства Росії та Білорусії) була створена Союзна держава Росії та Білорусі (за ініціативою О. Лукашенка). Але й цей політичний проект виявився скоріше джерелом постійних конфліктів, а заявлені цілі фактично не були досягнуті.

Згодом Росія сконцентрувалася на реалізації більш практичних **проектів економічної інтеграції** (не відмовляючись, звісно, від прагнення політичного домінування).

Спочатку це було Євразійське економічне співтовариство (2001–2014 рр.) – ЄврАзЕС, до якого увійшли Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан.

Паралельно, у 2007 р. у Душанбе між Росією, Білоруссю та Казахстаном була підписана Угода про створення Митного союзу (МС). У 2010 р. на території країн – учасниць Митного союзу почали діяти Митний кодекс і єдиний митний простір.

У 2012 р. запрацював Єдиний економічний простір – ЄЕП, до якого увійшли ті самі країни, що і до Митного союзу, – Росія, Білорусь і Казахстан. Пізніше до них приєдналися Вірменія та Киргизія. Вже у лютому 2012 р. спікер Державної думи РФ С. Нарішкін заявив, що на базі МС та ЄЕП необхідно сформувати Євразійський союз з наднаціональним Євразійським парламентом²²⁶. Але партнерами Росії (в першу чергу – Казахстаном) ці ініціативи були сприйняті вже без особливого ентузіазму.

Нині діючий (з 1 січня 2015 р.) Євразійський економічний союз (ЄАЕС) – створений Росією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизією та Таджикистаном, покликаний, відповідно до установчих документів, забезпечувати вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили.

Окремо варто зупинитися на так званій **безпековій складовій інтеграційного співробітництва** Росії на пострадянському просторі. Головну функцію тут відіграє Організація Договору про колективну безпеку. Сам Договір був підписаний 15 травня 1992 р. у Ташкенті лідерами Росії, Казахстану, Вірменії, Киргизії, Узбекистану, Таджикистану. У 1993 р. до Договору приєдналися Білорусь, Азербайджан та Грузія. Через 5 років (момент пролонгації Договору) Грузія, Азербайджан та Узбекистан оголосили про свій вихід. У 2002 р. на основі Договору була створена Організація – ОДКБ, до якої сьогодні входять 6 країн, ще 2 країни – Сербія та Афганістан є спостерігачами при Парламентській асамблеї ОДКБ, а також статус спостерігача має Парламентська рада Союзу Білорусі та Росії.

²²⁶ *Над пространством* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rg.ru/2012/02/24/parlament.html>

Організація має досить добре налагоджену структуру міждержавного співробітництва (на чолі з Радою колективної безпеки (РКБ) з глав держав – членів ОДКБ) та внутрішньої організації (Секретаріат ОДКБ на чолі з Генеральним секретарем, призначається РКБ).

З 2009 р. почалося формування безпосередньої силової складової Організації, до якої входять сформовані на широкій коаліційній основі Колективні сили оперативного реагування – КСОР (понад 20 тис. осіб особового складу). На офіційному сайті ОДКБ заявляється також про існування Миротворчих сил, регіональних угруповань та засобів колективної безпеки: Колективних сил швидкого розгортання Центральноазіатського регіону, Регіонального російсько-білоруського угруповання військ Східноєвропейського регіону, Об'єданого російсько-вірменського угруповання військ Кавказького регіону. Діє також Об'єднана система ППО Росії та Білорусі, створюється аналогічна російсько-вірменська система ППО²²⁷.

Важливо відзначити, що лише в останні роки розпочалася активізація роботи Організації. Так, якщо у 2007 р. пройшло лише 1 спільне військове навчання, у 2010 р. – 2, а в 2012 р. спільних навчань було лише 3. Саме з 2012 р. почали проводитися регулярні спільні навчання «Непорушне братерство», які щороку стають дедалі масштабнішими. У 2013 р. – було проведено вже 5 спільних навчань різного призначення, у 2014 р. – 2, у 2015 р. – 7, у 2016 р. – 6.

Існує кілька видів регулярних спільних навчань. Так, у 2016 р. проводилися навчання КСОР «Взаємодія–2016», спільні тактичні навчання «Рубіж–2016», «Нерушиме братерство–2016», «Кобальт–2016», раптова перевірка бойової готовності КСОР «Пошук–2016». Раніше проводилися також навчання антинаркотичної спрямованості «Гром» (у 2013 та 2015 рр.), а також інші спільні між окремими країнами навчання – наприклад, з ліквідації наслідків аварій на хімічних об'єктах та ін.

Окрім співпраці в рамках ОДКБ Росія безпосередньо співробітнічає у військовій сфері з окремими країнами пострадянського простору. Наприклад, з РБ було укладено 35 міжнародних угод з реалізації координації спільної діяльності у сферах ВПС та ППО, військово-технічного співробітництва, військової розвідки, об'єднання систем Регіонального угруповання військ (сил) Білорусі та Росії (РГВ (С)), у т. ч. системи інформаційного забезпечення військового співробітництва регіональної системи протиповітряної оборони, а також щодо спільного використання об'єктів військової інфраструктури. Зокрема, з грудня 2013 р. на аеродромі «Барановичі» несуть бойове чергування з ППО

²²⁷ *Організація Договору о колективної безпеки* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.odkb-csto.org/structure/>

4 літака Су-27-1К ВПС та ППО Західного військового округу РФ. Із 2014 р. проходять спільні навчання ВПС та військ ППО ЗС РБ та РФ²²⁸.

Щороку проводяться спільні військові навчання двох країн «Щит Союзу» (з 2006 р.) та «Захід». З 2009 р. ці навчання проводяться раз на два роки. На території РФ вони називаються «Щит Союзу», на території РБ – «Захід»²²⁹. Відповідно у 2009 р. пройшли навчання «Захід–2009», у 2011 р. – «Щит Союзу–2011», а от уже у 2013 р. – масштабні навчання на території обох країн під назвою – «Захід–2013» спільно з навчаннями ОДКБ «Взаємодія–2013» (Вірменія, Казахстан, Киргизія і Таджикистан) восени – напередодні початку Революції Гідності в Україні. У 2015 р. повернулися до навчань за системою «Щит», і вже у вересні 2017 р. очікується проведення на території РБ навчань «Захід–2017», які, вочевидь, будуть масштабними, але не настільки, як висловлювалися побоювання, передусім в Україні.

Завдяки запиту московської «Нової газети» до військового відомства РФ стало відомо, що для забезпечення проведення навчань «Захід–2017» буде використано близько 4 тис. вагонів (2 тис. до району проведення і, відповідно, 2 тис. у зворотному напрямку). Порівнюючи отриману інформацію про обсяг перевезень під час навчань «Захід–2009» – понад 6 тис. вагонів, та «Захід–2013» – 2,5 тис. вагонів, робиться припущення, що до РБ прибудуть близько 4 тис. російських військовослужбовців (у 2009 р. – близько 6 тис., у 2013 р. – 2,5 тис.)²³⁰. Офіційно заявляється, що на територію РБ прибудуть близько 3 тис. російських військових та близько 280 одиниць техніки (включно з 25 літальними апаратами). Таку ж саму кількість планує задіяти сама Білорусь. Усі інші (загальна кількість учасників – 13 тис.) діятимуть на території РФ: «від Кольського напрямку» – як заявив міністр оборони РБ Андрій Равков²³¹.

Проблема, вочевидь, не в кількості російських військових, які перебуватимуть під час проведення навчань на території РБ. Проблема в тому, наскільки О. Лукашенко контролює ситуацію у власній країні та у її силових відомствах у тому числі. Тож основні побоювання, що висловлюються у зв'язку

²²⁸ *Міністерство оборони Республіки Беларусь. Сотрудничество с вооруженными силами Российской Федерации* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mil.by/ru/military_policy/international/cooperation_RF/

²²⁹ *Білорусько-російські учения «Щит Союзу»*. Досьє [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.belupo.com/ru/57436.html>

²³⁰ *Учения «Запад–2017»*. Общественность обеспокоена. Есть ли повод? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://naviny.by/article/20170305/1488691721-ucheniya-zapad-2017-obshchestvennost-obespokoena-est-li-povod>

²³¹ *В російсько-білоруських учениях «Запад–2017» примут участие 13 тыс. военнослужащих* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tass.ru/armiya-i-opk/4110045>

із проведенням навчань «Захід–2017» та проблемними відносинами між РБ та РФ останнім часом, – це імовірність збройних провокацій, спрямованих на підірив стабільності в Білорусі.

Свідченням таких небезпек є інциденти, пов'язані з щорічним відзначенням «Дня Волі» та протестів так званих «дармоїдів». Сам протест, як і патріотичні акції опозиції, з одного боку, мали начебто суто внутрішній білоруський контекст. Проте жорстка реакція білоруської влади, її звинувачення на адресу праворадикалів, начебто фінансованих та підготовлених, у тому числі в Україні, свідчать про бойову готовність сил безпеки РБ. Це може слугувати ознакою як високого рівня координації білоруських силовиків зі своїми російськими колегами («зачистки» торкнулися переважно антиросійських активістів), так і невпевненості керівництва країни у своїй здатності управляти ситуацією.

Окремі спостерігачі висловлювали припущення, що залякування О. Лукашенка можливістю zorganizувати «кольорову» революцію паралельно з економічним тиском мало за мету добитися від нього насамперед поступки у питанні дозволу на розміщення окремої російської авіаційної військової бази на території РБ (Лукашенко наполягав на спільних базах).

Проблемними деякі аналітики називають і ситуації з радіолокаційною станцією «Волга» у Ганцевичах (призначенням якої є сканування та виявлення запусків балістичних ракет) та зонального пункту зв'язку Військово-морського флоту РФ «Вілейка» (або радіостанція «Антей»), які, за угодою 1995 р., на 25 років разом із територією ставали власністю РФ та звільнялися від сплати податків. Відповідно у 2020 р. постане питання про подальшу долю цих надзвичайно важливих для РФ військових об'єктів. Аналогії із базою російського ЧФ в українському Севастополі очевидні.

Цілком реалістичним видається припущення, що в основі досить гострого конфлікту останніх місяців між РБ та РФ були не лише газові борги, обсяги поставок нафти та якості продуктів харчування, які Білорусь постачає на російський ринок. Імовірно, Росія вимагала від О. Лукашенка значно серйозніших поступок: він мав погодитися на асиметричну модель відносин, що стала б матрицею формування всієї пострадянської політики Путіна напівколоніального типу. А практичною стороною питання є присутність російської армії на білоруській території.

Використання території РБ з воєнною метою є частиною загального плану мілітаризації лінії розмежування Росії та НАТО. Збільшуючи власну військову присутність у цій країні, Росія не лише зміцнює свої позиції на кордоні з Польщею – членом Північноатлантичного альянсу, а й обходить

з тилу Литву. Такий намір підтверджується посиленням військових угруповань у Калінінградській області (зокрема – розміщенням ракетних комплексів «Іскандер», здатних переносити ядерні боеголовки) та в окупованому українському Криму (де також існує вірогідність розміщення ядерної зброї²³²).

На інших напрямках політика Росії в пострадянському регіоні також підпорядкована формуванню воєнного щита на далеких підступах до території РФ. Важливим чинником так званого військового співробітництва є територіальне просування російських баз за межі російської території. Сьогодні військові РФ на постійній основі на різних умовах присутні у Вірменії, Білорусі, Казахстані, Киргизії, Таджикистані, на територіях невизнаної Республіки Абхазія, невизнаної Придністровської Молдавської республіки, окупованої Південної Осетії та в окупованому Криму.

Інтереси Росії в ближньому зарубіжжі

Однією з важливих цілей політики РФ на пострадянському просторі є протидія їх співробітництву з європейськими та євроатлантичними структурами. З цією метою використовуються всі методи – від дипломатичних до збройної агресії. Слід визнати, що ця політика є досить успішною.

Останніми «здобутками» російської стратегії є перемога на президентських виборах у Республіці Молодва проросійського кандидата І. Додона та його обіцянки звернути з курсу євроінтеграції та приєднати РМ до ЄАЕС. На останньому саміті ЄАЕС у Бішкеку новообраний президент РМ навіть заявив про те, що його країна отримала статус спостерігача при ЄАЕС. Проте, за діючою конституцією Молдови, такі міжнародні ініціативи мають ще бути підтримані парламентом, що є малоімовірним.

Раніше, у 2013 р., від укладання Угоди про асоціацію з Євросоюзом відмовилася Вірменія. 2017-й вочевидь стане роком боротьби Росії за контроль над РБ та РМ.

У випадку з Білоруссю нині основний наголос робиться на економіку, фактично повністю орієнтовану на російський споживчий ринок. Проте створені всередині країни осередки адептів псевдореспублік (Вітебська, Брестська та інші) також, у разі необхідності, можуть бути задіяні за аналогією українського сценарію. Принаймні, деякі білоруські експерти вбачають схожість того, що відбувається сьогодні у РБ, із першими етапами гібридної агресії Росії проти України.

²³² Війська РФ у Криму можуть застосувати ядерну зброю [Електронний ресурс] / ГУР. – Режим доступу : https://ukr.lb.ua/news/2016/08/11/342399_viyska_rf_krimu_mozhut_zastosuvati.html

Крім економічного, політичного тиску та провокування ескалації напруження всередині країн з існуючими «замороженими конфліктами», РФ намагається задіяти зовнішньополітичний потенціал своїх партнерів. Приклад – близькі взаємозв'язки Казахстану із Туреччиною, які були успішно використані для налагодження взаємовідносин із останньою після конфлікту з збитим російським літаком.

У цьому ж контексті останніми роками були значно активізовані взаємозв'язки Росії з іншою тюркською країною – Азербайджаном, незважаючи на те, що від цього почали погіршуватися відносини Росії з головним опонентом Азербайджану – Вірменією. Проте, як відзначають експерти, Росія зробила ставку на інтеграцію та активну співпрацю у так званому «тюркському поясі», використовуючи для цього у тому числі й власний внутрішній потенціал – Республіку Татарстан.

Боротьба за збереження впливу в регіоні Центральної Азії – також одна з основних цілей російської зовнішньої політики. І тут так само використовуються всі методи – від економічного тиску або обіцянки інвестицій до політичного втручання. 27–28 лютого 2017 р. президент РФ здійснив офіційні візити до країн Центральної Азії – Таджикистану, Казахстану, Киргизії, а також провів телефонні переговори з президентом Туркменістану. У кожній країні акцент робився на різних актуальних питаннях співробітництва. Спільною темою переговорів стали питання безпеки та співробітництва у рамках ОДКБ, торговельно-економічні відносини та співпраця у міжнародних питаннях, а також відзначення 25-річчя встановлення дипломатичних відносин.

У Киргизії основними пунктами переговорів стало надання фінансової підтримки Росією республіці, будівництво «Газпром» системи газифікації країни (заявлений обсяг інвестиції до 2030 р. – 100 млрд руб., або до 1,5 млрд дол. США) та питання присутності російського військового контингенту на авіабазі Кант. Зокрема, було зазначено, що Росія не збільшуватиме у Канті свою присутність, натомість сприятиме оснащенню та розвитку армії Киргизії.

У Таджикистані головними питаннями стали безпека на кордоні з Афганістаном, співробітництво в атомній енергетиці та «реабілітація» 200 тис. таджицьких заробітчан, яким раніше з різних причин був заборонений в'їзд і робота в РФ.

Під час свого перебування у Казахстані Путін зробив особливий акцент на забезпеченні підтримки Росії Казахстаном у міжнародній політиці (зокрема – дотримання спільних позицій в ООН, співробітництво у вирішенні сирійського питання та у взаємовідносинах із Туреччиною).

Значною складовою турне Путіна по країнах Центральної Азії стала демонстрація важливості для Росії збереження власного економічного, політичного та військового впливу в регіоні, а також підтримка іміджу Путіна як активного учасника міжнародної дипломатії.

РФ демонструє підтримку новообраному президенту Узбекистану Шавкату Мірзієєву, важливого і як посередник у співпраці РФ з Туркменістаном в енергетичних проектах.

4–5 квітня 2017 р. відбувся перший офіційний візит до РФ президента Узбекистану Ш. Мірзієєва, кандидатуру якого підтримувала Росія. Переговори завершилися підписанням 39 угод та меморандумів у різних сферах – від промисловості та торгівлі до освіти. Пакет економічних домовленостей оцінюється у 15 млрд дол. США. З них 12 млрд – це інвестиційні проекти (за останні 5 років РФ інвестувала в Узбекистан близько 6 млрд дол. США), а 3,8 млрд – торговельні контракти.

Так, підписано п'ятирічний контракт між трейдером «Газпрому» «Газпром експорт» та «Узтрансгазом» про торгівлю газом, а також між «Газпром» та «Узбекнафтогазом» про геологорозвідку та інжиніринг. Газпромбанк також збирається разом із АКБ «Асака» фінансувати будівництво металургійного заводу в Ташкенті. Підписано контракт із поставки до країни 500 тис. т російської нафти.

Проте необхідно відзначити, що внаслідок економічної кризи насправді товарообіг між країнами минулого року знизився на 3,9 %²³³.

Реалістичність реалізації масштабних інвестиційних проектів Росії у Центральній Азії також викликає сумніви в багатьох економістів.

Обмежена інтеграція та російський неоколоніалізм

Критики інтеграційної політики РФ зазвичай говорять про відсутність рівноправ'я серед учасників об'єднання, домінування Росії та її інтересів. Причому серед них є й такі, хто вважає імперську політику РФ на пострадянському просторі головною перепорою на шляху справжньої інтеграції. Зокрема, йдеться про те, що:

– Росія не врахувала інтереси членів Митного Союзу, в односторонньому порядку запроваджуючи санкції проти ЄС, і взагалі вийшла за межі своєї компетенції, оскільки такі рішення мали б прийматися МС (сьогодні це вже ЄАЕС);

²³³ *Візит* президента Узбекистану привел к подписанию соглашения на \$15 млрд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/politics/05/04/2017/58e503f19a794728cf445de4>

– анексія Криму відбулася без попередження союзників, яких просто поставили перед фактом;

– економічні й транзитні війни Росії з Україною також виходять за межі компетенції суто РФ і шкодять інтересам членів інтеграційних об'єднань;

– Росія не враховує інтересів усіх учасників об'єднань. Зокрема – перешкоджає реалізації їх власних економічних проектів співробітництва з іншими країнами. Так, лише під тиском РБ змушена була підписати Митний кодекс ЄАЕС, який може суперечити інтересам співробітництва Білорусі з Китаєм (зокрема, у сфері створення та функціонування спільних вільних економічних зон та реалізації транзитного потенціалу Білорусі у проекті «Економічний пояс Шовкового шляху»²³⁴).

Використовуючи інтеграційні об'єднання у своїх цілях, Росія, разом із тим, ніяк не співвідносить свою політику з правилами нею ж створених об'єднань. За першої ж нагоди у разі, коли інтереси партнерів не збігаються з інтересами РФ, ці структури виявляються неефективними і недієздатними.

Так, ОДКБ закидають відсутність реакції під час загострень Нагірно-Карабаського конфлікту, революції в Киргизії 2010 р. Прагнення створити свою окрему (а не спільну) російську авіабазу на території РБ з точки зору керівництва останньої також не відповідає умовам співробітництва в ОДКБ.

Політика РФ свідчить, що всі ці інтеграційні об'єднання сприймаються її керівництвом скоріше як засіб для досягнення власних цілей. Російська сторона негласно займає позицію, що як найбільший учасник об'єднань та їх фактичний утримувач повинна мати визначальний вплив. Зокрема, бюджет ЄАЕС у 2016 р. становив 7734,627 млн російських рублів, з них Росія внесла 6599 млн²³⁵.

Складається враження, що РФ сама обмежує інтеграційний процес певними червоними лініями, за які реальне зближення із партнерами не переходить. І ці червоні лінії є досить виразними: Росія не готова жертвувати для ідеї реінтеграції своїми власними національними інтересами.

Режим Путіна дуже наполегливий у збереженні контролю над своїми пострадянськими партнерами, мотивує їх ідейними, економічними, політичними стимулами, та щойно справа доходить до конкретних угод, виявляється дуже жорстким в обстоюванні власних прагматичних інтересів.

²³⁴ Сидорский рассказал, почему Беларусь не подписала Таможенный кодекс ЕАЭС [Електронний ресурс]. – 2017. – 1 марта. – Режим доступу : <https://news.tut.by/economics/533525.html>

²³⁵ Утвержден бюджет ЕАЭС на 2016 год [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://eurasiancenter.ru/news/20151026/1004279405.html>

Тому процес пострадянської реінтеграції є глибоко суперечливим і внутрішньо конфліктним.

Це спонукає до версії про імітаційний характер прагнення «відновити ЄСРР». За ним, скоріш за все, стоять лише бажання користуватися своїм впливом на пострадянському просторі для досягнення егоїстичних цілей Росії в її геополітичних торгах та намір використовувати ресурси домініонів із числа країн СНД без урахування їх інтересів, а тим більше – без створення для них інструментів впливу на рішення Москви. На практиці реалізується концепція «реінтеграції різних швидкостей», але без означеної «фінішної риски».

Логіка імперського реваншу спонукає режим Путіна копіювати ті зразки неоколоніальної політики, які він ідентифікує із західним проектом глобалізації та практикою «поширення демократії». З уявної «жертви» неоколоніалізму Росія намагається перетворитися на його суб'єкта, використовуючи методи економічного, політичного, культурно-інформаційного, ідеологічного тиску. Таким чином Москва намагається використати кризу глобалізації з тим, щоб створити власну автономну світ-систему, де вона відіграватиме роль «ядра», а навколишній пострадянський простір став би для неї корисною «периферією».

Ідеї «рівноправності» та «братерства», які дозволили більшовикам на початку ХХ ст. частково інтегрувати національні еліти до свого імперського проекту, залишені у минулому, оскільки вони не змогли запобігти розпаду ЄСРР та створили ситуацію «багаті республіки» та «бідний центр». Нинішній варіант імперського проекту передбачає виключну роль Росії й отримання нею усіх бонусів від реінтеграції. Спонукою для її партнерів у цьому процесі є не вигода, а безвихідь і різноманітні загрози, що виникають через відмову від пропозицій Москви.

Пострадянський простір розглядається Росією не лише як зона власного впливу, а й насамперед як ресурс:

– зовнішньополітичний – з метою посилення власних позицій у міжнародних справах, подальшого просування російського впливу за межі пострадянського простору;

– економічний – для експансії російського капіталу, торгівлі неконкурентоспроможними на інших ринках товарами російського виробництва, отримання контролю за транзитом та торгівлею енергоресурсів;

– безпековий – військово-співробітництво в рамках ОДКБ та просування власних військових баз на території інших країн;

– демографічний – як джерело дешевої та, у деяких випадках, кваліфікованої робочої сили.

Насправді Путін в межах РФ формує закрити, егоїстичну імперію, що спиратиметься на механізми військово-адміністративного та економічного примусу як усередині країни, так і у відносинах із зовнішніми партнерами. Його політика в «ближньому зарубіжжі» має на меті: а) максимальне використання вигод від російського впливу на пострадянські країни і б) максимальну нейтралізацію загроз, що впливають із втрати контролю над ними.

Анексія Криму, розбудова військової інфраструктури на західних кордонах РФ та активність Росії в Балтійському регіоні визначають межі, які в уявленні Путіна окреслюють територію «метрополії». Мілітаризований Крим і мілітаризований Калінінград є форпостами того реального «руського мира», який визначив як середовище свого панування російський режим після всіх геополітичних розмінів і виходу з кризового періоду.

Для більш масштабної експансії у нього немає демографічних, економічних, військових, культурних ресурсів. До того ж інстинкт самозбереження російського лідера підказує, що в межах ширшого простору панування йому не вдасться тривалий час зберігати легітимність і силовий контроль. Тому після досягнення своїх цілей у відносинах із США, Китаєм, максимального послаблення загроз, пов'язаних з розбудовою ЄС, та відновлення сприятливих для Росії економічних умов, путінський режим, скоріше за все, закритеться від пострадянського простору візовим контролем, митними обмеженнями та особливою ідентичністю «россиян».

Таке тлумачення планів Кремля пояснює його суперечливу поведінку у відносинах з партнерами на пострадянському просторі. Офіційна версія про те, що Путін намагається відновити «братерський союз» на зразок колишнього СРСР, наштотується на низку запитань, що в контексті цього підходу не мають переконливих відповідей:

Навіщо Путіну заморожені конфлікти по периметру РФ?

Чому він не інтегрується тісніше з Білоруссю в рамках союзної держави?

Чому він не реагує на фактичне витіснення росіян та російськомовних мешканців із Центральної Азії, Північного Кавказу (а також і з російського Забайкалля)?

Чому його увага зосереджена на європейському політичному і культурному просторі – при тому, що постійно декларується переорієнтація російської політики на Схід?

Чому він не йде на поступки в рамках спільних економічних проєктів з партнерами по СНД, натомість настійливо домагаючись поступок від ЄС для РФ?

Чому він вирішив дестабілізувати Україну замість того, щоб допомогти Януковичу зробити її успішною і, водночас, ще більш залежною від Росії?

Для захисту яких рубежів (і від кого?) так спішно модернізується і посилюється російська армія, і чому здійснюються авральні кроки з імпорто-заміщення?

Узагальнена відповідь на ці запитання може бути досить несподіваною. А саме: осердям відновленої імперії Путіна стане європейська частина РФ, віддалені регіони азійської частини федерації поступово будуть переведені у режим «заморських територій», а політика «реінтеграції пострадянського простору» насправді є політикою переформатування цього простору з тим, щоб він став сприятливим геополітичним оточенням для імперської Росії.

Уже сьогодні можна окреслити основні вимоги, яким має відповідати це геополітичне оточення Росії в уявленнях Путіна:

– Росія не повинна залежати від своїх сусідів, але вони мають суттєвим чином від неї залежати (економічно, інфраструктурно, культурно, політично);

– сусідні держави повинні постачати Росії необхідні ресурси (сировинні, трудові, інтелектуальні), але вигоди від використання ними російських ресурсів мають бути мінімальними;

– сусідні держави не повинні бути переорієнтовані на інші центри впливу та інтеграції;

– сусідні держави не повинні нести загрозу дестабілізації режиму (через поширення відповідних ідей, цінностей, позитивний приклад тощо);

– сусідні держави не повинні становити військовою конкуренцію Росії, входити в недружні щодо Росії альянси, натомість вони мають перебувати в зоні досяжності російських спецслужб;

– сусідні держави повинні бути біднішими і гірше облаштованими для життя, ніж Росія;

– сусідні держави повинні визнавати історичні заслуги Росії, її престиж та культурну першість.

Зрозуміло, що досягнути такого стану непросто. Але нині у Кремля фактично є карт-бланш на будь-які дії у своєму пострадянському довікеллі, оскільки він має справу зі слабкими суб'єктами політики, що перебувають у значній залежності від колишнього союзного центру в економічній, геополітичній, інформаційно-ідеологічній сферах та, фактично, є пасивними об'єктами російської політики.

Під визначені цілі створюються необхідні інструменти, в т. ч. правові норми. Нещодавно до Держдуми Російської Федерації був внесений і вже схвалений профільним комітетом законопроект, відповідно до якого буде спрощено порядок отримання російського громадянства на принципах «права ґрунту». Право на російський паспорт матиме кожна особа, що народилася в СРСР, або має батьків, які були громадянами Союзу, та володіє російською мовою. Не передбачена також умова відмови від громадянства інших країн. На думку фахівців, імовірність ухвалення закону у другому читанні і підписання його В. Путіним є досить високою.

Через жорсткі вимоги до трудових мігрантів у Росії, високу вартість патенту на роботу та довгу процедуру його отримання за російським паспортами може звернутися досить значна частина українських заробітчан, яких у сусідній країні налічується від 2 до 5 млн. Очевидно, те саме можна сказати про велику кількість вихідців з Кавказу і країн Центральної Азії. Вони мають зміцнити демографічний ресурс імперії та стати інструментом її впливу на політику держав їхнього походження.

Нове законодавство у сфері громадянства становить потенційну небезпеку для всіх країн пострадянського простору та держав, які входили до складу Російської імперії. Наявність у цих країнах значної кількості російських громадян дасть Москві законні підстави застосувати, за потреби, силу для їхнього «захисту».

Неусвідомлення пострадянськими елітами та їхніми лідерами логіки дій Кремля, їхня зосередженість на тактичних цілях «торгів» з Путіним та внутрішніх конфліктах, відсутність реальних альтернатив російському вектору зовнішньої політики призводять до того, що на теренах колишнього СРСР Путін практично скрізь досягає поставлених цілей.

Досвід Молдови, Грузії, Вірменії, Азербайджану та, особливо, Білорусі свідчить, що Росія послідовно намагається перетворити ці країни на сателіти – трофеї політики реімперіалізації – через об'єктивну національну політичну еліт.

В Україні такий сценарій також відпрацьовувався протягом усіх років незалежності, але не був до кінця реалізований через помилки вже російських ідеологів у тлумаченні української суспільної дійсності. Однак саме на прикладі дій Росії щодо України ми можемо наочно спостерігати тактичну гнучкість у прийнятті рішень і готовність до застосування всього спектра заходів впливу – від безперервної інформаційної війни та потужного гуманітарного впливу до диверсійно-терористичних точкових актів і воєнного вторгнення.

Гібридна агресія проти України

Відмова хоча б кількох пострадянських країн від проекту реінтеграції та підпорядкування волі Москви ставила під сумнів успіх усього заходу. Особливо вразливою позиція Кремля ставала в разі втрати контролю над Києвом.

Цілі російської агресії проти України

Українська транспортна інфраструктура (в т. ч. різні трубопроводи), підприємства ВПК, Севастополь як база Чорноморського флоту РФ – це лише найкритичніші матеріальні чинники залежності імперських амбіцій Москви від колишньої союзної республіки.

Інші російські активи в Україні також змушують Кремль боротися за збереження контролю над політикою Києва. В Україні перебуває щонайменше половина пастви Російської православної церкви, тут існує величезний 40-мільйонний ринок для російських культурних індустрій. У разі «відокремлення» української історії та культури від російської імперської традиції потребуватимуть перегляду базисні ідеологічні установки російського патріотизму і сама російська ідентичність.

Значною є й геополітична ціна «втрати України». Без неї Росія багато в чому втрачає переконаливість своєї позиції в торгах із Заходом. Не зумівши підкорити Київ, Москва почуватиметься менш впевнено у відносинах із Кишиневом, Баку, Ташкентом, Астаною і навіть Мінськом. Для самих росіян приклад українців, які подолали імперську «спадковість», є потужним стимулом для критичного ставлення до власної влади. І це, мабуть, ключовий фактор, що вплинув на рішення Путіна сприяти кризі влади в Києві і скористатися нею для силового втручання.

Починаючи з 2014 р. гібридна війна, яку здійснювала Російська Федерація проти України протягом багатьох років, перейшла в гостру фазу, що позначилася анексією Кримського півострова та початком бойових дій на сході нашої країни.

Особливістю гібридної війни (англ. – *hybrid warfare*) є те, що агресор не вдається до класичного воєнного вторгнення, а використовує поєднання прихованих операцій, диверсій, кібервійни, а також надає підтримку повстанцям, які діють на території супротивника.

Перші ознаки гібридної війни з'явилися ще в середині 1990-х років і проявилися у войовничих антиукраїнських заявах В. Жириновського та мера Москви Ю. Лужкова, особливо під час відвідувань останнім м. Севастополь. На міждержавному рівні російська сторона всіяко затягувала договірно-правове оформлення міждержавного кордону,

розмежування Чорного і Азовського морів та Керченської протоки, створювала умови для максимального продовження термінів перебування в Криму бази Чорноморського флоту Росії.

На побутовому рівні серед населення культивувався теза про те, що Україна залишається частиною імперії, яка, через непорозуміння і внаслідок «підірвної» діяльності західних країн, а також «бандерівців» усередині країни, тимчасово перебуває поза межами єдиного імперського простору. Такої ж думки дотримується і нинішній президент РФ В. Путін, який неодноразово наголошував, що українці та росіяни – один народ.

Особливо загострилися стосунки між двома країнами після Помаранчевої революції в Україні і проголошення курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Москва бачить Україну або як союзника на кшталт Білорусі, або у статусі країни «третього світу» з її подальшим використанням як джерела робочої сили, частини технологічного процесу та аграрного придатка.

Оскільки розвиток ситуації в Україні, проєвропейські настрої переважної частини населення країни, підтримка західного курсу з боку США та об'єднаної Європи й відповідна фінансова і політична допомога унеможливили реалізацію першого варіанту, російське керівництво взяло курс на максимальну руйнацію і навіть знищення української державності.

«Досягнення» політики дестабілізації

У результаті гібридної агресії режиму Путіна вдалося завдати Україні великих втрат, зокрема:

- анексувати Республіку Крим;
- створити маріонеткові сепаратистські режими на території Донецької та Луганської областей;
- унеможливити вступ України до НАТО у найближчі роки;
- знизити транзитні можливості України;
- створити додаткові важелі впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні та підстави для її регіоналізації, зокрема, через механізми Мінських домовленостей;
- виснажити економіку України, що змушена витрачати значні кошти на війну та втратила значні виробничі потужності, а також ринки для своєї продукції;
- зменшити геополітичну роль України і не допустити її перетворення на регіонального лідера;

- сформувати образ України як націоналістичної, ворожої для європейських країн держави з непрогнозованою політикою та маргінальним соціумом.

Метою дестабілізації, з точки зору інтересів Кремля, є також низка взаємопов'язаних завдань, що виходять за межі «покарання» України за відмову від союзу з Москвою:

- 1) зміцнення позицій у Чорноморському регіоні (символічне «повернення» Криму, контроль за Керченською протокою і прибережним морським шельфом, забезпечення базування Чорноморського військово-морського флоту в Севастополі);
- 2) перехоплення у Заході ініціативи щодо впливу на вектор трансформацій пострадянського простору, визнання беззастережного лідерства на ньому Росії та необхідності врахування її інтересів;
- 3) зміна самого стилю глобальної політики, нав'язування світу кризового сценарію, який «обнулить» цивілізаційну перевагу лідерів глобалізації, девальвує їх цінності і зруйнує принципи того світоустрою, який не влаштовує амбіції Кремля.

Крім того, у внутрішній політиці Путін реалізував практично всі завдання консолідації режиму. Імперська еліта, включно із силовими структурами, інтелігенцією, бізнес-середовищем і державним апаратом, переведені на «воєнний стан» і забезпечують стовідсоткову керованість політичної ситуації в країні. Лояльність населення доведена до максимально можливих показників, а ймовірні конфліктні лінії поділу за соціальними, соціокультурними, релігійно-етнічними ознаками максимально деактуалізовані.

Консолідація суспільства навколо лідера стала рекордною. І відбулася вона, головним чином, на основі створення образу «зовнішнього ворога».

Якщо у січні 2014 р. 66 % росіян заявляли про «хороше» та «дуже хороше» ставлення до України, то вже у 2016 р. наша держава стала другою після США у списку ворогів РФ (відповідь 48 % респондентів)²³⁶.

Такі результати свідчать про надзвичайну ефективність інформаційно-психологічної складової російської агресії. Інформаційний простір Росії взято під повний контроль. Можливі опозиційні сили і течії маргіналізовані, дискредитовані (ліберальна, прозахідна частина) або утилізовані в осередках конфлікту (націоналісти, расисти тощо).

²³⁶ *Интеграционный комитет «Россия-Донбасс»* проведет в 2017 году 500 мероприятий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4105701>

Як бонус Кремль отримав також значну підтримку представників численної російської та пострадянської діаспори, яка оселилася впродовж останніх десятиліть у країнах Заходу. Величезна кількість цих російських «співвітчизників» зберегла «базисну» ідентичність, її «ціннісні» пріоритети та очікування, а також москвоцентричний погляд на світ. Завдяки сучасним медіа ці члени західних ліберальних спільнот становлять із сучасною Росією єдиний культурний та ідеологічний організм, надають їй моральну підтримку, добровільно виконуючи роль агента «русского мира».

Важливим супутнім результатом практично безкарної збройної експансії Росії спочатку в Грузії (2008 р.), а потім в Україні та Сирії стало підвищення боездатності збройних сил країни-агресора. Реорганізація армії, її переозброєння, розпочаті керівництвом РФ задовго до української кризи та загострення протистояння з НАТО, є частиною стратегії Кремля щодо відновлення статусу наддержави. Силовий компонент позиціонування – один з небагатьох, де Росія поки має значні переваги. І його підтримка на високому рівні здатна значною мірою компенсувати слабкість РФ як глобального гравця.

Участь збройних сил РФ на грузинському, українському, сирійському театрах бойових дій дозволила випробувати на ділі нові для Росії види збройних сил, нові бойові порядки і тактичні схеми побудови військ, «утилізувати» тонни застарілих боеприпасів тощо. У контексті освоєння методів гібридної війни, взятих за основу тактичних схем Генерального штабу ЗС РФ (В. Герасімов), важливий досвід залучення до вирішення окремих завдань приватних військових компаній, інформаційно-пропагандистського супроводу бойових дій (війна *online*), операцій прикриття, створення збройних підрозділів з місцевого населення і російських добровольців, а також контролю над ними (1-й і 2-й Армійські корпуси на окупованій частині Донбасу налічують близько 35 тис. осіб та управляються безпосередньо штабом Південного військового округу РФ).

Набутий російською армією досвід використання нових видів озброєнь і техніки є дуже корисним не тільки для власних потреб, а й для просування інтересів російського ВПК на світовому ринку.

Нарешті агресія стала виправданням збільшення військового бюджету РФ, включно з коштами, додатково спрямованими на державне оборонне замовлення (тільки в 2016 р. за рахунок федерального бюджету були погашені 688 млрд руб. кредитів підприємствам ВПК). Ці гроші стали щедрою винагородою для найбільш наближених до глави російської держави осіб у середовищі військового керівництва, силових структур, зацікавлених державних і приватних підприємств. Неявна, максимально засекречена форма участі російських

військ у збройних конфліктах відкриває найширші можливості для зловживань, корупції і злочинства. І цим «вікном можливостей» російські силовики сповна навчилися користуватися ще за часів першої та другої Чеченських воєн.

У найближчому оточенні своїх сателітів на пострадянському просторі Росія отримала привід вести значно жорсткішу інтеграційну політику. Невиправдані надії союзників на вигоди Митного союзу і євразійську економічну інтеграцію повинні бути компенсовані мотиваціями іншого роду. Повернення до реалій блокового протистояння не залишає залежним від Москви режимам свободи маневру і ставить їх перед вибором – підкоритися вимогам старшого партнера або повторити долю Грузії й України.

При цьому в ближньому і далекому зарубіжжі з'являються політичні лідери, готові пристати до союзу з Москвою в надії перетворитися з аутсайдера сучасного світопорядку на вигодонабувача від його руйнування. «Піднесення» Росії до статусу глобального гравця спокушає їх шансом влитися в нову коаліцію переможців. «Любителі Путіна» перемагають на виборах у Центральній і Західній Європі. На його приклад орієнтуються керівники Туреччини, Філіппін, та й усі інші авторитарні лідери, які не бажають бути скутими ліберальними умовностями у зовнішній і внутрішній політиці.

Успіх Путіна полягає в тому, що імперія перейшла у наступ, спочатку в Україні, а потім і в Сирії, і світ змушений визнати це як факт, який слід брати до уваги.

Головним геополітичним досягненням Путіна є те, що кинутий ним виклик не отримав адекватної за силою відповіді, чим засвідчив безсилля Заходу і крихкість тих норм і відносин, які були запропоновані ним як основоположні решті світу. Російський демарш виявив повсюдне невдоволення тими правилами, що утвердилися в світі за підсумками перемоги Заходу в холодній війні і подальшого розподілу ролей на світовій арені.

Виключення Росії з G8, спроба дискредитації та ізоляції російського лідера швидко вичерпали свій мотиваційний ефект, а економічні санкції є заходами дії, відкладеної в часі, і тому не чинять істотного впливу на настрої російського суспільства.

Методи утилізації геополітичних трофеїв

Поведінка Путіна в конфлікті навколо українського Донбасу є індикатором справжніх намірів РФ стосовно політики в «ближньому зарубіжжі» загалом. Цей конфлікт використовується в багатьох цілях режиму, але найголовнішими серед них є тиск на Захід з метою змусити його домовлятися по всьому комплексу питань забезпечення

російських інтересів. У ситуації, коли ця стратегічна мета не досягається, Росія включає механізм «утилізації» пострадянських державностей та пов'язаних з ними ресурсів. У нашому конкретному випадку йдеться, зокрема, про:

– *демографічний ресурс*, а саме – працездатне населення з навичками промислового виробництва, готове до низькооплачуваної роботи на підприємствах регіону, а також до трудової міграції у внутрішні райони РФ;

– *виробничий ресурс*, а саме – індустріальний потенціал Донбасу, який частково вивозиться на територію РФ, частково використовується на місці у пов'язаних з російськими підприємствами виробничих циклах, частково утилізується;

– *воєнно-мобілізаційний ресурс*, а саме – військові підрозділи, сформовані на окупованих територіях з місцевого населення, які були зайняті у реальних бойових діях та мають мотивацію до продовження насильства.

Причини, які спонукали керівництво РФ стати на шлях фактичної інтеграції ОРДЛО, мають внутрішній та зовнішньополітичний характер. Це:

– необхідність підтримання високого градусу патріотичних настроїв у російському суспільстві напередодні президентських виборів 2018 р.;

– брак внутрішніх ресурсів розвитку Росії (демографічних, виробничих, технологічних), що в умовах ізоляції є критичним фактором;

– необхідність формування нової силової опори режиму Путіна проти внутрішніх і зовнішніх ворогів (на заміну чеченським, осетинським бойовикам, надійність яких викликає сумніви);

– втрата надій на можливість швидкого примирення з Заходом (зокрема, в особі Д. Трампа та його адміністрації);

– прагнення створити плацдарм для подальшого наступу на українську державність шляхом створення прецеденту реінтеграції частини українців до складу імперії.

Таке рішення Кремля пов'язане для російського керівництва з кількома ризиками:

– негативною реакцією зовнішньополітичних партнерів (передовсім ЄС і США);

– відповідальністю за економічне і соціальне становище на окупованих територіях (зростання витрат);

– збереженням зони нестабільності та насильства в безпосередній близькості від кордонів РФ.

Нейтралізувати ці ризики і загрози Росія, очевидно, планує таким чином.

1. Фіксації офіційного статусу «ЛНР»/«ДНР» органами влади РФ, скоріш за все, не відбудеться. Неконтрольована, невизнана територія розглядається як результат внутрішнього українського громадянського конфлікту, а міжнародне співтовариство має бути зацікавленим у виконанні Росією хоч якогось контролю над контрабандою, криміналом і соціально-економічними процесами у цій «сірій» зоні. Можливо, що з цією метою будуть легалізовані російські «миротворці»;

2. Відповідальність за зрив плану реінтеграції ОРДЛО до складу України буде покладено на саму Україну. Мовляв, вона не виконала політичних зобов'язань згідно з Мінськими домовленостями, а торговельна «блокада» виявила такі фактори, як вороже ставлення до населення окупованих територій, внутрішню конфліктність, нездатність контролювати збройні угруповання та радикальних націоналістів на власній території, свідоме руйнування економічних зв'язків та виробничого потенціалу регіону;

3. Для забезпечення контролю над ситуацією та використання місцевих сировинних і виробничих ресурсів будуть залучені бізнес-структури і кадровий потенціал тих членів команди Януковича, які виїхали до Росії. Натомість вплив структур СКМ та ІСД буде мінімалізований, або ж їхні представники будуть змушені працювати за російськими схемами;

4. Населення зазначених територій має з розумінням поставитися до дій російського керівництва. Росія не може офіційно визнати «ЛНР»/«ДНР», оскільки вже перебуває під санкціями за приєднання Криму. Не може РФ і взяти на утримання таку велику кількість населення, що не є громадянами РФ і яких власна держава кинула напризволяще (скоріш за все, з цього приводу будуть ініційовані численні судові позови фізичних осіб до України). Натомість РФ надасть широкі можливості місцевому населенню для працевлаштування, здобуття освіти, служби у збройних формуваннях;

5. Створення силовими органами РФ санітарного кордону та підтримання напруженості по лінії зіткнення з ЗСУ дозволить локалізувати бойові дії на території ОРДЛО. Буде також використано досвід переходу від війни до миру, здобутий після фази активних бойових дій на Кавказі.

Передумови для інтеграції окупованої частини Донбасу до російської соціально-економічної системи складаються внаслідок таких кроків і рішень керівництва РФ:

– створення «Інтеграційного комітету «Росія-Донбас». Зокрема, 17 березня 2017 р. у м. Ялта

відбулося установче засідання цієї «постійно діючої громадської структури, діяльність якої буде спрямована на посилення процесів гуманітарної, соціальної, культурної інтеграції Донбасу та Російської Федерації»²³⁷. За словами депутата Державної Думи РФ А. Козенка, «назріла необхідність громадської координації численних стійких гуманітарних зв'язків Донбасу і Росії. Пошук інтеграційних зв'язків з Росією – це єдина можливість для розвитку Донбасу, який опинився у блокаді»²³⁸;

– запровадження міграційних пільг для жителів ОРДЛО. Так, за результатами парламентських слухань у Держдумі 20 березня 2017 р. уряду було рекомендовано «провести повну міграційну амністію та розробити додатковий перелік преференцій на території Росії для цієї категорії російських співвітчизників»²³⁹;

– запровадження «спрощеної схеми працевлаштування» для жителів ОРДЛО в РФ. Так, зокрема, до експертної ради фракції «Єдина Росія» у Держдумі РФ депутатом А. Козенком було подано законопроект про скасування необхідності отримання трудових патентів для громадян «ДНР» та «ЛНР» на території Російської Федерації²⁴⁰;

– пропозиції члена Ради Федерації РФ О. Ковітіді про можливість вступу абітурієнтів з ОРДЛО до ВНЗ РФ та, насамперед, до військових закладів для «підготовки воїнів у боротьбі з фашизмом XXI століття»²⁴¹;

– пропозиції спікера кримського парламенту В. Константинова про створення спеціального проекту «Россерегион» за зразком «проектів Європейського Союзу щодо створення єврорегіонів, які через адаптацію законодавства та всіх стандартів до європейських норм дозволяють інтегрувати в ЄС цілі регіони»²⁴².

²³⁷ *Интеграционный комитет «Россия-Донбасс»* проведет в 2017 году 500 мероприятий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4105701>

²³⁸ *В Крыму* презентовали «дорожную карту» Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://svpressa.ru/politic/article/168520/>

²³⁹ *В Госдуме* предлагают провести полную миграционную амнистию для жителей ДНР и ЛНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tass.ru/politika/4109410>

²⁴⁰ *В Госдуме* предложили отменить трудовые патенты для жителей ДНР и ЛНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://gia.ru/society/20170317/1490252587.html>

²⁴¹ *Сенатор* от Крыма предложила признать самопровозглашенные республики Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.interfax.ru/russia/552638>

²⁴² *Интеграционный комитет «Россия-Донбасс»* проведет в 2017 году 500 мероприятий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4105701>

Механізмом заморожування конфлікту та встановлення відкритого контролю над територіями ОРДЛО може бути провокація на зразок конфлікту з Грузією 8 серпня 2008 р.

Сфери російських інтересів

Стратегічне партнерство Росія – Китай

Партнерство між Росією і Китаєм сьогодні слугує прикладом асиметричних відносин. РФ не просто виступає «молодшим партнером» у цьому тандемі – країна, по суті, є інструментом китайської політики та позбавлена суб'єктності.

Росія не має жодних інструментів впливу на Китай. Китайське суспільство невразливе для інформаційно-психологічної зброї Кремля, у Китаю немає економічної чи інфраструктурної залежності від Росії, військовий потенціал РФ не становить загрози КНР.

Натомість Росія є вразливою у багатьох аспектах відносин з Китаєм. Без китайської підтримки РФ не зможе реалізувати свої інтереси в жодній значущій сфері глобальної економіки – енергетичній, фінансовій, транзитній. Тому закономірним стало формування політичної залежності.

Партнерство з керівництвом КНР є головною передумовою реалізації Кремлем кризового сценарію у відносинах із Заходом. Точкою відліку цього сценарію слід вважати відмову Путіна у 2012 р. від участі в саміті G8 у Кепм-Девіді (США). Натомість новообраний російський президент взяв участь у саміті ШОС у Пекіні. Поворот, зроблений Путіним у зовнішній політиці після придушення протестів на Болотній площі, був поворотом у бік залежності від підтримки Китаю.

Утім, розподіл ролей у цьому партнерстві та його стратегічний характер був визначений ще раніше, свідченням чого є укладений у 2004 р., під час візиту В. Путіна до Китаю, договір, за яким Росія передала КНР спірні території: острів Тарабаров та половину Великого Уссурійського острова на річці Амур²⁴³. Відтоді зона впливу Китаю постійно розширюється, а режим Путіна лише намагається використати цей процес на свою користь.

З одного боку, обидві країни є членами Шанхайської організації співробітництва (ШОС), проте в цьому союзі домінуюча роль належить КНР. Існує також чимало інфраструктурних, енергетичних (як газопровід «Сила Сибіру»), фінансових проектів співробітництва між КНР та РФ. Однак у підсумку майже в усіх цих питаннях залежність РФ від Піднебесної лише зростає, а угоди, що укладаються, вигідні насамперед самому Китаю.

²⁴³ *Китай* начал экспансию в Россию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kolokolrussia.ru/geopolitika/kитай-nachal-ekspansiyu-v-rossiyu#hcq=1QBwt3q>

Критики всередині Росії оцінюють активізацію співробітництва РФ з КНР не лише як пошук Кремлем альтернативних Заходу економічних партнерів. Наголошується на тому, що фактично на майже безконкурентних засадах відбувається економічна експансія Китаю на території російського Далекого Сходу та окремих районів Сибіру (насамперед ідеться про Забайкалля). Або, іншими словами, мирна експансія територій, які в самій КНР вважають китайськими.

У 2011 р. до 44 % іноземних підприємств на Далекому Сході були китайськими²⁴⁴. В останні роки побутує практика надання китайським компаніям у тривалу (на 49 років) оренду великих ділянок землі та лісу. Так, у 2015 р. китайським інвесторам віддали понад 20 тис. кв. км лісу в Могочинському та Тунгіро-Олекмінському районах Забайкальського краю²⁴⁵ (ділянка за площею зіставна з площею Кримського півострова).

Не відмовилася Росія і від реалізації вже збиткового (через падіння цін на енергоносії) проекту з будівництва газопроводу з Якутії до Азійсько-Тихоокеанського регіону «Сила Сибіру». Планується, що в перспективі КНР буде розплачуватися за газ власною національною валютою.

Розвиваються і спільні транспортні проекти, такі як «Економічний пояс Шовкового шляху» та «Морський Шовковий шлях XXI століття» (спільно з країнами ЄАЕС); будівництво транспортних коридорів «Примор'я-1» та «Примор'я-2» для транзиту з півночі КНР до приморських портів²⁴⁶.

Також у 2016 р. Росія та Китай уклали Угоду про створення Міжурядової комісії зі співробітництва та розвитку Далекого Сходу Росії та суміжних регіонів КНР.

КНР є не тільки досить великим інвестором у суміжних регіонах, але й (в умовах західних санкцій) одним із найбільших кредиторів Росії.

Далекий Схід, Східний Сибір, Забайкалля є ресурсом, який Росія власними силами вже не здатна ефективно використати, хоча намагається поки що контролювати за допомогою військових і адміністративних важелів. Натомість для Китаю ці

території є природним напрямом експансії, що вже сьогодні здійснюється на економічному та соціально-демографічному рівнях.

Інші вектори євразійської політики, що набувають актуальності через активність Путіна, наприклад, його близькосхідну авантюру, в перспективі так само скоріше можуть бути більш корисними для Китаю, ніж для РФ. Зростання ролі Ірану, дистанціювання Іраку від інтересів США, врегулювання сирійської кризи створюють більш сприятливі умови для поширення китайського, ніж російського впливу. Звісно, Росія може отримати важливі бонуси від китайської експансії (транзитні послуги, закріплення на ринку озброєнь, отримання замовлень у сфері енергетики, видобутку корисних копалин тощо). Але і в цьому випадку їй відводиться роль сателіта чи посередника, а не самостійного геополітичного центру.

Китай визначає не лише вектор економічних, безпекових, комунікаційних трансформацій на євразійському напрямку, а й їхній темп. Розвиток китайсько-російського партнерства відбувається за логікою інтересів Пекіна, а не Москви.

У регіоні потенційного суперництва – в Центральній Азії – Росія не перешкоджає поширенню китайського впливу, а скоріше створює для нього зручні умови, обмежуючи контакти місцевих пострадянських режимів із ЄС та США.

Переключення російської зовнішньополітичної та силової експансії на європейський театр є логічним наслідком згорання активності на східному напрямку, де Росія поступається ініціативою своєму геополітичному партнеру.

Закріплення свого контролю над пострадянським простором, активна участь в європейських справах дозволить перенести «центр тяжіння» РФ у її європейську частину та якоюсь мірою пом'якшити відступ із Сибіру, Центральної Азії та Кавказу. Цей відступ уже фактично відбувся на демографічному рівні, активно відбувається на рівні культурному та набирає обертів у економічній сфері.

Антизахідна фронда Путіна, яку Китай підтримує на рівні ООН, розширює межі хаосу і вакууму безпеки в регіоні Східної Європи і Близького Сходу, а це відповідає стратегічним інтересам КНР. Активізація Москви не несе для Китаю відчутних загроз, проте створює передумови для вирішення відразу декількох стратегічних завдань за результатами спровокованої діями Кремля кризи. Пекін цілком виправдано сподівається використовувати Росію як таран для руйнування західного домінування, а потім скористатися її важким становищем для розширення своєї присутності в Єврозії.

²⁴⁴ Габуев А., Спивак В. Перенос страхов: стоит ли опасаться китайских заводов на Дальнем Востоке? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://carnegie.ru/commentary/?fa=63550>

²⁴⁵ Крадущийся тигр. Экономическая экспансия Китая поглощает все новые территории России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gordonua.com/news/worldnews/kradushchiysya-tigr-ekonomicheskaya-ekspansiya-kitaya-pogloshchaet-vse-novye-territorii-rossii-85008.html>

²⁴⁶ 1-я регулярная встреча глав правительств России и Китая [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://government.ru/news/25196/>

Під тиском Путіна Захід відступає зі своїх позицій, але зайняти ці позиції зможе в перспективі не Росія, а Китай. Саме йому вигідне зруйнування ліберального консенсусу в світовій політиці, втрата Сполученими Штатами статусу гаранта безпеки, диверсифікація торговельних, фінансових, сировинних зв'язків, що врешті-решт дозволить Пекіну перейти до реалізації власної моделі глобалізації.

Щоправда, від своєї посередницької місії режим Путіна прагне отримати максимальний зиск. Тому відносини з Китаєм, як і відносини із США, будуються за принципом «великого торгу»: Путін, одночасно і шантажуючи, і заохочуючи партнерів, готовий у будь-який момент віддати перевагу більш вигідній пропозиції.

І все ж ця гра Путіна навряд чи буде виграною. Адже його партнери у Пекіні не такі довірливі, як західні лідери: свої інтереси вони бачать набагато ясніше і домагаються своїх цілей значно послідовніше і жорсткіше.

Природно, що між партнерами зростає недовіра і бракує координації дій.

У 2012 р. у Китаї започатковано довгостроковий план «Китайська мрія», покликаний до 2049 р. перетворити країну на одну з провідних держав світу. З урахуванням виступів голови Сі Цзіньпіна на *G20* в минулому році в Ханчжоу і в Давосі минулої зими, може йтися також про намір КНР перетворитися у глобального лідера замість США. Ініціатива «Один пояс – один шлях» є складовою частиною цього плану. При цьому Економічний пояс Шовкового шляху є його сухопутною частиною, яка доповнює Морський Шовковий шлях ХХІ століття.

Російська Федерація з 1992 р. використовується як транзитна територія для китайського експорту в Європу. Маршрут пролягає з транспортного вузла Ляньюньган на березі Жовтого моря через увесь Китай, Казахстан, Росію, Білорусь, Польщу, Німеччину у такі ж вузли Гамбурга і Роттердама. Цей маршрут отримав у Китаї назву «Новий континентальний міст Азія – Європа». Насправді це просто стикування, поєднання в одну лінію вже існуючих залізничних колій самого Китаю і пострадянського простору. Вантажі через Росію йдуть ще й через «Континентальний міст Азія-Європа» – так у Китаї прозвали Транссиб. Обидва маршрути є збитковими і фінансуються за рахунок КНР.

Загалом складається враження, що Російська Федерація навмисно гальмує реалізацію китайських логістичних проектів, убачаючи в них загрозу власним інтересам.

Так, в інфраструктурну основу ЕПШШ (Економічний пояс шовкового шляху), яку в Росії

називають Новим шовковим шляхом, входить великомасштабний проект будівництва трансконтинентального швидкісного шосе «Західний Китай – Західна Європа» від Ляньюньгана до Санкт-Петербурга. Цей проект, який розпочато ще у 2013 р., на сьогодні реалізований лише частково. Територією Китаю прокладено сучасну швидкісну магістраль від Ланьчжоу до Алашанькоу довжиною понад тисячу кілометрів. Далі шосе має проходити територію Казахстану аж до кордону з Росією в районі Оренбурга. Існують різні оцінки готовності казахстанського відрізка, але російська ділянка досі ще навіть не спроектована.

Кілька років обговорювався проект будівництва швидкісної пасажирської лінії Москва – Казань із наступним продовженням до Єкатеринбурга і мало не до Пекіна. Однак жодних реальних результатів цей проект не приніс, ставши лише джерелом взаємних претензій двох сторін. Під час зустрічі в Сочі в 2014 р. Путін і Сі Цзіньпін обговорювали участь Китаю в модернізації Транссибу і БАМу, проте незабаром ця тема перестала навіть згадуватися.

Таким чином, з моменту оприлюднення ініціативи «Один пояс – один шлях» восени 2013 р. у російсько-китайській транспортній взаємодії в Євразії по суті нічого не змінилося. Росія продовжує отримувати відрахування за транзит двома «континентальними мостами», один з яких нещодавно відзначив своє сторіччя, а другий – двадцятип'ятирічний ювілей. Тобто на практиці співробітництво стратегічних партнерів у найбільшому інфраструктурному проекті ХХІ ст. розвитку поки що не отримало.

З'явилося лише кілька перспективних, на перший погляд, ідей та перелік дрібних і середніх проектів переважно регіонального масштабу.

Розрахунки Росії на отримання китайських інвестицій себе не виправдовують. З огляду на невизначену ефективність інфраструктурних інвестицій, китайська ініціатива «Один пояс – один шлях» мало чим зможе допомогти економічному зростанню в транзитних країнах, однією з яких на сьогодні є РФ.

Деякі експерти вважають, що Китай, зі свого боку, також не зацікавлений у посиленні Росії. Тож під приводом західних санкцій та обмежуючи сфери співробітництва країна фактично ухиляється від серйозних вкладень в економіку РФ.

Тим часом прискореними темпами прокладають нові маршрути в обхід Росії. Через Казахстан уже пішли пробні потяги на Туркменістан, Азербайджан, Грузію, Туреччину і далі в Європу. Великі ресурси було інвестовано у будівництво «пакистанського коридору», який через кілька років може

забезпечити транспортування товарів з Китаю залізницею і шосе в порт Гвадар на узбережжі Перської затоки.

Після нещодавнього візиту до Казахстану президента Туркменістану Г. Бердимухамедова у Середній Азії вимальовується створення нового альянсу: Туркменістан, Казахстан, Узбекистан, який може стати перспективним у реалізації регіональних проектів, зокрема у транспортно-логістичній сфері. Ці три країни є територіями транснаціонального транзиту між Китаєм і країнами Прикаспію з виходом на Кавказ, Близький Схід і в зону Перської затоки. Саме транспортні проекти можуть сприяти процесу об'єднання в регіоні на основі бажання Казахстану вийти в район Перської затоки та інтересу Туркменістану до використання власних транзитних можливостей.

У регіоні розвиваються й інші транспортні коридори, такі як газопровід Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія (ТАПІ), будівництво якого розпочалося у 2015 р.; проект газопроводу Іран – Пакистан – Індія (ІПІ); трубопровід Іран – Оман – Індія (ІОІ); транспортний коридор «Північ – Південь», який просуває Індія; а також кілька проектів доріг навколо Каспійського моря.

З урахуванням нових тенденцій, швидких змін ситуації в Центральній і Південній Азії Російська Федерація опинилася перед небезпекою залишитися без доступу до згаданих перспективних проектів, які здатні визначити не тільки напрям розвитку регіону, а й світову геополітичну ситуацію загалом. Тому РФ намагається збалансувати свою політику, щоб не тільки мінімізувати втрати, а й розширити і диверсифікувати свої економічні зв'язки у регіоні.

Так, у кінці 2015 р. російськими підрядниками підписано контракт на будівництво газопроводу Карачі – Лахор. У червні 2016 р. «Роснефть» придбала 49 % акцій індійської нафтової компанії *Essar* і планує поставити в Індію 100 млн т нафти протягом 10 років. «Газпрому» вдалося залучити Індію до реалізації проекту «Ямал – СПГ» та до будівництва окремої гілки газопроводу «Сила Сибіру» до Північної Індії.

Не відмовляється РФ і від політики тиску. Так, у січні 2016 р. «Газпром» відмовився від співробітництва з Туркменістаном після початку будівництва ТАПІ та отримання інформації про можливе розміщення військових США у Туркменістані.

Одночасно Росія здійснює м'які спроби протистояти реалізації проекту «Один пояс – один шлях» і розраховує, що каспійський регіон стане перешкодою для китайської експансії, оскільки

Іран і Росія вважають за краще розділити Каспійське море між собою і діють відповідним чином.

РФ розраховує, що політична напруженість і проблеми безпеки не дозволять здійснення транзиту через Афганістан і надовго відіржуть Таджикистан від торгівлі з Пакистаном. Росія має набагато кращі відносини з Тегераном, ніж Пекін, і її політика в Пакистані має розглядатися крізь призму більш широкої взаємодії з регіоном Індійського океану. Тому Москва вміло маневрує між Індією і Пакистаном, використовуючи загострення суперечностей між ними через експансію КНР у Пакистані.

З огляду на незначну ймовірність позитивних змін у пакистансько-індійських відносинах, що підвищили б надійність сухопутних торговельних маршрутів через Пакистан і Афганістан, Росія готова використовувати свої головні джерела існування – енергоносії та торгівлю зброєю – як політичні інструменти для нарощування регіонального впливу, не виділяючи значних фінансових ресурсів на проекти сумнівної економічної цінності. Підхід Росії до китайсько-пакистанського економічного коридору є асиметричним і полягає в використанні цільових секторів для конкуренції з Китаєм там, де вона можлива.

Інтересам Росії відповідає відмова Індії від участі у Міжнародному форумі «Один пояс – один шлях», присвяченому китайським проектам «Економічний пояс Шовкового шляху» і «Морський шлях XXI століття», що відбувся 14–15 травня ц.р. у столиці Китайської Народної Республіки за участі представників понад 100 країн світу.

Саме на цьому заході В. Путін окреслив умови, на яких його країна готова буде взяти участь у китайському проекті. Підтримавши в цілому ініціативу КНР щодо створення системи сучасних транспортних коридорів, він наголосив, що інфраструктурні проекти, заявлені в рамках ЄАЕС і ініціативи «Один пояс – один шлях» у зв'язці з Північним морським шляхом здатні створити принципово нову транспортну конфігурацію Євразійського континенту.

Таким чином президент Росії дав зрозуміти, що китайська ініціатива цікавить його з точки зору прив'язки до проекту ЄАЕС та Північного морського шляху.

Очевидно, що Росію не влаштовує перспектива приєднання до китайського цивілізаційного проекту як «молодшого партнера». Тому Москва намагається додати до нього власні проекти, щоб створити враження паритетності відносин. Крім того, РФ побоюється, що її відверте вбудовування в глобальні проекти може остаточно позбавити її ініціативи

на пострадянському просторі, що, своєю чергою, поставить під питання проект Євразійського союзу. У цьому випадку росіянам доведеться в економічній сфері грати за китайськими правилами.

Водночас російські експерти розуміють, що Китай здатний реалізувати свій проект з Росією, чи без неї. Про це свідчить приклад із затримкою будівництва російською стороною високошвидкісної залізниці Москва – Казань як ділянки майбутньої траси між Китаєм і Європою. Китай у цьому випадку просто переорієнтував свої зусилля на Центральну Азію. Подальше зволікання з участю РФ у проекті Нового шовкового шляху призведе до того, що китайці знайдуть спільну мову з країнами Центральної Азії, з Азербайджаном і Грузією, з Іраном і побудують шляхи без російської участі, а основні маршрути будуть прокладені поза російською територією.

Під свій проект Китай вже заклав дві потужні фінансово-інвестиційні структури. Одна з них матиме обсяг статутного капіталу у 100 млрд дол. США, друга – в 40 млрд дол. США. Як прогнозують експерти Азійського банку розвитку, за три роки інвестиції можуть досягти 8 трлн дол.

Плани передбачають насамперед створення логістичної інфраструктури: автомобільних доріг, мостів, ліній електропередач, нафтогазопроводів, портів, терміналів. На її основі будуть створені нові ареали промислового виробництва, включно з населеними пунктами і цілими містами.

Оголошена Пекіном ініціатива на сьогодні не має більш-менш спроможної альтернативи і здатна кооптувати всі регіональні і субрегіональні проекти з розвитку. Китай має для цього всі можливості, а також добре вписався у стратегії інших двох світових центрів – США та ЄС. Зараз вони утворили повноцінний і сталий трикутник політико-економічних інтересів.

У таких умовах російська сторона, ризикуючи залишитися поза процесом, уже в найближчому майбутньому змушена буде оголосити про свою участь у проекті Нового шовкового шляху. Додатковий розрахунок Кремля полягає в тому, що в гру неминуче вступають Японія і Південна Корея, які будуть змушені прокладати через Росію свій незалежний від Китаю сухопутний коридор до ЄС. Для цього можуть бути використані розширені потужності Транссибу на ділянці від Омська до Владивостока. Це означатиме багатомільярдні японські та південнокорейські інфраструктурні інвестиції в російську економіку.

У цьому випадку Росія зможе стати другим після КНР бенефіціаром проекту Нового шовкового шляху. Досить вагомій перевазі від цього отримають також Казахстан, Білорусія і Польща, через території яких проляже частина шляху.

Інтереси РФ на Близькому Сході та в Північній Африці²⁴⁷

Залученість Росії у події на Близькому Сході має глибоке історичне коріння. Понад 200 років головним завданням російської зовнішньої політики було витіснення Оттоманської імперії з Балкан і з Чорноморського регіону. Персія була фактично поділена на російську і британську зони впливу. Вступ Росії у Першу світову війну був пов'язаний насамперед із її претензіями на Константинополь і Босфор з Дарданеллами. Активне втручання Радянського Союзу у близькосхідну політику почалося в середині 1950-х і швидко переросло в напружене суперництво з США.

До моменту розпаду СРСР на арабські країни припадало близько 30 % обсягу радянського товарообігу з усіма державами третього світу і не менше 20 % обсягу радянського техніко-економічного сприяння останнім. Торгівля і техніко-економічне співробітництво з арабськими країнами становили в середньому щорічно 6,5–7 млрд дол. США.

СРСР був одним із головних експортерів озброєння в Арабський регіон, яке надходило переважно до Іраку, Сирії, Єгипту, Ємену, Алжиру і Лівії. За деякими даними, тільки за 1983–1990 рр. Радянський Союз поставив арабським країнам зброї на суму понад 55 млрд дол. США.

Заборгованість арабських держав до 1991 р досягла майже 35 млрд дол. США, при цьому Ірак був винен Радянському Союзу близько 8 млрд дол., Сирія – приблизно 11 млрд дол., Алжир – понад 4 млрд дол., Єгипет – 3 млрд дол. США тощо.

Після розпаду СРСР більшість близькосхідних країн переорієнтувалися на Захід, але вже з початку нового тисячоліття Росія почала активно відновлювати втрачені позиції.

На сьогодні держави Близького Сходу і Північної Африки є значними споживачами російської оборонної продукції. У 2015 р. на них припало 36 % поставок озброєнь з РФ – вони посіли друге місце після країн Азії (42 %). Алжир, Єгипет, Іран, Ірак і Сирія продовжують залишатися основними покупцями російської зброї.

Російські виробники розраховують, що продемонстровані в Сирії тактико-технічні переваги їхньої

²⁴⁷ *Liberté Politique* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.libertepolitique.com/Convaincre/Dossiers-thematiques/Le-triple-coup-de-maitre-de-Vladimir-Poutine>); *Вашингтон «прозевал» усиление России на Ближнем Востоке* [Електронний ресурс] // *Foreign Policy*. – 2017. – 10 марта; *Новое Восточное Обозрение* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.journal-neo.org/2016/12/16/novyy-j-shelkovyy-j-put-uvvedet-iran-ot-zapadny-h-sanktsij/>; *Треннин Д.* Доклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://carnegie.ru/2016/04/21/ru-pub-63388>

зброї, так само як і послідовна підтримка, яку Путін надає союзнику в Дамаску, зміцнять престиж російського озброєння в регіоні і сприятимуть залученню нових клієнтів, насамперед із країн Перської затоки.

З початком військової операції в Сирії Близький Схід став полігоном, на якому Росія випробовує і демонструє свої можливості для повернення на глобальну арену як одного з провідних гравців.

Москва намагається створити в регіоні образ прагматичного, неідеологізованого, надійного, досвідченого і досить сильного гравця, здатного впливати на ситуацію як дипломатичними, так і силовими методами. Основною метою Путіна на Близькому Сході є підвищення статусу Росії та закріплення за нею ролі значущої зовнішньої сили в одному з найбільш нестабільних регіонів світу.

Крім того, у цьому регіоні вирішуються й інші важливі завдання, серед яких:

- контроль над проявами ісламського екстремізму і радикалізму, вплив яких може поширитися на територію Росії та її найближчих сусідів із числа республік колишнього СРСР;
- підтримка дружніх сил і режимів у регіоні, створення довгострокових геополітичних альянсів;
- забезпечення військової присутності Росії в регіоні та на його кордонах;
- розширення російської присутності на регіональних ринках озброєнь, ядерного палива, нафти і газу, продовольства та ін.;
- залучення до Росії інвестицій, у т. ч. із багатих країн Перської затоки;
- підтримка вигідних цін на енергоносії шляхом координації дій із ключовими постачальниками нафти і газу в країнах Перської затоки.

Ісламський чинник має для стабільності Росії дуже важливе значення. До складу РФ входять кілька республік, населених переважно мусульманами, – від Чечні і Дагестану на Північному Кавказі до Татарстану і Башкортостану в Поволжі. 12 % населення РФ сповідують іслам. Кількість мігрантів із мусульманських країн Центральної Азії та Азербайджану обчислюється мільйонами, серед них значна частка нелегалів. За рахунок мігрантів-мусульман з Кавказу і трудових мігрантів з Узбекистану, Таджикистану і Киргизії деякі нові регіони поступово стають мусульманськими. Бойовики Північного Кавказу присягнули «Ісламській державі».

Великий інтерес до Близького Сходу виявляє російський бізнес. Наприклад, «Росатом» уже

побудував для Ірану АЕС у Бушері і працює над отриманням у цій країні нових контрактів. Крім того, у «Росатом» є проекти в Туреччині та Йорданії. В Іраку активно працює приватна російська нафтова компанія «Лукойл». «Газпром» – основний постачальник газу до Туреччини – прагне до реалізації Турецького потоку; Катар та Іран, поряд із Росією, становлять кістяк Форуму країн – експортерів газу. Росія, як один із найбільших експортерів нафти, зацікавлена в налагодженні контактів з Саудівською Аравією та іншими членами ОПЕК із числа держав регіону. Крім того, Росія – основний постачальник зерна до Єгипту. І, нарешті, Росія зацікавлена в технологічному співробітництві з Ізраїлем, з яким у неї встановлено безвізовий режим.

Сирія – єдина арабська країна, з якою Москва безперервно з 1950-х років підтримує дружні відносини. Президент Хафез Асад залишався союзником СРСР упродовж 20 років у період холодної війни. У 1990-х і початку 2000-х країни трохи віддалилися одна від одної, але стосунки зберегли. Внутрішній конфлікт у Сирії, що спалахнув у 2011 р., надав їм абсолютно нової якості.

Спочатку Москва підтримувала боротьбу президента Башара Асада з дестабілізуючим впливом «арабської весни» і зі спробами коаліції на чолі з США домогтися зміни режиму в Дамаску. РФ також наполягала на ключовій ролі Ради Безпеки ООН як єдиної міжнародної організації, уповноваженої авторизувати застосування збройної сили. Право вето в цій структурі фактично надавало Москві можливість заблокувати будь-які рішення, що суперечили б інтересам Асада і його режиму.

Слід особливо підкреслити, що інтереси Москви в сирійському конфлікті стосуються цілого близькосхідного регіону. Підтримуючи режим Асада, Росія намагається перетворити Сирію на свій геополітичний оплот в регіоні. Географічно Сирія займає центральне положення серед партнерів Москви. На схід від неї розташований Іран, на південний схід – Ірак, на південь – Єгипет. Поруч розташовані території, населені курдами. Ці країни простягаються від Каспійського моря і Перської затоки до берегів Середземного і Червоного морів, а отже, можуть сформувавши новий пояс друзів Росії.

Стосунки Росії та Ірану, як і раніше, залишаються непростими. Багато в чому це пов'язано зі взаємною недовірою, сформованою історично і з іранського боку сильнішою. Росія схвалює войовничу позицію Ірану щодо Сполучених Штатів, проте водночас підтримує Захід у прагненні контролювати іранську ядерну програму; в Раді Безпеки ООН РФ голосувала за санкції щодо Ірану.

Москва – найбільший постачальник зброї для Ірану, проте був епізод, коли, уклавши угоду

з Вашингтоном за наполяганням Ізраїлю, вона в односторонньому порядку скасувала постачання вже оплачених систем протиповітряної оборони С-300.

При цьому Росія вміє конструктивно домовлятися з Іраном, зокрема з приводу розподілу сфер впливу на пострадянському просторі, не вважає ні «Хезболлу», ні ХАМАС терористичними організаціями, а в сирійській війні виявилася фактично союзником Ірану. Однак ні панівна в Ірані ідеологія, ні регіональна стратегія, вибудована на протистоянні між шіїтами і сунітами, а також між Іраном і Саудівською Аравією, симпатій у Москви не викликають. Тегеран, зі свого боку, не до кінця поділяє цілі Москви і не завжди схвалює способи їх досягнення. Така ситуація, скоріше за все, зберігатиметься і в осяжній перспективі, незважаючи на демонстрацію єдності поглядів на деякі резонансні події, як-от однозначна підтримка Москвою і Тегераном режиму Асада під час обстрілу ЗС США сирійської військової бази.

Відносини Росії із Саудівською Аравією напружені. За часів холодної війни між двома країнами не було навіть дипломатичних зв'язків. Після введення радянських військ в Афганістан Саудівська Аравія стала головною опорою місцевих моджахедів. Військова конфронтація завершилася, але стосунки не налагодилися: вважається, що саудівці фінансують ісламізацію пострадянського простору і поширення радикальної ваххабітської ідеології.

До того ж, Росія із Саудівською Аравією конкурують на нафтовому ринку. У Росії поширене переконання, що саудівці посприяли розвалу Радянського Союзу, збивши ціни на нафту в середині 1980-х. Зараз основні розбіжності між РФ і Саудівською Аравією виникають стосовно Сирії. При цьому, однак, Москва і Ер-Ріяд продовжують активно спілкуватися. Обидві сторони демонструють прагматичний підхід, що дозволяє долати розбіжності та найкращим чином використовувати точки дотику – зокрема, підтримку уряду Абделя Фаттаха ас-Сісі в Єгипті, або надію на стабілізацію і зростання цін на нафту.

Для Саудівської Аравії відносини з Росією – частина стратегії диверсифікації зовнішньої політики, яка надто сильно зав'язана на США. Однак, з огляду на глибоку взаємну недовіру між Росією і Саудівською Аравією, зв'язки навряд чи стануть тіснішими. Зближенню заважає і ще один важливий фактор – Іран. Утім, не слід виключати, що Москва надасть озброєння невеликим державам Затоки, які самі по собі не можуть представляти для Ірану істотної загрози.

Єгипет із середини 1950-х до 1972 р. був головною опорою радянських геополітичних маневрів на Близькому Сході. Відносини між Москвою і Каїром істотно покращилися після приходу до влади у 2013 р. генерала ас-Сісі. Путін вважає нинішнього єгипетського лідера єдиною людиною, здатною

хоч якоюсь мірою відновити стабільність у найбільшій арабській державі світу. Крім того, завдяки саудівському фінансуванню Єгипет відновив масштабні закупівлі російського озброєння.

Навіть проблеми з безпекою в аеропорту Шарм-ель-Шейха, через які в жовтні 2015 р. російський пасажирський літак вибухнув над Синайським півостровом, не призвели до охолодження відносин між двома країнами. Якщо раніше основним постачальником зброї для єгипетської армії були Сполучені Штати, то у 2014 р. президент Єгипту звернувся з проханням про закупівлю озброєнь до російського керівництва. Серед причин зміни орієнтирів стала американська підтримка єгипетських ісламістів.

Серед нових старих друзів Росії можна назвати Ірак. Свого часу він входив до орбіти радянського впливу. Не зумівши зберегти від фатальних помилок Саддама Хусейна, Росія сьогодні прагне розвивати військово-промислові, енергетичні та інші зв'язки з шіїтською адміністрацією Багдада, водночас розширюючи відносини з автономним Іракським Курдистаном і сирійськими курдами, які борються за власну автономію. Це дозволяє використовувати курдське питання як важіль впливу на політику Іраку, і Туреччини, яка для РФ є ненадійним і тимчасовим союзником.

В Ізраїлі, де російськомовні становлять приблизно п'яту частину населення країни, Росія найтіснішим чином пов'язана з кількома поколіннями емігрантів з СРСР. В. Путін ставиться до євреїв краще, ніж будь-який інший глава російської держави за всю її історію. Державний антисемітизм залишився в минулому.

Зрозуміло, що Росія не в усьому погоджується з Ізраїлем – скажімо, з приводу Ірану, ХАМАСу чи «Хезболли», – однак обидві держави сповідують прагматичний підхід до міжнародної політики, скептично ставляться до перспектив арабської демократії у найближчій або середньостроковій перспективі і вважають головною загрозою для себе ісламістський тероризм. Радикальна зміна у відносинах з Ізраїлем – одне з головних досягнень пострадянської зовнішньої політики Росії. За останні два роки прем'єр-міністр Нетаньяху тричі відвідував Москву з візитом, що свідчить про зростання зацікавленості Ізраїлю у зміцненні зв'язків з Росією.

Незважаючи на нестабільність відносин між Москвою і Анкарою, в діалозі двох країн все ж слід відзначити позитивну динаміку, що пов'язано із негативним сприйняттям обома сторонами політики США щодо Дамаска. Туреччина співпрацює з Росією у будівництві газопроводу «Турецький потік», однак у сирійському конфлікті обидві країни роблять ставки на різні сторони. Росія підтримує режим Башара Асада в боротьбі з сирійською опозицією, яку спонсорує Туреччина.

Співпраця з Росією не підвищила безпеку Туреччини, де регулярно відбуваються теракти. Торік радикальні ісламісти і курдські сепаратисти здійснили понад 20 терактів на турецькій території, у результаті яких загинули сотні людей.

Можна прогнозувати, що принаймні у найближчі 12 років, протягом яких Р. Ердоган розраховує залишатися при владі, Москва та Анкара, швидше за все, залишатимуться якщо не відкритими супротивниками, то, як мінімум, суперниками. Доки турецький президент Ердоган залишається при владі, а Росія дотримується нинішнього зовнішньополітичного курсу, відносини між двома країнами в кращому випадку представлятимуть низку конфліктних ситуацій та їх врегулювань.

Слід згадати і США, які також мають свої стратегічні інтереси у цьому регіоні світу. Вони, зокрема, зацікавлені у виведенні сирійських нафтових родовищ з-під контролю ІДІЛ, яка добуває на території Сирії 34–40 барелів нафти на добу та продає її на чорному ринку за заниженими цінами (25–45 дол. США/бар.). Така ситуація не тільки сприяє фінансуванню радикальних бойовиків, а й негативно впливає на нафтові ціни на світовому ринку. Очевидно, що допоки ІДІЛ матиме можливість збагачуватися, контролюючи нафтові родовища, сирійський конфлікт триватиме.

Крім того, Білий дім зацікавлений у присутності в державних органах влади Сирійської Арабської Республіки представників опозиційних сил, які зможуть лобювати перехід нафтогазових родовищ у концесію нафтовим компаніям США і країн Перської затоки. Сполучені Штати підтримують сирійську опозицію ще й тому, що сподіваються використати її для відновлення відносин з Туреччиною, яка до приходу до влади Р. Ердогана нарівні з Ізраїлем була опорою США на Близькому Сході. На сьогодні Ердоган, який намагається домогтися регіонального лідерства Туреччини і відновити сферу впливу колишньої Османської імперії, сприймає Сполучені Штати як загрозу реалізації своїх планів.

Після невдалого військового перевороту минулого літа Анкара прямо звинуватила Вашингтон у спробі змінити режим силовим шляхом. «Влада США стоїть за спробою організації держперевороту в Туреччині», – таку думку висловив 16 липня 2016 р. турецький міністр праці і соціального забезпечення Сулейман Соїлуз (за повідомленням російського видання *life.ru* з посиланням на західні ЗМІ)²⁴⁸. Водночас співпраця із США вигідна Туреччині для протидії терористичній загрозі. Тому

²⁴⁸ Турецький міністр: США стоять за попиткою госперевороту в Турції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://life.ru/t/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/878667/turietskii_ministr_ssha_stoiat_za_popytkoi_ghospierievorota_v_turtsii

Анкара підтримала ракетний обстріл сирійської військової бази американськими військовими.

Інтереси Росії на Близькому сході та Північній Африці не обмежуються згаданими вище країнами і завданнями.

Так, аналізуючи ситуацію на Близькому Сході, видання *Liberté Politique* зазначає, що менш ніж за три роки В. Путін завдав «потрійного удару», перетасувавши карти середземноморської геополітики і зміцнивши сферу російського впливу «від Криму до Марокко». Завдяки приєднанню Криму та військовому втручання в Сирії Росія розширила свою присутність у Чорному та Середземному морях, а тепер Путін готує для сил ВМФ Росії і вихід до Атлантичного океану за рахунок продуманої політики в Північній Африці, пише видання.

Приєднання Криму в лютому 2014 р. дозволило Москві не тільки зміцнити позиції в Чорному морі, а й розпочати реалізацію «середземноморського плану» Путіна, вважає *Liberté Politique*. Зміцнюючи військові бази в Тартусі та Латакії, Росія відкрила своєму військово-морському флоту постійний доступ до Середземного моря. Відновлення співпраці Москви та Анкари має гарантувати вільну навігацію російських військових кораблів у протоках і послаблює «позиції НАТО в регіоні».

Новим напрямом розширення російської військової присутності став Єгипет, що проявилось у вигляді зближення генерала ас-Сісі і президента Асада, що почалося в жовтні 2016 р. Очевидним знаком «повернення» Росії до Єгипту можна вважати участь російських десантників у спільних військових маневрах з єгипетською армією в жовтні 2016 р. у західній пустелі, що відділяє Єгипет від Кіренаїки – поблизу районів, контрольованих генералом Хафтаром в Лівії. Це дозволяє Путіну спрямувати зусилля у напрямку Лівії і глибоководного порту в м. Тобрук. Зближення Росії з генералом Хафтаром, кульмінацією якого стала поїздка останнього в Москву у листопаді 2016 р., дозволить В. Путіну мати позиції в м. Тобрук, який є єдиним глибоководним портом між Олександрією і Мерс-ель-Кебіром, а також отримати доступ до 85 % запасів лівійської нафти, 70 % запасів газу, п'яти із шести нафтоховищ і чотирьох із п'яти нафтопереробних заводів, які контролюються Хафтаром.

Одночасно, на переконання видання, російські стратеги розробили й «алжирський варіант» з базою в Мерс-ель-Кебір. Його реалізації сприятиме те, що Москва давно налагодила з Алжиром військові зв'язки, й арсенал алжирської армії багато в чому становить російська зброя.

Останнім етапом закріплення Росії на Близькому Сході, у Північній Африці та її виходу до Атлантичного океану має стати встановлення контролю

над південним берегом Гібралтару та атлантичним узбережжям Марокко. Підтримуючи Марокко в питанні Західної Сахари, Путін уже готується до реалізації цього плану. Через те, що для Марокко проблема Західної Сахари «не підлягає обговоренню», під час офіційного візиту короля Мохаммеда VI до Москви 15 березня 2016 р. Кремль запевнив, що він «враховує позицію Марокко в питанні Західної Сахари». Така стратегічна позиція Москви значно посилила позиції Рабата у протистоянні з фронтом Полісаріо і відкриває «марокканські можливості» перед російським флотом.

Інтереси РФ у регіоні Західних Балкан

Для зміцнення свого впливу на Балканах РФ досить успішно використовує такі нарративи та інструменти, як панславизм та православне християнство. По-перше, наголошується на «особливих відносинах» між Росією та слов'янськими народами на Балканах, які базуються на тривалих історичних та культурних зв'язках; по-друге, Росія використовує, а балканські суспільства позитивно сприймають антизахідну риторику, особливо в контексті бомбардування Сербії силами НАТО в 1999 р.; по-третє, поширюються конспірологічні міфи про ненависть Заходу до православних балканців (сербів) та про культурну відмінність Заходу від православних слов'ян, що заважає західним суспільствам зрозуміти слов'янську особливість.

Головною мішенню для російського впливу серед усіх Балканських країн залишається Сербія як країна та серби як народ, який проживає в усіх країнах колишньої Югославії та є піддатливим для російського інформаційного впливу. Росія просуває нарратив цивілізаційного протистояння Заходу та слов'ян, останнім часом посилюючи його нагадуванням про вето Росії в 2015 р. на проект резолюції РБ ООН щодо засудження масового вбивства в 1995 р. у Сребрениці як акта геноциду²⁴⁹ та про роль Росії у підважуванні членства Косово в ЮНЕСКО (Сербія протестувала проти цього фактично через невизнання Косово взагалі, а формально – через недовіру щодо спроможності уряду Косово захистити православні сербські монастирі, що знаходилися на тій території).

За висновками Я. Вішневського, експерта Лондонської школи економічних та політичних досліджень, Західні Балкани – яскравий приклад того, як невеликими зовнішніми зусиллями протягом тривалого часу вдається підтримувати глибокі суперечності між сусідніми державами і сусідніми народами. З 1 січня 2015 р. *Russia Today* (RT/*Sputnik Srbija*), персонал якої становить близько 30 чоловік, розпочала трансляцію щоденних новин сербською мовою. Дешевий, але ефективний

²⁴⁹ *Россия* применила вето по резолюции Совбеза ООН о геноциде в Сребренице [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org/a/27116782.html>

проект, який чудово доповнив російську присутність на ринку друкованої преси (газети *Ruska Reč* and *Rusija i Srbija*). Незважаючи на те, що присутність російських медіа статистично незначна, ефект від їхньої діяльності досить високий, тож проект Москви може вважатися успішним²⁵⁰.

Цей успіх зумовлений тим, що Кремлю вдалося створити позитивний нарратив партнерства, просуваючи тезу, що до Белграда в Москві «дослухаються», його «поважають» та «підтримують». Цей патерналізм дуже сильно відрізняється від позиції ЄС, згідно з якою прагнення Сербії стати частиною ЄС має підкріплюватися успіхами в реформах.

ЄС натомість не зміг створити альтернативний нарратив для балканських православних слов'ян (сербів), тому його популярність падає. Соціологічні опитування від лютого 2016 р. показують, що 67,2 % сербів підтримують тісніший союз з Росією, проти нього – 18,8 %. За вступ до ЄС сьогодні виступають 50,9 % та 38,8 % – проти цього. Ставлення до НАТО ще гірше: лише 10,5 % сербів – за вступ і 80 % – проти²⁵¹.

Росія створила розгалужену мережу організацій, які просувають різні аспекти сербсько-російських відносин. Центр євроатлантичних досліджень у Белграді нарахував 109 таких структур, включно з російськими фондами та проросійськими депутатами сербського парламенту²⁵².

РФ планомірно працює не лише в Сербії, вона прагне створити імідж захисника для всіх слов'янських урядів на Балканах – у Белграді (Сербія); Скоп'є (Македонія); Бані-Луці (Республіка Сербська Боснії та Герцеговини). При цьому Москва не створює якоїсь ґрунтовної альтернативи ЄС – вона просто критикує політику Брюсселя, але не просуває ідеї Євразійського Союзу як можливої альтернативи для Белграда.

Російська пропаганда дуже добре використовує розбіжності та суперечки, живить антиамериканські та антиєвропейські настрої, посилює поляризацію, однак не пропонує відповідної

²⁵⁰ *Wisniewski Jaroslaw*. Russia's communication strategy and the EU: Why Moscow is winning the battle for soft power in Serbia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/04/15/russias-communication-strategy-and-the-eu-why-moscow-is-winning-the-battle-for-soft-power-in-serbia/>

²⁵¹ *Dorđe vukadinović*. Srbija pred izborima [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1370309>

²⁵² *Eyes wide shut*. Strengthening of Russian Soft power in Serbia: goals, instruments, and effects. Study of the Center for Euro-Atlantic Studies [Електронний ресурс]. – May 2016. – Режим доступу : https://www.ceas-serbia.org/images/publikacije/CEAS_Studija_-_C5_%A0irom_zatvorenih_o%C4%8Diju__ENG.pdf

альтернативи ЄС. Натомість у військовій сфері Росія відверто агітує балканські країни проти вступу до НАТО та заохочує їх до тіснішої кооперації з ОДКБ. Російська антинаївська та антизахідна кампанія на Балканах може негативно вплинути на діяльність миротворчих місій ЄС (EUFOR) та НАТО (KFOR).

Ситуація на Балканах погіршилася ще й тому, що ЄС не приділяв достатньо уваги антизахідній російській пропаганді в регіоні. Росія почувається досить впевнено, втручаючись в політику балканських країн. Головна її мета сьогодні – максимально завадити європейській та євроатлантичній інтеграції Балкан (Македонія, Боснія, Чорногорія). Для цього, окрім потужного інформаційного та дискурсивного впливу на балканські суспільства, Росія вдається до втручання у внутрішньополітичне життя країн та подекуди до провокацій. Постійним предметом провокативних дій російських спецслужб є чинник Косово для Сербії.

Останнім прикладом провокації, який жваво коментували російські офіційні служби, був скандал із потягом з написом «Косово – це Сербія», що був зроблений у Росії²⁵³ і який косовська влада не пропустила в Косово та відправила назад до Сербії. Президент Косово Хашим Таші звинуватив сербів у провокації та підготовці «кримської моделі» з відокремлення північної частини Косово, натомість сербська сторона заявила, що готова розглянути можливість захищати право на свободу пересування. Росія зайняла просербську позицію та звинуватила Косово у недотриманні домовленостей між Белградом та Приштіною²⁵⁴.

У Боснії і Герцеговині Росія потужно підтримує Мілорада Додіка, президента Республіки Сербської. Додік є одіозною фігурою, він назвав посла США в Боснії та Герцеговині «підтвердженням ворогом» сербської спільноти та потрапив під санкції США за порушення Дейтонських угод через встановлення Дня незалежності боснійських сербів. Москва використовує його як зручний інструмент стримування західного впливу в Боснії та, цілком можливо, для руйнації цієї держави як такої.

У Македонії Росія скористалася внутрішньополітичним конфліктом для посилення суперечностей в країні. Внутрішньополітичний конфлікт в Македонії розпочався весною 2017 р. після парламентських виборів, які відбулися наприкінці 2016 р., через небажання правлячих сил втратити владу

після майже 11 років правління. Міністерство закордонних справ РФ виступило з двома заявами, від 2 і 3 березня, щодо політичної суперечки в Македонії. В заявах стверджувалося, що: 1) македонська політична криза спровокована зовнішнім втручанням з боку західних країн; 2) македонцям намагається нав'язати «албанську платформу» (ідея Великої Албанії, що передбачає територіальні претензії щодо великих районів Чорногорії, Сербії, Македонії та Греції). Крім того, висловлювалася тривога з приводу залучення Косово в кризові політичні процеси та щодо того, що ситуація загрожує македонській державності та стабільності на Балканах загалом.

Таким чином, як формально непричетна до виникнення політичної суперечки в Македонії, Росія використовує проблеми регіону, зокрема албанський чинник, для провокування та розпалювання міжетнічної ворожнечі в Македонії зокрема та в регіоні загалом.

У Чорногорії Росію звинувачують у невдалій спробі державного перевороту та замаху на вбивство високопосадовців. Прокуратура Чорногорії подала документи з вимогою екстрадиції Е. Шишмакова, російського шпигуна, якого звинувачують в організації перевороту, що мав перешкодити вступові держави до НАТО в травні ц. р.

Інтереси РФ у Арктиці

У кінці грудня 2014 р. президент Росії В. Путін затвердив новий варіант військової доктрини країни.

Важливим стратегічним напрямком для Росії, згідно з новою редакцією документа, є Арктика, яка згадується в розділі «Загальні положення», що йде під першим номером. А в 32-й главі, під назвою «Основні завдання Збройних Сил, інших військ і органів у мирний час», є формулювання про «забезпечення національних інтересів Російської Федерації в Арктиці».

У концепції зовнішньої політики Російської Федерації, затвердженій В. Путіним 30 листопада 2016 р., Арктиці також приділяється значна увага. Так, у пункті 21 йдеться про те, що «Російська Федерація відкрита до вибудовування відносин з Канадою на основі взаємної поваги інтересів і накопиченого досвіду співпраці, в тому числі в Арктиці». А в пункті 76 Концепції позначені головні цілі міжнародної співпраці у цьому регіоні, договірно-правова база співробітництва, високо оцінюється роль Арктичної ради, прибережної арктичної «п'ятірки» та Ради Баренцева/Євроарктичного регіону²⁵⁵. Особливо наголошується на

²⁵³ Кому нужен поезд раздора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://srpska.ru/article.php?nid=30799>

²⁵⁴ *Выступление и ответы на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С. В. Лаврова в ходе пресс-конференции по итогам деятельности российской дипломатии в 2016 году (Москва, 17 января 2017 года)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mid.ru/press_service/video/-/asset_publisher/i6t41cq3VWP6/content/id/2599609

²⁵⁵ Рада Баренцева/Євроарктичного регіону (РБЕР) була заснована як форум регіональної співпраці 11 січня 1993 р. на зустрічі міністрів закордонних справ Росії і країн Північної Європи в місті Кіркенесі (Норвегія).

тому, що «Росія буде твердо протидіяти будь-яким спробам привнести в Арктику елементи політики конфронтації і військового протистояння, політизувати міжнародну взаємодію в регіоні в цілому».

Підкреслюється важливість для розвитку регіону «Північного морського шляху як національної транспортної комунікації Росії в Арктиці», а також його значення для транзитних перевезень між Європою і Азією.

Таким чином, стратегічні інтереси Російської Федерації в Арктиці офіційно зафіксовані в основних зовнішньополітичних і військових напрямках діяльності держави. Росія розглядає Арктику як територію з величезним економічним потенціалом.

Сьогодні дедалі актуалізується питання розмежування континентального шельфу в Північному Льодовитому океані та попередження нерегульованих промислів у його центральній частині, замкнутій виключними економічними зонами Сполучених Штатів, Канади, Данії, Норвегії та Росії.

Основними проблемами є формування блоку сучасних науково-технологічних рішень, здатних працювати у складних умовах цього регіону, вдосконалення системи екологічного моніторингу, освоєння шельфових родовищ. «За оцінками Російської академії наук, в Арктичній зоні сконцентрована переважна частка загальноросійських і загальносвітових запасів, у тому числі золота – 40 %, нафти – 60 %, газу від 60 до 90 %, платинових металів – 47 %, корінних алмазів – 100 %», – зазначив В. Путін 29–30 березня ц.р. в Архангельську, де відбувся четвертий форум «Арктика – територія діалогу».

Для Росії особливе значення має Північний морський шлях, який вона намагається позиціонувати як повноцінну найбільш безпечну і менш затратну альтернативу Південному (через Суецький канал) уже в недалекому майбутньому.

Такі плани, з урахуванням наявності в регіоні корисних копалин, видаються досить реальними вже у недалекому майбутньому.

Росія докладает серйозних зусиль у напрямі їх реалізації. Так, завершується реалізація великого проекту ЯМАЛ-СПГ за участю Франції і Китаю. Побудовано новий завод, який запрацює вже в кінці поточного року і вироблятиме 16,5 млн т скрапленого природного газу. Це, відповідно, передбачає збільшення обсягів перевезень Північним морським шляхом у разі. За підсумками 2016 р. перевезення цим шляхом уперше перевершили дані 80-х рр. ХХ ст. у СРСР (7,26 млн т на рік). До 2035 р. планується вийти на показники у 30 млн т.

Росатомфлот, який має у своєму розпорядженні 14 суден, у т. ч. 6 атомних криголамів, уже готовий

гарантувати цілорічну навігацію Північним морським шляхом. Прискореними темпами здійснюється подальший розвиток цієї організації. У минулому році на Балтійському заводі був спушений на воду атомний криголам «Арктика», а менш як за тиждень до цього на «Адміралтейських верфях» на воду спустили дизель-електричний криголам нового покоління «Ілля Муромець» для Військово-морського флоту. Розробляється технічний проект атомного суперкриголама, який зможе забезпечити цілорічну роботу в високих широтах в Арктиці, а не тільки на Північному морському шляху.

Однак претензії Російської Федерації розповсюджуються далеко за межі загальноновизнаної 200-мильної зони, що стало предметом обговорення на форумі в Архангельську і було названо джерелом конфліктності у регіоні.

Незважаючи на запевнення В. Путіна, що ці питання вирішуватимуться на основі справедливості та норм міжнародного права, реальні дії Російської Федерації свідчать про її готовність захищати «свої інтереси» у регіоні будь-якими методами і засобами.

Такий розвиток подій не міг залишитися поза увагою Заходу. Так, новий міністр оборони США Дж. Меттіс, вступаючи на посаду, привернув увагу до вдосконалення військової інфраструктури на російській півночі, зокрема в Арктиці, і на застосуванні нових військових технологій у цьому регіоні. І хоча В. Путін, визнаючи факти створення комплексної інфраструктури та її військової складової, заявив, що у цьому сенсі Росія повністю відкрита і запрошує до співпраці всіх, у т. ч. й американських партнерів, його реальні кроки свідчать про протилежне. Красномовним прикладом є поїздка російського президента разом із прем'єр-міністром та міністром оборони на Землю Франца Йосифа саме напередодні архангельського форуму.

«Міністерство оборони, Федеральна служба безпеки, її прикордонна складова повинні реалізувати свої плани для забезпечення національних інтересів з точки зору забезпечення обороноздатності країни та захисту наших інтересів в Арктиці, забезпечення нормального функціонування Північного морського шляху. Багато об'єктів Міністерства оборони могли б бути, що називається, подвійного призначення і повинні допомагати цивільним службам реалізовувати ті завдання, які перед ними стоять», – зазначив президент РФ під час поїздки на новостворювану військову базу.

Значну увагу Росія приділяє розробці нової військової техніки, здатної працювати в умовах Арктики. Так, нещодавно в Інтернеті з'явилися перші фотографії арктичних варіантів російських зенітних систем, зокрема, арктичні модифікації існуючих систем ППО: зенітний ракетний

комплекс 9К331 МДТ «Тор-М2ДТ» і зенітний ракетно-гарматний комплекс «Панцир-СА». Базою для них став дволанковий гусеничний транспортер ДТ-30ПМ, який випускає розташована в Башкортостані АТ «Машинобудівна компанія «Витязь».

Однак реалізації амбітних планів Російської Федерації щодо захоплення контролю над Арктикою серйозно перешкоджають деякі фактори. Так, підвищену активність на півночі почали демонструвати країни, далекі від Арктики, зокрема Китай та Індія. КНР уже прийнята до Арктичної ради як спостерігач, і вона вважає, що Арктика не належить якійсь одній країні або групі держав, тож Пекін цілком має право на частку північних ресурсів. Одним із пріоритетів оголосив освоєння Арктики і Нью-Делі. І хоча ні Китай, ні Індія не мають на сьогодні технічних ресурсів для практичної роботи в арктичних широтах, вони можуть створити

серйозні перешкоди російській або будь-якій іншій експансії на північ.

Предметом особливого занепокоєння для Росії є полярний кодекс, який розробляє Міжнародна морська організація (ІМО). Москва побоюється, що цей документ заборонить використання важкого мазутного палива, що широко застосовується для морських перевезень. Саме це вже сталося в Антарктиці. Такий крок стане ударом для росіян, які мріють зробити навігацію по Північному морському шляху ще більш тривалою.

Очевидно, саме ця обставина змушує В. Путіна приділяти особливу увагу спілкуванню з президентами Фінляндії та Ісландії, які очолюватимуть Арктичну раду у найближчі 4 роки. З травня ц. р. зазначену посаду обіймає Фінляндія, а за два роки – Ісландія. З 2021 по 2023 рр. у раді головуватиме Росія.

ВИСНОВКИ

Режим Путіна побудований на реконструкції радянської імперської моделі. Ця модель поєднала вертикальну адміністративну систему, гіпертрофовану роль силових структур і загальну мілітаризацію суспільства, сировинну ренту як основне джерело доходів, патерналістичний соціум, інформаційно забезпечену та ідеологічно обґрунтовану самоізоляцію. Усі ці елементи були послідовно відтворені в Росії за часів правління Путіна. Але дієздатність державного механізму була досягнута в меншій за масштаб системі, яка, до того ж, позбулася деяких витратних функцій.

Росія Путіна – це той самий Радянський Союз, тільки такий, що використовує всі свої ресурси для меншого державного утворення та для підтримання меншого числа функцій. Така редукція потреб дозволила відновити життєздатність механізму, що й зумовило ефект «успішного Путіна».

Оскільки реставрація атрибутів СРСР є сутністю путінського проекту, то він мусить включати в себе а) відновлення контролю над пострадянським простором; б) відновлення статусу наддержави і головного антагоніста Заходу; в) монополізм влади всередині РФ.

Але парадокс ситуації полягає в тому, що ці атрибути є руйнівними для самої російської державності, оскільки нівелюють позитивний ефект від «зменшеного СРСР» та позбавляють його шансів на оновлення і розвиток.

Успадкованого путінською Росією ресурсу не вистачить на функціонування «цілого СРСР», на реальне протистояння із США та НАТО, на підтримання російської присутності в ключових регіонах світу та інші завдання (в т. ч. ціннісно-ідеологічні), які ставив перед собою радянський режим. А нового ресурсу, як стало очевидним у підсумку найбільш сприятливого для Росії періоду 2000–2012 рр., на старій матриці суспільних відносин створити не вдалося.

Найважного ресурсу, з огляду на значну міру амортизації «основних фондів» імперії та брак комплектуючих для їх ремонту, вже не кажучи про модернізацію, досить скоро може не вистачити

для нормального функціонування самої РФ. Цю перспективу добре усвідомлює керівництво Росії і намагається запобігти повторенню краху СРСР шляхом «виправлення помилок», зроблених, на думку Путіна, на рубежі 1990-х років.

Замість внутрішньої лібералізації та примирення із Заходом обирається шлях «закручування гайок» та демонстративної конфронтації. Замість мирного розлучення з колишніми «васалами» – провокування криз і створення зон нестабільності. Замість «відпускання» імперської еліти на пошуки індивідуальних засобів виживання – посилення кругової поруки, «чистки», вибудовування жорстких вертикалей і монополізація ресурсів.

Можна сказати, що режим Путіна реалізовує альтернативний сценарій еволюції радянської системи, що має на меті запобігти її розпаду (умовно кажучи, сценарій Ю. Андропова і ГКЧП). Додатковою мотивацією для російського суспільства підтримати такий сценарій є соціальна втома і негативна реакція на досвід лібералізації. Поворот до радянських моделей соціальної поведінки, ідеологічних кліше, інформаційної закритості та державного патерналізму є в Росії предметом суспільного консенсусу і не залишає в нинішніх умовах шансів для ліберальної опозиції та пропонує нею цінностей і культурного змісту.

Слабким місцем неоімперського проекту Путіна залишається незбалансована економічна модель, вразлива щодо кон'юнктури зовнішніх ринків, архаїчна суспільна організація, обтяжена негативною демографічною динамікою, а також ізоляціоністська колективна свідомість росіян, що наразі забезпечує режим від внутрішніх загроз, але в перспективі загрожує йому черговим моральним і культурним банкрутством.

Суперництво з Заходом та реінтеграція пострадянського простору значною мірою є декларативними, символічними елементами політики РФ, які повинні надати переконливості проекту імперського реваншу, але насправді не відповідають ані можливостям, ані реальним потребам режиму Путіна. Його несумісність із домінуванням Заходу в світовій політиці є очевидною, але можливі втрати Росії від руйнування всієї системи

балансів і принципів світопорядку, що склалися на сьогодні, перевищують будь-який очікуваний «геополітичний вигравш».

Отже, у **площині реальної політики** придбані активи Путіна наразі становлять:

– «повернення» Криму як символічний акт відродження імперії, реалізація колективної ідеї-фікс і розв'язання внутрішнього конфлікту між нав'язаним іззовні табу і дійсною ідентичністю країни-насилльника;

– підтримка еліти і мас усередині Росії, а також мобілізація adeptів «русского мира» за кордоном;

– підвищення боездатності російських збройних сил, зростання престижу російської зброї у світі, залучення десятків тисяч іноземних громадян для участі в проксі-війнах на боці Росії (за часткового фінансування політичними емігрантами, які опинилися в повній залежності від Кремля);

– симпатії і підтримка не задоволених західною моделлю глобалізації груп, країн, політичних рухів і лідерів;

– слабкість політики і криза цілепокладання в ЄС, розгубленість і внутрішня конфліктність у США;

– безальтернативність російського інтеграційного вектора для країн пострадянського простору;

– кризовий стан української державності, що розуміється як наслідок західного цивілізаційного вибору («зради») і повалення «законно обраної» влади;

– контроль над півостровом Крим, що відіграє найважливішу стратегічну роль у Чорноморському регіоні, доступ до його ресурсів, володіння прибережним шельфом, Керченською протокою, панування в Азовському морі;

– збереження при владі Башара Асада на контрольованій сирійськими урядовими військами території і створення передумов для розгортання російської військово-політичної (а у перспективі – політичної та економічної) присутності в стратегічно важливому регіоні Близького Сходу.

Як бачимо, серед досягнень переважає символічний капітал і стратегічна ініціатива в глобальній грі.

У пасиві:

– втрата привабливості, довіри і репутації передбачуваного і відповідального члена світової спільноти, зацікавленість основних геополітичних гравців у максимальному ослабленні Росії та її поразці в усіх можливих конфліктах;

– маски, що скинуто у грі навколо пострадянської інтеграції, виявлений національний егоїзм Росії, відверта ставка на силу в реалізації політики реінтеграції перетворюють її потенційних союзників на заручників і не залишають позитивних мотивацій для участі у відповідних проєктах;

– перехід у категорію відвертих ворогів російської державності найбільш активної частини українського та кримськотатарського народів, а також загострення відносин із сунітськими народами Близького Сходу внаслідок підтримки Асада і зближення з Тегераном;

– вразливість до зрослих загроз внутрішнього сепаратизму, зовнішніх атак (у т. ч. терористичних), територіальних претензій тощо;

– залежність авторитету влади від подальших «перемог» на зовнішньополітичній арені і здатності нейтралізувати негативні наслідки зовнішньої агресії (у т. ч. погіршення соціально-економічної ситуації);

– втрата перспектив технічного переозброєння індустрії (в першу чергу – видобувних галузей) і масштабного кредитування економіки, що тягне за собою довготривалий період стагнації, а в поєднанні з наростанням демографічних проблем і зношуванням інфраструктури призводить до переходу соціальної системи в депресивний стан;

– необхідність додаткових витрат на утримання та інфраструктурне забезпечення Криму, підтримку «ЛНР»/«ДНР», активну зовнішню політику, здійснювану методами *soft power*; зростаючі потреби армії;

– незавершений процес технічного переозброєння армії та імпортозаміщення в ключових галузях, пов'язаних з питаннями національної безпеки.

Таким чином, незважаючи на те, що зовнішньополітичний демарш і внутрішньополітична мобілізація були проведені на піку ресурсних можливостей путінської Росії і в найбільш сприятливий період розгортання глобальної кризи (максимального послаблення контрагентів), реальність показала неготовність Кремля проводити задекларовану політику імперського реваншу та високу ймовірність її згорання або переходу в імітаційну форму.

У площині політичних декларацій та імітацій Росія намагається симетрично відповідати ініціативам передових країн і цивілізацій, відповідаючи таким чином на виклики часу.

Наслідкування західних ідей та проєктів призводить до декларативного формування «спільного економічного та безпекового простору», що насправді виступає прикриттям імперського реваншу на пострадянському просторі та намаганням впливати на політику країн Європи. Створені Москвою Євразійський економічний союз (як

альтернатива ЄС) та Організація договору колективної безпеки (як альтернатива НАТО) виконують функцію утвердження інтересів РФ. Вони були створені Москвою з подвійною метою: по-перше, для легітимації російського економічного та безпекового контролю над їх членами; по-друге, для збільшення власної ваги у взаємодії з геополітичними партнерами на Сході та Заході.

Однак, оскільки Росія не була і не є спроможною запропонувати конкурентні європейським проекти співробітництва для сусідів та партнерів, членство в інтеграційних російських структурах зберігають лише ті держави, які не мають можливості здійснювати незалежну від Москви зовнішню та економічну політику. Сьогодні на умовному просторі СНД такі переважають. Але розвиток відносин з Об'єднаною Європою для одних пострадянських режимів та поширення впливу Китаю на інші скорочує ресурсну базу російської геополітики вже у середньостроковій перспективі.

Протистояння із Заходом, як і партнерство з Китаєм, є вимушеною тактикою Кремля, що враховує складну комбінацію чинників:

- 1) послаблення впливу Заходу та посилення позицій Китаю як загальний тренд світової політики;
- 2) відсутність реальної актуальної загрози інтересам та безпеці РФ з боку НАТО і США, а також нездатність Росії протидіяти розширенню китайської присутності в суміжних регіонах світу, зокрема, на пострадянському просторі, та в самій Російській Федерації;
- 3) конкурентна неспроможність імперського проекту Путіна у разі просування європейського інтеграційного проекту та його стратегічного партнерства із США;
- 4) вимушене зосередження інтересів Москви на європейському напрямку зовнішньої політики, де мають бути зафіксовані головні результати «геополітичного виграшу» в розіграній Путіним «Мюнхенській» партії симулятивної конфронтації;
- 5) необхідність дистанціювання від політичної культури та демократичних практик Заходу з метою збереження монополії на владу всередині Росії.

Сукупність цих чинників та мотивацій обумовили складну геополітичну гру Путіна, що здійснюється, головним чином, методами геополітичного блефу, агресії та шантажу, провокацій та дезінформації. Кризові технології дозволяють ефективно управляти не лише зовнішнім, а й внутрішнім політичним простором РФ. Однак ресурс цієї гри вже практично вичерпаний.

Ключовим напрямом антизахідної політики Путіна, що відображає стратегічні інтереси Росії на

нинішньому етапі її історичного розвитку, є намагання зруйнувати євроінтеграційний проект. Метою політики Кремля щодо країн ЄС є їхня:

- відмова від ідеї європейської єдності та повернення до стану, коли кожна європейська країна буде свої відносини з Росією самостійно;
- повернення до «прагматизму» у двосторонніх відносинах, коли інтереси практичної вигоди (для окремої країни, конкретної компанії, персонально – європейського чиновника) визнаються вищими за принципи, норми і цінності;
- визнання Росії як «гаранта» стабільності та безпеки на Європейському континенті;
- відмова від експансії ЄС на пострадянському просторі, визнання зони особливих інтересів Росії у східній частині Європи, а також у Балтійському та Чорноморському регіонах і на Балканах.

д) відмова від стратегічного партнерства із США, у т. ч. згортання співробітництва в рамках НАТО.

Постановка цілей і вибір інструментів політики РФ зумовлені особливостями стратегічної культури її нинішнього керівництва. У стратегічному плані Путін і його команда мислять категоріями статусу і ресурсу. Підвищення статусу у всіх можливих ієрархіях є очевидним пріоритетом для будь-якого російського актора політики, а ресурсне забезпечення вважається головним фактором успіху. В тактичному плані, як правило, йдеться про формат спецоперацій, складовими частинами яких зазвичай є провокація, удавані цілі, тиск на слабку точку партнера (шантаж нанесенням неправної шкоди), відбілювання іміджу і «облагородження» власних мотивів постфактум.

У міру того, як партнери Путіна ідентифікуватимуть його справжні наміри, можливості та ресурси, їхня контргра ставатиме дедалі ефективнішою і шанси на виграш у російського керівництва стрімко зменшуватимуться. Тому, поряд зі збереженням тиску на партнерів, Путін намагатиметься якомога швидше здійснити розмін фігурами і перевести партію в ендшпіль (для того щоб добитися нічиєї або перевести її в пат).

Чи дозволять йому це зробити основні гравці на Заході, поки що не відомо. Це залежатиме від розвитку внутрішньополітичної ситуації у США, економічної ситуації в Китаї та розгортання кризи в ЄС. Вікно можливостей для Москви зберігається принаймні до кінця 2017 р.

Оптимістичні очікування Кремля пов'язані з такими чинниками:

- 1) відновлення партнерського статусу у відносинах із Заходом (у т. ч. досягнення необхідних

угод з питань європейської безпеки, близькосхідного врегулювання, ситуації на пострадянському просторі);

2) ослаблення внаслідок внутрішньої нестабільності США і ЄС (а разом з тим і НАТО);

3) часткового зняття санкцій з боку США, ЄС, Японії;

4) збереження союзу з Туреччиною, Іраном і Китаєм в питаннях євразійського військово-політичного співробітництва і розширення економічних зв'язків;

5) внутрішньополітичної кризи в Україні і пов'язаної з нею зміни влади на більш лояльну до Москви (за грузинським сценарієм);

6) подолання негативних тенденцій в економіці та стабілізація цін на нафту на прийнятних для РФ значеннях.

Однак у більш віддаленій перспективі дедалі помітнішими стають *реальні наслідки* нинішніх дій Кремля. До них у першу чергу належать нові загрози, що виникають як наслідок необачних кроків і надмірних домагань керівництва Російської Федерації, зроблених і заявлених у гострій фазі конфлікту. До породжених таким чином загроз насамперед належать:

– витіснення РФ з ринків нафти і газу, зменшення доходів бюджету;

– поглиблення структурних диспропорцій в економіці Росії;

– критична вразливість до повторення світової економічної кризи і пов'язаного з нею падіння попиту на російську сировину;

– зростаюча залежність від імовірного спаду темпів економічного зростання в Китаї;

– формування недружніх коаліцій;

– зростаюча геополітична залежність від партнерів (Китай, Туреччина, Іран);

– потьмяніла харизма В. Путіна;

– розростання внутрішньоелітних конфліктів;

– розрив у добробуті еліти і мас;

– дискредитація ідеї «русского мира»;

– радикалізація мусульманських спільнот (Північний Кавказ, Поволжя, Центральна Азія).

Можливості протидії у керівництва РФ зводяться, в основному, до двох сценаріїв:

1) продовження агресивної лінії у зовнішній політиці, шантаж і тиск на партнерів, нові провокації і порушення прийнятих норм і досягнутих угод («Путін знову всіх переграє»);

2) самоізоляції режиму в оборонній позиції, «перетравлення» здобутого в активній фазі операції, формування образу жертви і психології оточеної фортеці.

В обох випадках Кремлю доведеться реалізувати жорстку модель внутрішньої політики, де методи залякування переважатимуть над методами заохочення.

Продовження «наступу» Путіна на зовнішніх фронтах (дестабілізація Балтійського регіону, втручання в конфлікти на території Лівії та Ємену, активізація воєнних дій у східних областях України, спроби обмеження суверенітету Казахстану, Білорусі тощо) спричинять значне погіршення ситуації щодо «втрат», але навряд чи істотно збільшать «досягнення».

Тому слід очікувати певної стабілізації зовнішньої політики РФ, її повороту в бік «миролюбності», задекларованої на підсумковій 2016 р. прес-конференції Путіна. Зрозуміло, що при цьому Кремль намагатиметься максимально зберегти створені важелі управління кризою – маріонеткові режими «ЛНР»/«ДНР» на кордоні з Україною і вплив на внутрішньополітичну ситуацію в сусідній країні, військову присутність у Сирії. Можливе розширення військової присутності РФ у світі. Зокрема, найбільш імовірними напрямками такої експансії є ресурсно багаті та стратегічно важливі регіони: Близький Схід і Північна Африка, а також Арктика.

У самій Росії 2017 рік ознаменується насамперед підготовкою до президентських виборів, що мають стати актом легітимації В. Путіна вже не лише як президента РФ, а як визнаного лідера нації, чий повноваження і статус виходять за рамки офіційних посад.

Для стимуляції політичної активності буде використана контрольована владою «відлига», ймовірним є також переключення на внутрішні проблеми життя населення РФ, оскільки патерналістичне суспільство має отримати сигнали про те, що його інтереси перебувають у полі зору керівництва держави.

Втім, немає сумнівів у тому, що після переобрання Путін і його команда збережуть монополію на владу, що буде виправдано необхідністю протистояти загрозам «нестабільного й загрозливого зовнішнього світу», не допустити «катастрофічних» сценаріїв внутрішньої дестабілізації. Зросте ізоляціонізм російського суспільства, в якому будуть культивуватися етатизм, вождизм та реакційний фундаменталізм.

За цих умов зростають загрози внутрішньої дестабілізації режиму та втрати ним суспільної легітимності. Факторами ризику є внутрішня конфліктність російської еліти, етнічна й конфесійна неоднорідність населення країни, скорочення ресурсної бази основних груп вигодоотримувачів чинної політики, критична залежність великих соціальних груп від фінансування їхніх життєвих потреб з державного (регіонального, місцевого) бюджету.

Усе це призведе до того, що, в разі появи ознак кризи, колапс соціальної та управлінської системи РФ може бути надзвичайно швидкоплинним і масштабним.

Детонатором кризи може стати:

- відхід від влади Путіна;
- перехід до диктатури (пожиттєвий статус Путіна, зміни до Конституції, реформа виборчого законодавства);
- внутрішньоелітний конфлікт (силовики і РПЦ проти «чеченців», «чекісти» проти «лібералів» тощо);
- поява сильної політичної альтернативи у вигляді російських націоналістів;
- ескалація конфліктів на території Росії чи на її кордоні;
- різке погіршення соціально-економічної ситуації;
- зовнішньополітична/воєнна поразка чи ізоляція.

Разом із тим причиною кризи режиму може бути будь-яке порушення балансу інтересів в оточенні Путіна. Так, наприклад, можливий розпад союзу між Путіним і керівником Чечні Р. Кадіровим може мати низку взаємопов'язаних наслідків:

- розрив «угоди» про лояльність до російського керівництва з боку Р. Кадірова і його оточення;
- відмова центрального уряду (під тиском силовиків) від пріоритетного бюджетного фінансування Чечні;
- активізація античеченської діяльності і пропаганди з боку російських націоналістів;
- зростання ісламського фундаменталізму в середовищі чеченської молоді;
- пошук чеченським керівництвом зовнішніх партнерів (як варіант, Саудівська Аравія, Катар, Туреччина).

У разі суттєвого погіршення соціально-економічної ситуації в країні навіть за збереження влади

Путіним і консолідації його оточення зростає імовірність появи нових ліній напруженості в суспільстві та владі, які досі перебувають у латентному стані. Найбільш імовірним є протистояння за лінією центр-регіони:

- посилення егоїзму регіонів, вимоги регіональних еліт республік-донорів залишати фінансовий ресурс у власному використанні;
- пробудження на цій основі татарського і башкирського націоналізмів, поширення ідей про сибірську автономію;
- зростання впливу Китаю на економіку сибірських регіонів, Японії і Республіки Корея на далекосхідні й тихоокеанські регіони;
- втрата владного ресурсу нинішніми керівниками північнокавказьких республік, зростання впливу ваххабітського підпілля в Чечні й Дагестані, поширення його впливу на інші регіони;
- на тлі зростання протестних настроїв і проявів регіонального сепаратизму вихід на провідні позиції крайніх націоналістичних організацій, поширення ідей російського фундаменталізму;
- криза державності та імперської ідентичності, що виникає за цих умов, прискорює процеси відтоку населення з віддалених регіонів (передусім – із національних республік та округів) у центр і в Москву;
- підтримання інфраструктури і логістики в межах РФ стає дедалі витратнішою необхідністю, і ця функція переходить від центру до регіонів (де вона здійснюється із зовнішньою допомогою);

– старі відносини між суб'єктами федерації вже більше не відповідають реаліям російського життя, тож окремі суб'єкти ініціюють зміни до Конституції РФ;

– на цій основі виникає політичний конфлікт, що переростає в масштабне протистояння «всіх проти всіх».

Внутрішніх резервів стабільності російська модель практично не має. Тому вона зберігає свою життєздатність виключно у сприятливому зовнішньому середовищі.

Водночас вичерпання ресурсу довіри Заходу і нейтралізація ефекту непередбачуваності у діях Кремля посилює залежність російської політики від зовнішніх факторів. Режим Путіна перетворюється на заручника власних кроків, що поглибили кризу сучасного світоустрою, і тепер, по-перше, очікує реакції основних глобальних гравців, а по-друге – критичним чином залежить від того, в який бік зрушить світ-система від точки біфуркації.

Основні сценарії можуть бути окреслені як: а) стабілізаційний (повернення світової політики до збалансованих форм); б) кризовий (руйнування суспільного договору на рівні світової спільноти і перехід до стану «війни усіх проти всіх»); в) стагнаційний (збереження кризових тенденцій та спроби пристосувати існуючі форми світової політики до нових викликів).

У разі реалізації стабілізаційного сценарію режим Путіна, ймовірно, опиниться в м'якій ізоляції і поступово втрачатиме інструменти впливу на ситуацію та ресурси своєї могутності аж до того моменту, коли буде змушений або виконати вимоги зовнішніх партнерів (передовсім США і ЄС), або перейти до остаточної самоізоляції за зразком Ірану періоду дії міжнародних санкцій.

Стратегічний розрахунок Путіна зроблено на кризовий сценарій. У разі обвалу системи міжнародного права та переходу системи міжнародних відносин у нерегульований режим гібридної конфліктності, ставка Путіна на право сильного, мілітаризація Росії, монополізація влади та патріотична мобілізація населення виявиться найбільш адекватною і вигранною політичною стратегією. Однак є великі сумніви, чи матиме Росія значні переваги в разі, коли всі її партнери поводитимуться аналогічним чином. Цілком імовірно, що сама Росія, через свою значну вразливість, стане першою жертвою нового світопорядку.

Найбільш імовірним поки що виглядає стагнаційний сценарій. Режим Путіна за цих умов намагатиметься маневрувати між тим, щоб бути частиною проблеми, і тим, щоб бути частиною вирішення проблеми. Криза втворює партнерів Кремля, відволікає їхню увагу і ресурси від інших нагальних проблем, і на це робиться головний розрахунок. Невизначеність ситуації в Європі, Америці, на Близькому Сході збільшуватиме шанси Путіна домовитися із Заходом на вигідних для себе умовах. Тому Росія зберігатиме і, можливо, навіть посилюватиме тиск на болючі точки, але може в цьому перейти безпечно для себе межу. І тоді вирішення проблеми відбуватиметься за рахунок російських інтересів.

Загальний вектор змін значною мірою залежить від ситуації у США, що продовжують визначати долю світу через дію низки факторів:

- безпековий фактор (військово-політичний аспект);
- стабільність світових фінансів (економічний аспект);
- темпи технічного прогресу та інновацій (технологічний аспект);
- привабливість демократії (політико-ідеологічний аспект);

– привабливість західного способу життя (медійно-культурний аспект).

Американська політика, своєю чергою, дуже суттєвим чином залежить від того, яку підтримку США мають у світі. І в цьому сенсі стратегічне значення надається відносинам Америки з Європою. Саме вибір Європи сьогодні становить найбільш драматичну колізію кризи світопорядку. І йдеться не стільки про інституційну стійкість Євросоюзу, перспективи НАТО чи долю проекту зони вільної торгівлі із США і Канадою. Питання полягає у тому, чи зможе Європа своїм авторитетом і консолідованою позицією утвердити певні правила і цінності, на які погодяться інші члени світового співтовариства.

Європейський гуманітарний, економічний і політичний простір має багато внутрішніх суперечностей, які не надто враховувалися при проектуванні Євросоюзу, але даються взнаки сьогодні. Гібридна агресія путінської Росії, її антиєвропейська політика є нині головним випробуванням для цілісності Європи та її здатності визначати правила гри на світовій арені. У фокусі цієї проблеми – питання протидії російській агресії стосовно України.

Росія, звісно, намагатиметься підштовхнути ситуацію до бажаного для себе сценарію, і саме ця можливість (що випливає з ініціативного та проактивного позиціонування режиму Путіна періоду 2012–2017 рр.) є її головним стратегічним ресурсом.

Однак обмеженість нинішнього впливу РФ на світовий порядок денний і вектор глобальних трансформацій полягає в деструктивному характері російської активності, імітаційному характері самих дій і спекулятивному характері їхнього пропагандистського тлумачення. Викриття обману та деструкції послаблює російську позицію і підштовхує акторів світової політики до альтернативних рішень і підходів. Таким чином, російська ставка на хаос і конфліктність може стати вирішальним чинником консолідації провідних глобальних гравців навколо узгоджених правил, цінностей та орієнтирів. Подібним чином глобальний виклик нацистської Німеччини в ХХ ст. спонукав світове співтовариство до подолання кризи цілепокладання, що й дозволило згодом прожити півстоліття в умовах відносної стабільності та впорядкованості міжнародного політичного простору.

Втім, виклик Путіна може виявитися звичайною імітацією, від якої офіційна Москва легко відмовиться за першої ж реальної загрози викриття і покарання. Кремль буде заявляти, що його неправильно зрозуміли і що наміри в російського керівництва були цілком конструктивними. Від Заходу і його політичних лідерів значною мірою залежатиме, чи приймуть вони таку форму капітуляції і які умови виставлять для реалізації плану повернення до статус-кво.

Наукове видання

РЕЖИМ ПУТІНА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЧАСУ

Аналітична доповідь

Редагування: *І.І. Бажал, Н.П. Яценко*

Коректура: *Т.В. Карбовнича, О.М. Романова, О.І. Сабадаш*

Комп'ютерне верстання: *О.Л. Чернявський*

Дизайн обкладинки: *О.М. Романова*

Відповідальний за випуск: *О.М. Романова*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
вул. Пирогова, 7-а, Київ-30, 01030
Тел./факс: (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 9,77.
Наклад 150 пр. Зам. №

ПП «Видавництво Фенікс»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13-б
www.fenixprint.com.ua

ДЛЯ НОТАТОК